

ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΤΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Μια σύγχρονη οπτική

φοιτήτρια: Παναγάκη Λίλιαν

επιβλέπουσα: Χατζησάββα Δήμητρα

Πολυτεχνείο Κρήτης: Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Προσεγγίζοντας το Αττικό Τοπίο

Μια σύγχρονη οπτική

Θέμα και Δομή

Εισαγωγικά

- Στροφή ενδιαφέροντος στο τοπίο
- Χώρος-Τόπος, Νεωτερικότητα-Παράδοση
- Λίγα λόγια για το Αττικό τοπίο

Το κλασικό τοπίο και οι μυθικές του αποδόσεις

Απαρχές δράσεων για την προστασία του αττικού τοπίου

Αττικό τοπίο και Φύση

- Αστικό τοπίο και φυσικές ποιότητες
- Περιαστικό τοπίο

Αττικό τοπίο και Οικολογία

- Ρέματα
- Θερμική Νησίδα
- Ατμοσφαιρική Ρύπανση

Το Έδαφος ως γεωμορφολογία και ως έννοια

Ιστορικά ίχνη ως τοπίο και στο τοπίο

Τουριστικές και παραγωγικές εγγραφές στο τοπίο

- Ο τουρισμός στο προσκήνιο
- Τα αφανή τοπία

Το τοπίο ως αναπαράσταση

- Από την τοπιογραφία στο διευρυμένο πεδίο του τοπίου
- Φωτογραφία

Δυνητικές εκδοχές του τοπίου

Διαστρωματική Μνήμη και προοπτικές του αττικού τοπίου

Συμπεράσματα

Βιβλιογραφία

Θέμα της ερευνητικής μελέτης

Η έντονη ανησυχία για το φυσικό τοπίο, που απασχολεί τις τελευταίες δεκαετίες όλο και περισσότερα γνωστικά αντικείμενα, καλεί την αρχιτεκτονική να αναπτύξει νέες ιδέες και οπτική προκειμένου να κατανοήσει την έννοια του τοπίου στη σύγχρονη πολυπλοκότητά του. Παρά την κυρίαρχη θέση που διεκδικεί η έννοια του τοπίου στην εποχή μας, όλοι οι τρόποι θεώρησής του οδηγούν προς μία εννοιολογική σύγχυση, που προκύπτει ως φυσικό επακόλουθο της υποκειμενικότητας που εισάγει το βλέμμα προσέγγισής του.

Στην περίπτωση του αττικού τοπίου, η αδιαμφισβήτητη ρομαντική ερμηνεία του τροφοδοτήθηκε από την ιστορικότητα του εδάφους και τις εθνολογικές αναζητήσεις. Η συγκεκριμένη μελέτη εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η αρχιτεκτονική έχει προσεγγίσει το αττικό τοπίο και τις πολλαπλές αντιθέσεις που έχει να αντιμετωπίσει, τόσο ως εννοιολογικό πλαίσιο αλλά και ως πρακτική. Μέσα από υλοποιημένα παραδείγματα της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής και αρχιτεκτονικές μελέτες διερευνάται η έννοια του τοπίου και οι δυνατότητες που ενέχει για το μέλλον.

Αρχικά, αναλύονται οι έννοιες του τοπίου, του χώρου και του τόπου στη σημερινή εποχή καθώς και η επιλογή του πεδίου μελέτης, της Αττικής, ως τοπίο όπου η σχέση φύσης και πολιτισμού έχει αφήσει αποτυπώματα στη διάρκεια χιλιετιών συνεχόμενης κατοίκησης. Στην πορεία, η μελέτη αναπτύσσεται σε θεματικές ενότητες.

Εφαλτήριο των ενοτήτων είναι η μυθική διάσταση του αττικού τοπίου. Συγκεκριμένα, εξετάζεται το ιδιαίτερο νόημα που αποδόθηκε στο κλασικό τοπίο, στο συλλογικό φανταστικό και πώς και σε ποιο βαθμό οι μυθολογικές του αποδόσεις καθόρισαν την σημερινή του φυσιογνωμία. Εν συνεχεία, εξετάζεται η εμφάνιση της ανάγκης προστασίας του αττικού τοπίου, λόγω των σημαντικών αλλοιώσεων που υπέστη η εικόνα του τον 19^ο και 20^ο αιώνα, όπως εκφράζεται μέσα από το έργο της «Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων» που διηύθυνε ο Δ. Πικιώνης. Η επόμενη ενότητα πραγματεύεται τη σταδιακή απαξίωση της φύσης, που οδήγησε στη συρρίκνωση των φυσικών στοιχείων στο αστικό τοπίο και την παράλληλη υποβάθμιση των εκτός των ορίων της πόλης φυσικών περιοχών. Στην πορεία προσεγγίζονται τα βασικά οικολογικά προβλήματα που έχουν προκύψει από τη διαχείριση της αττικής γης, υπό το πρίσμα των αναδυόμενων στρατηγικών για βιώσιμη και αειφόρο ανάπτυξη. Η ενότητα που ακολουθεί, πραγματεύεται την έννοια του εδάφους, όπως διαμορφώθηκε στις αρχιτεκτονικές θεωρίες, και τη σύνθετη υπόσταση του αττικού εδάφους, η οποία παράλληλα φέρει και εσωκλείει πολιτισμικά και φυσικά στοιχεία. Στη συνέχεια, μελετάται ο τρόπος που τα ιστορικά πολιτισμικά ίχνη λειτουργούν ως φορείς φυσικότητας μέσα στον πυκνό αστικό ιστό, μέσω της αρχαιολογικής ανασκαφής και της διαχείρισης αρχαιολογικών χώρων, σε αντιπαράθεση με τις περιαστικές φυσικές περιοχές, όπου αποτελούν πολιτισμικές εγγραφές στο φυσικό τοπίο. Έπειτα, αναλύεται ο ρόλος του τουρισμού και των παραγωγικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου, κυρίως της βιομηχανίας και της καλλιέργειας, στη διαμόρφωση ιδιόμορφων τοπίων που ανέδειξαν αισθητικές κατηγορίες, και οι μεταβολές που υφίσταται η φυσιογνωμία τους στο πεδίο μελέτης. Στην επόμενη ενότητα, μελετάται πώς η έννοια του τοπίου αναδύθηκε μέσα από τις τοπιογραφικές αναπαραστάσεις στη δυτική τέχνη και εν εξελίξει πώς αποδόθηκε από το φωτογραφικό μέσο, αλλά και οι ιδιομορφίες με τις οποίες εκφράστηκε στην ελληνική σκηνή. Κατόπιν, αναλύεται η έννοια της δυνητικότητας, στο πλαίσιο ραγδαίων εξελίξεων στις ψηφιακές τεχνολογίες, που μεταβάλλουν τον τρόπο προσέγγισης του τοπίου και προκαλούν αλλαγές σε έννοιες όπως το έδαφος, η πόλη κ.α., μέσω αρχιτεκτονικών προτάσεων με οραματικό χαρακτήρα, που περιεργάζονται ένα αττικό τοπίο με ριζικά διαφορετική από τη γνώριμη έως σήμερα φυσιογνωμία. Εν τέλει, προσεγγίζεται ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος βιώνει το αττικό τοπίο, ως ένα δυναμικό σύστημα, στο οποίο συνυπάρχουν μνήμη και μελλοντικές προοπτικές.

Εισαγωγικά

Στροφή ενδιαφέροντος προς το τοπίο

Στη σύγχρονη συνθήκη κυριαρχεί μια έντονη ανησυχία για το φυσικό τοπίο, που εκδηλώνεται με διαφορετικές προσεγγίσεις. Η έννοια του τοπίου αποτελεί αντικείμενο έρευνας και μελέτης σε συνεχώς περισσότερους επιστημονικούς κλάδους, που διακατέχονται από αγωνιώδη ερωτήματα για το μέλλον του, το οποίο βρίσκεται σε καθεστώς ριζικού μετασχηματισμού (Χάρη Χ.,2003). Στην αρχιτεκτονική σκέψη και πρακτική αναγνωρίζεται ευρέως η ανάγκη ένταξης των επεμβάσεων στο φυσικό τοπίο, και παρατηρείται η μεταστροφή του ενδιαφέροντος από το αυτόνομο κτίριο, στο κτίριο μαζί με τον υπαίθριο χώρο που το περιβάλλει. Και η αρχιτεκτονική τοπίου, απολαμβάνει μια περίοδο ανανεωμένης ενόρασης και ερεθισμάτων και καλείται να αναπτύξει νέες ιδέες και οπτική για μια ευρύτερη κατηγορία έργων, εκτός από το κατά παράδοση πεδίο ενασχόλησής της (Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μ., 2006).

Παρά την κυρίαρχη θέση που έχει η έννοια του τοπίου στην εποχή μας, όλοι οι τρόποι θεώρησής του οδηγούν προς μία εννοιολογική σύγχυση, κυρίως εξ' αιτίας του κατακερματισμού της ίδιας της έννοιας (Μπόρχα Σ., Ραμαντιέ Τ., Κρετίν Α., Καβαλιόν Ζ., Πετροπούλου Κ., 2016: σελ.224). Αυτή η σύγχυση, σύμφωνα με τον Γιάννη Αίσωπο, προκύπτει λόγω της προσέγγισης του τοπίου υπό δύο κύριες αλλά ριζικά διαφορετικές κατευθύνσεις. Η πρώτη είναι η οπτική προσέγγιση, όπου το τοπίο αντιμετωπίζεται ως η εικόνα ενός συγκεκριμένου (φυσικού) περιβάλλοντος από την οποία δεν διαχωρίζεται και είναι η καθορισμένη θέα αυτή που προσδιορίζει και μετατρέπει ένα φυσικό περιβάλλον σε τοπίο. Σε αυτήν την περίπτωση, η αντίληψη ενός τμήματος γης με συγκεκριμένα μορφικά χαρακτηριστικά προϋποθέτει επιλογή, (στατική) θέαση και έναν παρατηρητή. Η δεύτερη προσέγγιση αντιμετωπίζει το τοπίο ως ένα ευρύ πεδίο δραστηριοτήτων και αναφέρεται στο τοπίο, όχι ως εικόνα, αλλά ως χώρο κινήσεων και ανθρώπινων δραστηριοτήτων, προγραμματικά φορτισμένου κοινωνικού χώρου. Και από τις δύο προσεγγίσεις το τοπίο είναι πάντα διαμεσολαβημένο, ανθρωπογενές και επομένως πολιτισμικό (Αίσωπος Γ., 2005: σελ. 158).

Όλοι οι τόποι, στους οποίους αποδίδουμε τον χαρακτηρισμό του τοπίου, έχουν υποστεί μία επεξεργασία πολιτισμική, έστω και αν αυτή η επεξεργασία περιορίζεται στην αναγνώρισή τους, στην αντιληπτική τους αξιολόγηση και στη νοητική τους κατηγοριοποίηση. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Μωραϊτή ο όρος «τοπίο» αναφέρεται σε έναν προσδιορισμό του τόπου από τον πολιτισμό, ο οποίος στην απλούστερη εκδοχή του περιορίζεται στην αντίληψη και την ερμηνεία, ενώ σε πιο περίπλοκες περιπτώσεις περιλαμβάνει την καταγραφή, την αναπαράσταση και την παρέμβαση (Μωραϊτης Κ., 2015α: σελ.27). Με τον πολιτισμικό προσδιορισμό του τοπίου διευρύνεται το περιεχόμενο του όρου, περιγράφοντας ένα ευρύτερο πεδίο στο οποίο εν-οικούν τόσο οι δράσεις των φυσικών παραγόντων, όσο και η παλαιότερη ή σύγχρονη δραστηριότητα των κοινωνιών. Πρόκειται δηλαδή, για ένα χωρικό πλαίσιο στο οποίο αποδίδονται τα κληροδοτήματα της φύσης και του πολιτισμού (Μωραϊτης Κ., 2012). Αυτή τη σύνθετη προσέγγιση του τοπίου υιοθετεί και ο Χατζημιχάλης, όταν συνδέει την οπτική πληροφορία και την υλικότητα ενός τοπίου σε μια διαλεκτική ένταση και χαρακτηρίζει τις επιλογές που κάνει μια κοινωνική ομάδα ως προς τα τοπία που την αντιπροσωπεύουν και την αναπαράστασή τους, πολιτισμικό και πολιτικό διακύβευμα (Χατζημιχάλης Κ., 2011).

Η ερευνητική εργασία θα ακολουθήσει μια παρόμοια κατεύθυνση, θεωρώντας το τοπίο ως πεδίο όπου εγγράφονται ταυτόχρονα φυσικές και πολιτισμικές διαδικασίες και ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία προσλαμβάνει, ερμηνεύει και αναπαριστά αυτές τις εγγραφές, τρόπος φανερώνει τις κυρίαρχες τάσεις κάθε εποχής, τη ματιά της απέναντι στον κόσμο. Περαιτέρω, βασική θέση της μελέτης είναι ότι η αμφισημία της έννοιας καθιστά το τοπίο εργαλείο γνώσης και πεδίο πολιτισμικής σύγκλισης των διαμαχόμενων εννοιολογικών πλαισίων που το διαμορφώνουν.

Χώρος-Τόπος, Νεωτερικότητα-Παράδοση

Το τοπίο διατηρεί σχέσεις εννοιολογικής εξάρτησης με συγγενικές έννοιες, όπως είναι ο χώρος και ο τόπος. Ο χώρος¹ αποτελεί μια αφηρημένη συνθήκη, από μόνος του δεν έχει χαρακτήρα ούτε ιδιαίτερη φυσιογνωμία. Τη στιγμή που η ανθρώπινη παρουσία, με τις δραστηριότητές της, συγκεκριμενοποιεί το χώρο πληρώνοντάς τον με ανθρωποποιητές μορφές, με λειτουργίες, συναισθήματα και σημασίες, ο χώρος μετατρέπεται σε τόπο² (Στεφάνου Ι., 2006, σελ.121). Ο άνθρωπος κατά τη διάρκεια της ζωής του, αισθάνεται, εκφράζεται, σχεδιάζει, αποκτά εμπειρίες σε ένα τόπο, με τον οποίο συνδέεται σε βαθμό που αποτελεί στοιχείο της προσωπικής του ή της συλλογικής ταυτότητας. Την ίδια στιγμή το αφηρημένο πεδίο του χώρου αποτελεί για τον άνθρωπο τη βάση της θεωρητικής σύλληψης ιδεών και καταστάσεων, και σ' αυτό γίνεται λόγος για την ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα σε πράγματα, ανθρώπους και καταστάσεις. Συνεπώς, οι δύο έννοιες, αν και παρουσιάζονται συχνά αντίθετες, διαπλέκονται σε μια σχέση αμφίδρομη (Δουκέλλης Π. Ν., 2015: σελ.14).

Παρόλο που οι έννοιες αυτές, τόπος και χώρος, επισύρουν ισχυρές αντιθέσεις, δηλαδή αντιθέσεις ανάμεσα στον ορθολογικό μοντερνισμό και τη φαινομενολογία, ειδικότερα το ελληνικό τοπίο, σύμφωνα με τη Χατζησάββα, εμφανίζεται ως διαλεκτικός μηχανισμός συμφιλίωσής τους. Τα διεθνή ρεύματα του 20^{ου} αιώνα (ρομαντισμός, νεοκλασικισμός, μοντερνισμός), συσχετισμένα με την ιστορικότητα και τη λαϊκή παράδοση, εμφανίστηκαν στον ελλαδικό χώρο με ιδιότυπα χαρακτηριστικά και το τοπίο λειτούργησε σε όλες τις περιπτώσεις ως μηχανισμός σύγκλισης του νοήματος. Σε αυτή τη διαλεκτική, η έννοια του τοπίου λειτούργησε ως άρθρωση δεσμών ανάμεσα στον διεθνισμό και την εντοπιότητα (Χατζησάββα Δ., 2016: σελ.701).

Τέτοιοι δεσμοί εμφανίζονται διαχρονικά στην ελληνική κουλτούρα, και συμπυκνώνονται στην έκφραση του Ελύτη που υποστηρίζει πως «Εάν αποσυνθέσεις την Ελλάδα, στο τέλος θα δεις να σου απομένουν μια ελιά, ένα αμπέλι κι ένα καράβι». Η ελιά και το αμπέλι, το ρίζωμα στο γήινο έδαφος, και το καράβι, το ταξίδι στον οικουμενικό χώρο, ως συνθετικά στοιχεία του ελληνικού πνεύματος, επιτυγχάνουν το συγκερασμό μεταξύ παραδοσιακών και νεωτερικών αντιλήψεων.

Αυτή η σχέση δεν είναι μόνο νοηματική, αλλά άρρηκτα συνδεδεμένη με τον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο. Παρά το συνολικά μικρό μέγεθος της Ελλάδας, το ελληνικό τοπίο χαρακτηρίζεται

1 Ο χώρος ως αρχιτεκτονική έννοια και αυτόνομη αισθητική κατηγορία συσχετισμένη με την αρχιτεκτονική, έδωσε μια νέα προοπτική στις αισθητικές θεωρίες, παρέχοντας ένα άυλο νόημα κατανόησής της. Για το μοντερνισμό, ο χώρος λειτούργησε ως μια νέα κανονιστική κατηγορία, ένα ουδέτερο πεδίο για την εφαρμογή καθολικών αρχών και ορθολογικών αποφάσεων, ένα συνθετικό εργαλείο για το σχεδιασμό και τη ρύθμιση της νέας πραγματικότητας, οδηγώντας στην απόρριψη παρελθοντικών μορφών και τοπικών δεσμεύσεων (Χατζησάββα Δ., 2016: σελ.697-698).

2 Η έννοια του τόπου, μεταπολεμικά κυριάρχησε στην αρχιτεκτονική, η οποία εμφανίστηκε ως ταυτοποιητική σταθερά επανασύνδεσης της κουλτούρας με την παράδοση και το «ρίζωμα». Με βασικό οδηγό τη σκέψη του Heidegger, η αρχιτεκτονική στράφηκε προς ένα οντολογικό «κατοικείν», που τοποθετήθηκε ενάντια στον αποξενωμένο ανέστιο τρόπο του σύγχρονου τεχνολογικού ανθρώπου (Χατζησάββα Δ., 2009: σελ.181-182, Χατζησάββα Δ., 2016: σελ.699-670).

φωτ.: Claire MacAdams, 2015

από μεγάλη ποικιλία, γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο φυσικό ανάγλυφο της ελληνικής χερσονήσου, με τα πολλά βουνά, τις δαντελωτές ακτές και τα πολυάριθμα νησιά, σε βαθμό που να μη μπορεί να θεωρηθεί συνολικά, αλλά αποσπασματικά, αναφορικά δηλαδή με «τα» ελληνικά τοπία. Η ποικιλία στη δομή του ελληνικού ανάγλυφου, συνοδεύεται συχνά από έντονες αλλαγές στη γεωλογία, τη βλάστηση και την οργάνωση των οικισμών και οδηγεί στην επίγεια πρόσληψη μικρών και ασυνεχών οπτικών ενοτήτων. Αυτό το κοινό χαρακτηριστικό σε συνδυασμό με την υλικότητα του εδάφους, έντονα φορτισμένη με συμβολικές και πνευματικές αξίες συμβάλει στην έντονη αίσθηση τοπικότητας, που διέπει όλα τα ελληνικά τοπία. Η ίδια δομή, σύμφωνα με το Χατζημιχάλη, οδηγεί σε ένα άλλο κοινό και θεμελιακό χαρακτηριστικό των ελληνικών τοπίων, την έντονη παρουσία του «απέναντι». Στην Ελλάδα, είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες δεν υπάρχει ορατός ορίζοντας. Στην ύπαρξη «που απέναντι» συμβάλλουν δύο ακόμη γνωστά και τεκμηριωμένα χαρακτηριστικά των ελληνικών τοπίων, η έντονη φωτεινότητα και η διαύγεια της ατμόσφαιρας. Το μόνιμο στοιχείο του «απέναντι», υπαρκτό τόσο στην ενδοχώρα όσο και στις παράκτιες και νησιωτικές περιοχές, υποδηλώνει ένα χώρο με συνέχεια, που στοιχεία του περιμένουν να αποκαλυφθούν, και στην ουσία υποκινεί το ταξίδι (Χατζημιχάλης Κ., 2011: σελ.27-28).

Η θέα προς την Εύβοια, από τα Δικαστικά. φωτ.: LostAthens

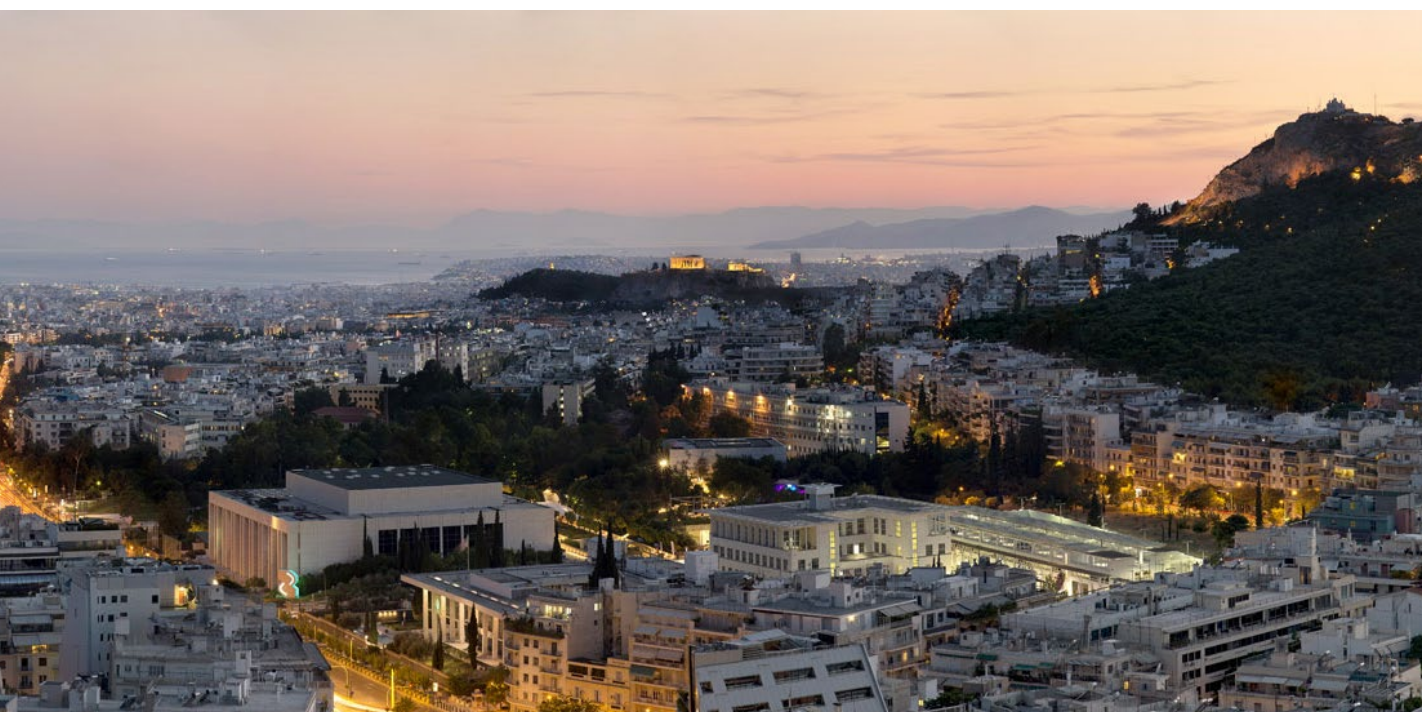
Λίγα λόγια για το αττικό τοπίο

Η Αττική αποτελεί τριγωνική χερσόνησο και νομό στο νοτιοανατολικό άκρο της Στερεάς, στο κέντρο της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οριοθετείται υδάτινα από το Νότιο Ευβοϊκό κόλπο, ανατολικά, και το Σαρωνικό κόλπο, νοτιοδυτικά, ενώ σε μικρή έκταση, δυτικά, βρέχεται από τον Κορινθιακό κόλπο. Βόρεια η οροσειρά του Κιθαιρώνα, μήκους 16χλμ., τη διακρίνει από τη Βοιωτία, με την οποία συνορεύει. Οι ορεινές διατάξεις, Αιγάλεω, Ποικίλο Όρος, Πάρνηθα, Πεντέλη και Υμηττός, σχηματίζουν ένα πεταλοειδές τείχος που ορίζει εντός του, το Λεκανοπέδιο Αττικής, τον πιο αστικοποιημένο γεωγραφικό χώρο στην Ελλάδα, και εξωτερικά τις πεδιάδες των Μεσογείων και του Θριασίου. Οι μεταβολές που υπέστη η περιοχή, κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας ανθρώπινης κατοίκησης, αποτέλεσμα μιας σειράς κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και καλλιτεχνικών διεργασιών, σε συνδυασμό με τα γεωγραφικά της χαρακτηριστικά και το ήπιο κλίμα, διαμόρφωσαν την φυσιογνωμία του τόπου.

Η ιδιαίτερη αισθητική αξία, που αναγνωρίζεται στο αττικό τοπίο, είναι αποτέλεσμα της αρμονικής σύνθεσης των μνημείων με την λιτή ομορφιά της αττικής γης. Η συνειδητή σχέση των ανθρώπων με την αττική φύση, επηρέασε την κοινωνία κάθε εποχής, παρόλα αυτά δέχτηκε σταδιακά, σοβαρά και μη αναστρέψιμα πλήγματα, που τελικά επέφεραν τη μεταβολή της, προσδίδοντάς της έναν χαρακτήρα ασυνείδητο. Ως συνέπεια, η νεότερη σχεδιασμένη μορφοποίηση του φυσικού τοπίου εμφανίζεται σχεδόν αμελητέα, ειδικά σε αντιπαράθεση με τις δραματικές αλλαγές που αυτό έχει υποστεί (Ξεπαπαδάκου Μ., 2012, Μανωλίδης Κ., 2003).

Η αθηναϊκή αστικοποίηση είχε τον κύριο ρόλο σε αυτές τις αλλαγές, καθώς εξελίχθηκε ταχύρρυθμα και διαμορφώθηκε μέσα από μια πολλαπλότητα αντιτιθέμενων προβληματικών, μιας μυθικής πόλης και μιας σύγχρονης μητρόπολης, στο μεταίχμιο μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ενός γεωγραφικά προσδιορισμένου ιστορικού κέντρου και μίας ευρέως και ατάκτως επεκτεινόμενης πόλης (Σκοφφιέ P., 2007: 9-10). Στη μεταπολεμική περίοδο, τις δεκαετίες του '50 και του '60, η συνεχής επανάληψη με διαφοροποιήσεις της πολυπρογραμματικής μονάδας της πολυκατοικίας, μετέτρεψε την Αθήνα από μια μικρή πόλη σε μια αστική υπερσυγκέντρωση, στοιχειοθετώντας μια νέα λαϊκή αρχιτεκτονική (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.161). Λόγω του επείγοντος χαρακτήρα αυτής της αστικοποίησης, δόθηκε ελάχιστη προσοχή στο σχεδιασμό του δημόσιου χώρου και στην προστασία του φυσικού τοπίου, με αποτέλεσμα την αλλοίωση και την υπολειμματική αντίληψη πολλών φυσικών περιοχών. Η ραγδαία και απρογραμματίστη αντικατάσταση του φυσικού τοπίου από ένα συμπαγή δομημένο ιστό, όρισε την απόλυτη διάσταση ανάμεσα στον αστικό χώρο και το φυσικό τοπίο (Ξεπαπαδάκου Μαρία, 2012). Παρά τις σοβαρές αλλοιώσεις, το τοπίο χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα ισχυρή τοπογραφία με διαχρονική συμβολική αξία (Δημητρακόπουλος Α., 2005: σελ. 205).

Στο πέρασμα του χρόνου, δημιουργήθηκαν δυο βασικές αντιδιαμετρικές θεωρήσεις του αττικού τοπίου, στις οποίες απέναντι σε κάθε νεωτερισμό, που αφορά στον αστικό χώρο, αντιπαρατίθεται μια ρομαντική θεώρηση του φυσικού τοπίου (Δραγώνας Π., 2005: σελ. 173). Παρόλα αυτά, η δράση αψηφά την αντίδραση, με αποτέλεσμα το σύγχρονο τοπίο της Αττικής, να αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από ένα κατασκευασμένο αστικό τοπίο, το οποίο μεταλλάσσεται, επηρεαζόμενο από πρωτόγνωρες δυναμικές συνθήκες (Μιχαήλ Γ. Μ., 2004: σελ.26, DecaARCHITECTURE: 2006). Ένα τοπίο, που διαφοροποιείται ριζικά ως προς τα χαρακτηριστικά που είχε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, προγραμματικά φορτισμένο, ανολοκληρώσιμο και σωρευτικό, όπου δημιουργείται η εικόνα μιας «άγριας νεωτερικότητας» (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.163, Σκοφφιέ P., 2007: 9-10).

φωτ.: Athens Spread, 2012, Γερόλυμπος Γιώργης

Τμήμα του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα, όπου αναπαράσσεται η διαμάχη της Αθηνάς και του Ποσειδώνα από την έκδοση των Stuart και Revett, *The Antiquities of Athens*, 1816

Το κλασικό τοπίο και οι μυθικές του αποδόσεις

Το τοπίο, ως έννοια, διατηρεί δεσμούς με τις μυθικές του διαστάσεις, οι οποίες σχηματίζουν ένα μοναδικό τρόπο έκφρασης του τόπου. Η πρώτη ενότητα θα εξετάσει το αττικό τοπίο, ως προς το ιδιαίτερο νόημα που του αποδόθηκε από το φαντασιακό των ανθρώπων, επηρεασμένο σε μεγάλο βαθμό από τις εξιδανικεύσεις που συνοδεύουν τα υλικά κατάλοιπα της κλασικής εποχής, αλλά και τον τρόπο και το βαθμό με τον οποίο οι αποδόσεις αυτές, που πήραν μυθικές διαστάσεις, καθόρισαν την φυσιογνωμία που έχει σήμερα.

Η ίδρυση της Αθήνας χάνεται στην αχλύ του μύθου, καθώς είναι γενικά αποδεκτό ότι προϋπήρχε της Μυκηναϊκής εποχής. Η πόλη των Αθηνών κτίστηκε, σύμφωνα με τον Απολλόδωρο, από το βασιλιά της Αττικής Κέκροπα (1318π.Χ.) και για το όνομά της προσκάλεσε σε διαγωνισμό τους θεούς του Ολύμπου. Σύμφωνα με το μύθο της έριδας μεταξύ Αθηνάς και Ποσειδώνα για την Αττική γη, που παρουσιάζεται και στο δυτικό αέτωμα του Παρθενώνα, ο Ποσειδώνας διαγωνίστηκε πρώτος, προσφέροντας ως ανταμοιβή να κάνει την «Ποσειδωνία» κυρίαρχη των θαλασσών, και χτύπησε με την τριάινά του στο κέντρο της Ακρόπολης, απ' όπου ξεπετάχτηκε θαλασσινό νερό στον περίβολο του Ερεχθείου. Έπειτα, διαγωνίστηκε η Αθηνά, προτείνοντας να ονομαστεί η πόλη με το δικό της όνομα και η ανταμοιβή που πρόσφερε ήταν ευημερία. Για να αποδείξει την αλήθεια του λόγου της χτύπησε με το δόρυ της το βράχο, στο Πανδρόσιο, και εκεί αμέσως ξεφύτρωσε μια ελιά. Η συνέχεια του μύθου έχει πολλές εκδοχές. Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο, οι 12 θεοί του Ολύμπου, ως κριτές των Αγώνων, έδωσαν τη νίκη στη θεά Αθηνά.³ Μια άλλη εκδοχή του μύθου θέλει την απόφαση ως αποτέλεσμα ψηφοφορίας που πραγματοποιήθηκε σε λαϊκή συνέλευση των ανδρών και των γυναικών, μετά από υπόδειξη του Μαντείου των Δελφών, στην οποία οι άνδρες ψήφισαν τον Ποσειδώνα ενώ οι γυναίκες, περισσότερες κατά μία ψήφο, προτίμησαν την Αθηνά.

Σε κάθε περίπτωση ο μύθος για την καταγωγή του ονόματος της πόλης μαρτυρά ένα πρώτο προβληματισμό για τη χωροθέτησή της. Εν τέλει αυτή η πρώτη συνειδητή απόφαση για την ονομασία της, που κρύβεται μέσα στη μυθολογία, εκφράστηκε στον πραγματικό χώρο και καθόρισε την εξέλιξή της στους αιώνες καθιστώντας την μια πόλη με ηπειρωτική φυσιογνωμία.

Τα αθηναϊκά δημιουργήματα της αρχαιότητας χαρακτηρίζονται από κανονικότητα, σαφήνεια και μέτρο, γιατί ήταν φιλοτεχνημένα από ανθρώπους που βίωναν το περιβάλλον, τη φύση, το ήπιο κλίμα, το αττικό φως και την αιγαιοπελαγίτικη αύρα, με απόγειο την περίοδο του Περικλή (5^{ος} π.Χ αιώνας), που προσέφερε στον πολιτικό, πνευματικό και καλλιτεχνικό κόσμο έργα

3 «Κέκροψ αυτόχθων, συμφυές έχων σώμα άνδρὸς καὶ δράκοντος, τῆς Ἀττικῆς ἐβασίλευσε πρῶτος, καὶ τὴν γῆν πρότερον λεγομένην Ἀκτὴν ἀφ' ἑαυτοῦ Κεκροπίαν ὠνόμασεν. ἐπὶ τούτου, φασίν, ἔδοξε τοῖς θεοῖς πόλεις καταλαβέσθαι, ἐν αἷς ἔμελλον ἔχειν τιμὰς ἰδίας ἕκαστος. ἦκεν οὖν πρῶτος Ποσειδῶν ἐπὶ τὴν Ἀττικὴν, καὶ πλῆξας τῇ τριαίνῃ κατὰ μέσσην τὴν ἀκρόπολιν ἀπέφηνε θάλασσαν, ἣν νῦν Ἐρεχθίδα καλοῦσι. μετὰ δὲ τοῦτον ἦκεν Ἀθηνᾶ, καὶ ποιησαμένη τῆς καταλήψεως Κέκροπα μάρτυρα ἐφύτευσεν ἐλαίαν, ἣ νῦν ἐν τῷ Πανδροσεΐῳ δείκνυται. γενομένης δὲ ἑρίδος ἀμφοῖν περὶ τῆς χώρας, διαλύσας Ζεὺς κριτὰς ἔδωκεν, οὐχ ὡς εἶπον τίνες, Κέκροπα καὶ Κραναόν, οὐδὲ Ἐρυσίχθονα, θεοὺς δὲ τοὺς δώδεκα. καὶ τούτων δικαζόντων ἡ χώρα τῆς Ἀθηνᾶς ἐκρίθη, Κέκροπος μαρτυρήσαντος ὅτι πρώτη τὴν ἐλαίαν ἐφύτευσεν. Ἀθηνᾶ μὲν οὖν ἀφ' ἑαυτῆς τὴν πόλιν ἐκάλεσεν Ἀθήνας, Ποσειδῶν δὲ θυμῷ ὀργισθεὶς τὸ Θριάσιον πεδὶον ἐπέκλυσε καὶ τὴν Ἀττικὴν ὕφαλον ἐποίησε.» Απολλόδωρος (Γ 3,14)

που πέρασαν στην αιωνιότητα (Σκουμπουρδή Α., 2016: σελ.23). Η κλασική εποχή έμελε να παίξει καθοριστικό ρόλο σε όλη τη μετέπειτα ιστορική εξέλιξη της Αττικής, αλλά και της Ελλάδας εν γένει, και σφράγισε τον τρόπο με τον οποίο θα προσεγγιζόταν και θα αναπαρίστατο.

Μετά την κατάρρευση του αρχαίου κόσμου, η Αθήνα διατρεχόταν από το θρύλο, ότι κάποτε υπήρξε λίκνο του πολιτισμού και κατοικούταν από φιλοσόφους και ποιητές, θρύλος που διατηρήθηκε αφ' ενός από τους κατόχους της αρχαιοελληνικής γραμματείας στην Κωνσταντινούπολη αλλά και μέσω της συλλογικής μνήμης του λαού (Μπούρας Χ., 2017: σελ.269). Οι γνώστες των αρχαίων κειμένων, αν και είχαν ελλείψεις γνώσεις για τη σύγχρονή τους διαμόρφωση της πόλης, αναπολούσαν τη δόξα των αρχαίων Αθηνών. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, αρχιεπίσκοπος Αθηνών μετά το 1175, με κάθε ευκαιρία παρέπεμπε στην αρχαία πόλη και οι περιγραφές του αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για την περιγραφή του τοπίου της Αττικής και της Αθήνας, εκείνης της εποχής. Στον Εισβατήριο Λόγο⁴ του, ανέλυσε σε βάθος την λαμπρότητα του αττικού φωτός, σε έναν ύμνο για την Ακρόπολη, όπου διέμενε, ενώ οι επιστολές⁵ του χαρακτηρίζονται από το θαυμασμό για το αττικό τοπίο, με πολλές αναφορές για τη γλυκύτητα το Υμηττού, τον γεμάτο γαλήνη Πειραιά, τη «μυστηριώτιδα» Ελευσίνα, την «ιππήλατο» πεδιάδα του Μαραθώνα και για τον βράχο της Ακρόπολης, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως «από την κορυφή του, νομίζει κανείς ότι πατά στην άκρη του ουρανού» (Κοντογεωργοπούλου Γ. Χρυσούλα, 2011, Μπούρας Χ., 2017: σελ.269).

Καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο υπήρχε μια γόνιμη πνευματική συνδιαλλαγή μεταξύ της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, που υποστηρίχθηκε αρχικά από την υπάρχουσα φιλοσοφική σχολή των Αθηνών, μέσω της μετακίνησης λόγιων και καθηγητών της σχολής από την Αθήνα προς την Πόλη και αντίστροφα. Η Αθήνα εμφανιζόταν συχνά ως η πόλη των σοφών και των ειδωλολατρών, ένας τόπος που διατηρήθηκε ιδανικά εκτός χρόνου και εκτός χριστιανικής ιστορίας (Μπούρας Χ., 2017: σελ.269). Η ανάμνηση του μεγαλείου των Αθηνών σε συνδυασμό με την περιορισμένη οικοδομική δραστηριότητα και τη γενικότερη παρακμή που χαρακτήριζε τη βυζαντινή Αττική, είναι παράγοντες που συντέλεσαν στην μετέπειτα ανάδυση των κλασικών αρχαιοτήτων από ένα τοπίο που είχε παραμείνει σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτο.

Όταν στην Αναγέννηση αναζωογονήθηκε το ενδιαφέρον για την κλασσική παιδεία, ο ελλαδικός χώρος βρισκόταν υπό Οθωμανική κατοχή και έτσι το ενδιαφέρον για αυτήν παρέμεινε κυρίως σε επίπεδο διανοητικό, μέσα από θέματα με τα οποία η Ιστορία και η μυθολογία εμπλούτιζαν τη ζωγραφική και τη λογοτεχνία. Ως αποτέλεσμα, η Ελλάδα μέχρι τον 19^ο αιώνα άσκησε επίδραση περισσότερο ως ιστορική πνευματική κληρονομιά, παρά ως υπαρκτή γεωγραφική οντότητα. Υπήρχαν βέβαια παραδείγματα σχολαστικής απεικόνισης των ελληνικών αρχαιοτήτων και σημαντικές συγγραφικές αναφορές στο ελληνικό τοπίο, όπως το έργο του François-René de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem, en allant par la Grèce et revenant par l'Egypte, la Barbarie et l'Espagne*, που επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1806. Στο χρονικό του Chateaubriand, συνυφαίνονται η ιστορία και η φύση σε μια λυρική απεικόνιση του χαμένου ελληνικού κόσμου, που παραπέμπει περισσότερο σε ποιητική μυθοπλασία, αποκαλύπτει όμως τη ρομαντική εξιδανίκευση, υπό την οποία θεωρούνταν η Ελλάδα εκείνη την εποχή αναφέροντας χαρακτηριστικά, «Τον πίνακα αυτόν της Αττικής, το θέαμα αυτό που ατένιζα, είχαν ήδη ατενίσει μάτια κλειστά εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια» (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.35-37).

Οι αναφορές και οι αναπαραστάσεις της εποχής, κυριαρχούνταν από την ελλειπτική ανάπλαση και την παραποίηση των μακρινών αρχαίων τόπων με βάση τις επιταγές ενός ρομαντικού ιδεαλισμού, αλλά αποτέλεσαν τη βάση για τη γνωριμία ενός ευρύτερου κοινού με την Ελλάδα, συμβάλλοντας στη νεοκλασική στροφή της αρχιτεκτονικής και δίνοντας τον τόνο στον γραφικό κήπο με τα ερείπια που έγινε συνήθεια στα κτήματα της αγγλικής αριστοκρατίας (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.35-37, Σκαρπέλος Γ., 2015: σελ.227). Η εικονογράφηση των

4 «Αφ' ἧς ἀκροπόλεως, ὡς ἀπὸ μέσου κέντρου ἴσαι πανταχόσε λαμπήδονες ἐκπύπτουσαι, τὴν πόλιν ὅλην πυρσεύουσιν, εἴτα εἰς τὰ ὑπερέκεινα ἐκτεινόμεναι σχεδὸν εἰς ἀπειρον ἐκδισκεύονται καὶ γίνεται τοῦτο ἡ πόλις τῇ λουπῇ γῇ ὅπερ τῇ πόλει ἡ ἱερὰ αὐτή, εἰς ἣν ἐκ τοῦ πατρὸς τῶν φώτων θεία φωτὸς ἀπορρῶς ῥυεῖσα εἰς οὐράνιον ἄλλον στερέωμα ἢ δίσκον ἡλίου καινότερον ἀναπέπαιται· εἴτα, ἀκενώτως ἐνθένδε, ἰσόμετρος τῷ πατρὶ διασκίδνεται, τοῖόνδε τὸ τέμενος τοῦτο, περικαλλές, εὐφεγγές, ἀνάκτορον τῆς φωτοδόχου παρθένου καὶ φωτοδότιδος χάριν, τὸ τοῦ λάμψαντος ἐξ αὐτῆς ἀληθινοῦ φωτὸς ἅγιον σκῆνωμα, οὗ τὴν τερπνότητα ἐπισκέπτεσθαι λαχόντες παρὰ θεοῦ, εὐλαβώμεθα, μήποτε νυκτὸς ἔργοις μελαινώμεθα, ἀλλ' ἐν τῷ φωτὶ τὸ φῶς ὀπταίνωμεθα, τῷ τῶν ἀρετῶν τὸ τῆς ἐντεῦθεν λάμψεως.», Χωνιάτης Μιχαήλ

5 «Η μὲν γὰρ χάρις τῆς γῆς ἡ αὐτή, τὸ εὐκραές, τὸ ὀπωροφόρον, τὸ πάμφορον, ὁ μελιχρὸς Ὑμηττός, ὁ εὐγάληνος Πειραιεύς, ἡ μυστηριώτης Ἐλευσίς ἦν ὅτε, ἡ τῶν Μαραθωνομάχων ἱππήλατος πεδιάς, ἡ τε Ἀκρόπολις αὐτή, ἐφ' ἧς ἐγὼ νῦν καθήμενος αὐτὴν δοκῶ πατεῖν τὴν ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ.», Χωνιάτης Μιχαήλ

ταξιδιωτικῶν αφηγήσεων έγινε σταδιακά «υποχρεωτική» και ήδη από τον 18^ο αιώνα οι ταξιδιώτες συνοδεύονταν από ζωγράφους, που αποτύπωναν τα «αξιοθέατα». Ο όρος «αξιοθέατο», όπως αναλύει ο Eisner, υποδηλώνει πως στο νου των ταξιδιωτών, που επισκέφθηκαν την Ελλάδα τα χρόνια πριν την Επανάσταση, υπάρχει μια εξιδανικευμένη εικόνα, που μέσα από τον λεκτικό ή εικονογραφικό σχολιασμό μετατρέπει τον τόπο, σ' ένα ιδεολογικά σημειωμένο τοπίο (Σκαρπέλος Γ., 2015: σελ.228).

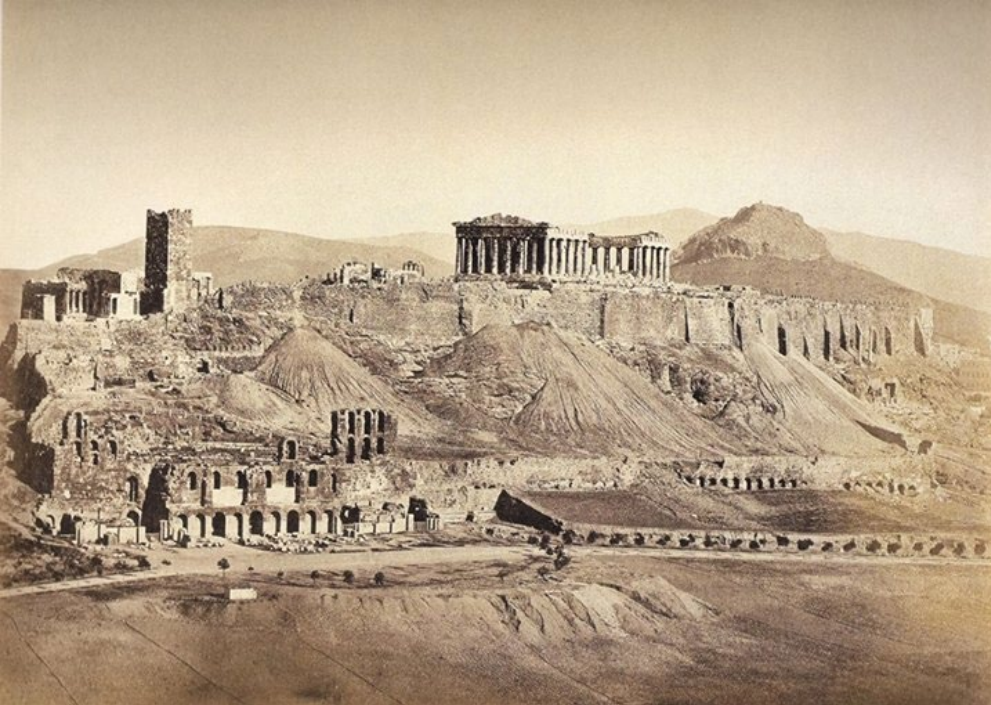
Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το ρεύμα των επισκεπτών στην Ελλάδα ενισχύθηκε, και η Αθήνα έγινε προορισμός κυρίως Άγγλων καλλιτεχνών, λόγιων και ευγενών, στο πνεύμα της «Ελληνικής Αναβίωσης». Η επίσκεψη στην Ελλάδα εντάχθηκε ως παρακαμπτήριο βρόγχος στο Grand Tour, το οποίο, σταδιακά εξελίχθηκε σε μόδα ανάμεσα στις εύπορες τάξεις κυρίως του ευρωπαϊκού Βορρά (Παπαδόπουλος Α.; 2015: σελ.308-309). Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελλάδα οπτικοποιήθηκε για πρώτη φορά πιο έντονα από ξένους περιηγητές, ως εικαστική παράσταση στην οποία ζωντανεύουν η ιστορία και η μυθολογία, εστιάζοντας στο μνημείο και μια αόριστη εικόνα του περιβάλλοντος τοπίου, με στόχο όχι την αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά την προσαρμογή της στα μέτρα του ευρωπαϊκού κοινού. Μέσα από αυτές τις αναπαραστάσεις και τις προσδοκίες των Βρετανών περιηγητών της εποχής από την Ελλάδα, οικοδομήθηκε το γραφικό «τοπίο μετ' ερειπίων» (landscape with ruins) (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.39).

Όταν, το 1829 ιδρύθηκε το νέο ελληνικό κράτος, η κατάσταση της χώρας δεν ανταποκρινόταν στην εξιδανικευμένη μυθική τοποθεσία που παρουσίαζαν τα ρομαντικά φιλελληνικά ιδεολογήματα. Η Αθήνα της εποχής, μια πόλη περίπου τριών χιλιάδων σπιτιών, περιγράφεται από τον σύμβουλο του Όθωνα, Georg Ludwig von Mauger ως «άμορφος σωρός από πέτρες» (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.44). Αυτή την περίοδο, η σύσταση της νέας ελληνικής ταυτότητας στηρίχθηκε στην παρουσία του παρελθόντος, μέσω των αρχαίων μνημείων, και στον πνευματικό ρόλο του τοπίου, ως στοιχείου καταγωγής. Η αρχαιολατρία συνοδευόμενη από τον εξευρωπαϊσμό καθόρισαν το κλίμα των επιδιώξεων της εποχής. Ως αποτέλεσμα, η αρχαιολογική ανασκαφή αποτέλεσε πρωτεύον μέλημα, συμπυκνώνοντας την ίδια την ιδέα ενός έθνους θαμμένου για αιώνες, που είχε έρθει η ώρα να ξαναγεννηθεί. Τα μνημεία που αποκαλύπτονταν ήταν υλικά τεκμήρια της πολιτισμικής και ιστορικής συνέχειας με το αρχαίο παρελθόν (Γιαλούρη Ε., 2015: σελ.222). Η αναβίωση της αρχαιότητας είχε ήδη διαμορφώσει στην Ευρώπη το εδραιωμένο ρεύμα του κλασικισμού. Ο κλασικισμός υιοθετήθηκε σχεδόν αβίαστα στην ελληνική αρχιτεκτονική της εποχής, αφού ικανοποιούσε την ανάγκη για εκσυγχρονισμό σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και ταυτόχρονα είχε το πλεονέκτημα να αναπτύσσεται δίπλα στα κλασικά μνημεία της αρχαιότητας (Βουτυράς Μ., Γουλάκη-Βουτυρά Α.).

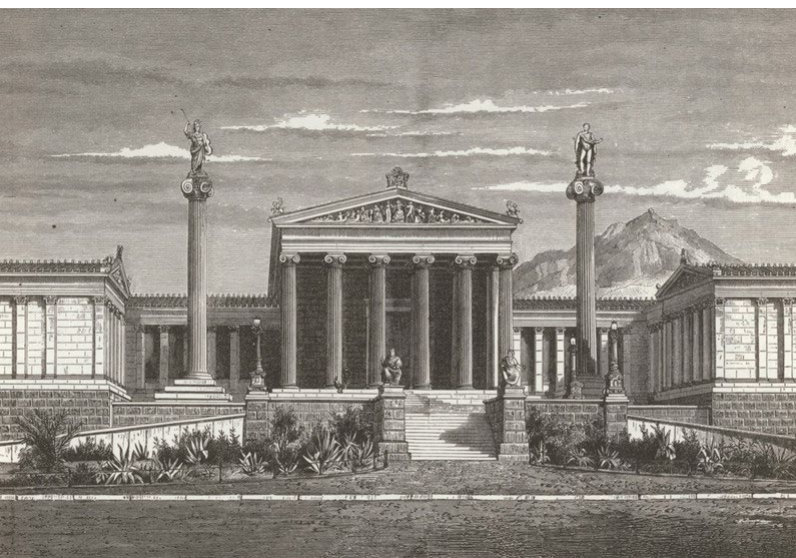
Η μεταφορά της πρωτεύουσας από το Ναύπλιο στην Αθήνα, το επίκεντρο της κλασικής Ελλάδας, το 1834, επικύρωσε τη σημασία του κλασικού παρελθόντος για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Την ίδια χρονιά συστάθηκε η Αρχαιολογική Επιτροπή και ξεκίνησαν οι εργασίες αναστήλωσης και συντήρησης του Παρθενώνα, με σκοπό την εναρμόνιση της εικόνας της Ελλάδας με τα ιδεολογήματα που τη συνόδευαν (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.47). Στο πλαίσιο αυτό τα κλασικά μνημεία ήταν κρίσιμης σημασίας καθώς «λειτούργούσαν ως τοπίοσημα που όριζαν το φανταστικό χώρο του Ελληνισμού. Εξαιτίας της υλικότητας, και της ορατότητας της αρχαιότητας και της αίσθησης αυθεντικότητας της, υπήρξαν πολύ πιο αποτελεσματικά στρατηγήματα στην κατασκευή του εθνικού τόπου (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.48). Την ίδια

Athene vel Minerva, SCHEDELL, Hartmann, 1493, Φανταστική απεικόνιση της Αθήνας ως μεσαιωνικό κάστρο.

Η Ακρόπολη πριν την κατεδάφιση του Φραγκικού Πύργου το 1874

Η Ακαδημία, σχέδιο του Amand Schweiger Lerchenfeld, 1887

Νεοκλασική διώροφη κατοικία στην οδό Καπλανών 11

Το αεροδρόμιο στο Ελληνικό.
φωτ.: doxiadis+

περίοδο στην νέα πρωτεύουσα δραστηριοποιήθηκαν ευρωπαίοι αρχιτέκτονες, που κατασκεύασαν δημόσια κτίρια κλασικιστικού ύφους. Χαρακτηριστικό κτίριο της εποχής είναι η Βουλή (1836), τα Παλαιά Ανάκτορα, σχεδιασμένα από τον Γερμανό αρχιτέκτονα Friedrich von Gärtner, ένα μνημειακό, επιβλητικό, συμπαγές κτήριο, που εισήγαγε μια διαφορετική κλίμακα στο αττικό τοπίο. Αλλά κτίρια της περιόδου, που αποτελούν μέχρι σήμερα τοπόσημα της Αθήνας, είναι το Πανεπιστήμιο (1839), η Ακαδημία (1859-1887) και η Εθνική Βιβλιοθήκη (1888), η ονομαζόμενη «αθηναϊκή τριλογία», των Δανών αρχιτεκτόνων, Christian και Theophilus Hansen. Ο Ernst Ziller ήταν ένας ακόμη σημαντικός και δραστήριος Γερμανός αρχιτέκτονας της περιόδου, καθώς έκτισε πολλά από τα νεοκλασικά κτίρια στην Αθήνα, όπως τα νέα ανάκτορα της Ηρώδους Αττικού, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, το Ιλίου Μέλαθρον, το Διοικητήριο της Σχολής Ευελπίδων κ.ά. Παράλληλα σημαντικοί Έλληνες αρχιτέκτονες, που σπούδασαν στην Ευρώπη, δημιούργησαν στην Αθήνα μια αρχιτεκτονική εκλεκτικισμού, που μετέφερε το νεοκλασικό πνεύμα στην Ελλάδα, όπως ο Κλεάνθης, ο Καυταντζόγλου, ο Κάλκος κ.ά. Εκτός από τα δημόσια κτήρια, και οι απλές κατοικίες κατασκευάζονταν με νεοκλασικές επιρροές, στοιχειοθετώντας έτσι έναν «λαϊκό κλασικισμό», του οποίου λίγα μόνο δείγματα διατηρήθηκαν από την μεταπολεμική ταχύρρυθμη οικοδόμηση της πολυκατοικίας (Βουτυράς Μ., Γουλάκη-Βουτυρά Α.).

Ο κεντρικός ρόλος της αναβίωσης της κλασικής αρχαιότητας στη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους καθόρισε τη στάση της κοινωνίας απέναντι σε τεκμήρια άλλων εποχών που δεν ήταν εξίσου ευπρόσδεκτα. Περίπου μέχρι το 1860, κατά τη διεξαγωγή των ανασκαφικών εργασιών, καταστρέφονταν ευρήματα μεταγενέστερων της κλασικής εποχής, ιδιαίτερα βυζαντινά και μεταβυζαντινά, για να εντοπιστούν τα κλασικά. Παρά το ιδεολόγημα του Παπαρρηγόπουλου, που προσπάθησε να ενώσει τον ελληνικό πολιτισμό από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, με γέφυρα το Βυζάντιο, η παράκαμψη ολόκληρων ιστορικών περιόδων καταδεικνύει την απόλυτη ιδεολογική επικράτηση της αρχαιολατρίας στη νεοελληνική κοινωνία της εποχής (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.135).

Πίσω από αυτές τις πρακτικές «εξαγνισμού» υπήρχε αναμφισβήτητη ένα ρομαντικό αίσθημα. Ο Ρομαντισμός, σημαντικό καλλιτεχνικό ρεύμα των αρχών του 19^{ου} αιώνα, που ακολούθησε τη Βιομηχανική και τη Γαλλική Επανάσταση, διακρινόταν από λαχτάρα για ελευθερία και φυσική ζωή και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία του σχηματισμού κρατών, μέσα από τον εναγκαλισμό των παραδόσεων για την εδραίωση της εθνικής συνείδησης. Η ελληνική εκδοχή του Ρομαντισμού συνέπεσε χρονικά με την όψιμη εκδήλωση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, και τα δύο ρεύματα είχαν ως ισχυρό κοινό τόπο την επανασύνδεση με την αρχαιότητα. Η επανασύνδεση με την αρχαία κληρονομιά θεωρήθηκε άλμα πρόσδεσης στον προοδευτικό πολιτισμό της Ευρώπης, που είχε θεμελιωθεί στο κλασικό παρελθόν. Από αυτές τις δύο τάσεις θεμελιώθηκε μια αντινομική ιδεολογική συμβίωση την οποία η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος ονομάζει «ιθαγενή ρομαντισμό». Αυτή η συμβίωση, επιβίωσε στην Ελλάδα σε μεγάλο βάθος, ακόμη και όταν το ρομαντικό κίνημα υποχώρησε στις περισσότερες χώρες (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.135).

Στο πιο πρόσφατο παρελθόν, η ανάθεση στην Ελλάδα της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, αποτέλεσε ευκαιρία για μια προσπάθεια εξυγίανσης του πολεοδομικού ιστού της Αθήνας⁶. Το γεγονός της ιθαγένειας των Αγώνων, σε συνδυασμό με το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό κλίμα ευμάρειας της δεκαετίας του '90 δημιούργησαν έναν εθνικό μύθο γύρω από τον προγραμματισμό των Αγώνων, που κλήθηκε να επιβεβαιώσει τον ισχυρό ρόλο της Ελλάδας, και ειδικότερα της Αθήνας, στο διεθνές στερέωμα (Σαρηγιάννης Γ. Μ., 2003: σελ.70).

Η προσπάθεια να επιτευχθούν τα έργα⁷ για την «Ολυμπιακή Αθήνα» δημιούργησε ιδιαίτερες συνθήκες βίαιου και χρονικά συνεπτυγμένου μετασχηματισμού και νομιμοποίησε μεγάλες πολεοδομικές παρεμβάσεις, μετατοπίζοντας για πρώτη φορά την κλίμακα του σχεδιασμού από την αρχιτεκτονική στην αστική κλίμακα και στη μητροπολιτική κλίμακα. Η στρατηγική πολυδιάσπασης των παρεμβάσεων που ακολουθήθηκε, σε συνδυασμό με τα νέα δίκτυα, σηματοδότησαν την οριστική μετάβαση της Αθήνας από το λεκανοπέδιο σε ολόκληρη την Αττική (Αίσωπος Γ., 2005:

6 Η πολεοδομική ανασυγκρότηση των Αθηνών, ήταν ζητούμενο και αντικείμενο προβληματισμού πριν την ανάθεση της διοργάνωσης. Το 1985 θεσμοθετήθηκε το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθηνών σε κατεύθυνση συγκράτησης δυσμενών τάσεων (μικρά κέντρα, όχι στο νέο αεροδρόμιο, σχεδιασμός μεταφορικού συστήματος δημοσίων μέσων σταθερής τροχιάς), το οποίο το 1992 τροποποιήθηκε προς μια κατεύθυνση έντονης εμπορευματοποίησης του χώρου, ανοίγοντας δρόμο σε μεγάλες επενδύσεις.

7 Τα έργα για την «Ολυμπιακή Αθήνα», αφορούν πλήθος έργων μεταφορικής υποδομής (νέο Διεθνές Αεροδρόμιο Ελευθέριος Βενιζέλος, περιφερειακή λεωφόρος Υμηττού, Αυτοκινητόδρομος Πατρών - Αθηνών - Θεσσαλονίκης - Ευζώνων (ΠΑΘΕ), επεκτάσεις λιμανιών Πειραιά, Ραφήνας, Λαυρίου, Αττική οδός, προαστιακό τρένο, επεκτάσεις μετρό, τραμ, κυκλοφοριακοί κόμβοι κ.λπ.) καθώς και ένα μεγάλο αριθμό έργων αθλητικής υποδομής και ολυμπιακών εγκαταστάσεων.

σελ.163, Αίσωπος Γ., 2011, Καζέρος Ν., 2005: σελ.104, Καλαντζοπούλου Μ., Μπελαβίλας Ν., 2014).

Σ' αυτά τα έργα και στις νοηματοδοτήσεις που τα συνόδεψαν, στηρίχτηκε η προσδοκία ότι, μετά το πέρας της διοργάνωσης, η Αθήνα θα αποτελέσει ένα σύγχρονο μητροπολιτικό κέντρο (Παπαδόπουλος Σ., 2005: σελ.211). Όμως στα χρόνια που ακολούθησαν τους Ολυμπιακούς Αγώνες, η έλλειψη ενός ξεκάθαρα οράματος για το μελλοντικό χαρακτήρα της πόλης, είχε ως αποτέλεσμα οι περισσότερες ολυμπιακές εγκαταστάσεις να απαξιωθούν από την εγκατάλειψη (Δοξιάδης Θ., Χάσου-Δοξιάδη Σ., 2004:σελ.60, Καλαντζοπούλου Μ., Μπελαβίλας Ν., 2014). Εν τέλει, από τη διαχείριση των ολυμπιακών εγκαταστάσεων, όπως το Ολυμπιακό Κέντρο στο Ελληνικό που παραμένει αχρησιμοποίητο μέχρι σήμερα, μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι με την πορεία των ολυμπιακών έργων ανακτήθηκε στην Αττική η εικόνα του τοπίου μετ' ερειπίων. Αυτά τα σύγχρονα ερείπια, λόγω της χρονικής εγγύτητας με το παρόν, δεν φέρουν καμία γοητεία.

Παρόλα αυτά, οι πόλεις και κάθε πολιτισμικό τοπίο, διαμορφώνονται μέσα από συνεχείς μετασχηματισμούς. Το συνεχές των μετασχηματισμών της πόλης, σύμφωνα με τον Καζέρο, προϋποθέτει «την επενέργεια του εξακολουθητικού, σε αυτό που επανέρχεται χωρίς συγκεκριμένη περιοδικότητα, χωρίς το ίδιο πάντα περιεχόμενο, σχετίζεται με μικρά ή μεγάλα, ανεπαίσθητα ή εκκωφαντικά πράγματα και την επηρεάζει» (Καζέρος Ν., 2005: σελ. 102). Το τοπίο της Αθήνας προκύπτει από συνεχείς μετασχηματισμούς, από μια διαδικασία πτώσεων, διαλύσεων, θανάτων. Αυτό έχει οδηγήσει κατά καιρούς στην επαναφορά ενός ερωτήματος που αναζητά την «πραγματική» τοποθεσία της πόλης. Τον 3^ο π.Χ. αιώνα, ο Δικαίρχος γράφει σχετικά, «Θα απορούσε ο ξένος που θα έβλεπε για πρώτη φορά την Αθήνα αν πράγματι αυτή ήταν η περίφημη πόλη των Αθηνών» (Σκουμπουρδή Α., σελ.30-31). Ενώ ο Derrida αναφέρει, «να την λοιπόν η Αθήνα που εφεξής δεν είναι πια μέσα στην Αθήνα» (Κουμπής Τ., 2007: σελ.160-166). Το ίδιο ερώτημα επαναφέρει σήμερα ο Κοτιώνης με αφορμή το ποίημα του Γερμανού ρομαντικού ποιητή Friedrich Hölderlin το *Αρχιπέλαγος*⁸ στο οποίο πάλι διατυπώνεται το ερώτημα «Πες, που είναι η Αθήνα;» (Κοτιώνης Ζ., 2006).

Η Αθήνα, ως πολιτισμικό και φυσικό σύστημα που εξελίσσεται στο αττικό τοπίο και το επηρεάζει, καλείται με το πέραςμα του χρόνου, να θυσιάσει την εκάστοτε φυσιογνωμία του, για να ανταποκριθεί σε νέες ανάγκες. Οδηγείται με αυτόν τον τρόπο σε μια απομάκρυνση από τον εαυτό της και από τις προσδοκίες τις οποίες φέρει ως μυθικό και ιστορικό υπόβαθρο. Μέσα από τις διαφορετικές χρονικότητες, ως πόλη, η Αθήνα έχει πολλαπλούς θανάτους, καθώς τα μέρη του μακρινού παρελθόντος αλλά και τα πρόσφατα σημάδια της άγριας νεωτερικότητας είναι καταδικασμένα να εκλείπουν (Κουμπής Τ., 2007: σελ.160-166). Όμως η δυνατότητα της πόλης να επαναδιαπραγματεύεται διαρκώς το νέο της πρόσωπο, ίσως να είναι εντέλει το πιο σταθερό ποιοτικό χαρακτηριστικό της αθηναϊκής μητρόπολης (Παπαδόπουλος Σ., 2005: σελ.212). Αυτό το χαρακτηριστικό χειραφετεί την αρχιτεκτονική, της δίνει την ελευθερία να οραματιστεί νέες σχέσεις, νέα νοήματα, νέους τρόπους να προσεγγίσει το αττικό τοπίο.

Εν τέλει, μέσα από τους πολλαπλούς μετασχηματισμούς του αττικού τοπίου αναδεικνύεται ένας ιδιότυπος τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνεται και προσεγγίζεται από τους ανθρώπους. Το αττικό τοπίο εμφανίζεται σταθερά συγκρινόμενο με ένα προκατασκευασμένο προσδοκώμενο, το οποίο έχει προκύψει ως κράμα μυθικών αποδόσεων, εξιδανικεύσεων και πραγματικότητας. Αυτές οι προσδοκίες, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι η Αττική υπήρξε η κοιτίδα του κλασικού πολιτισμού. Το κλασικό τοπίο, με παγιωμένη θέση στον ιδεολογικό χάρτη του δυτικού πολιτισμού, καθόρισε κάθε μετέπειτα πρόσληψη του αττικού τοπίου, η οποία απέκτησε το χαρακτήρα της «αποκάλυψης», αντιπαρατιθέμενη πάντα με μια ιδανική νοητική εικόνα. Ως συνέπεια η θεώρηση του αττικού τοπίου γίνεται σταθερά υπό δυο αντιδιαμετρικές θέσεις, εξίσου υποκειμενικά φορτισμένες, το θαυμασμό και την απογοήτευση.

8 «Πες, πού είναι η Αθήνα; [...] Μήπως πάνω απ' τις τεφροδόχους των δασκάλων Η πόλη σου η πιο αγαπημένη [...] βυθίστηκε ολάκαιρη μέσα στις στάχτες; Μήπως υπάρχει ακόμη κάποιο της σημάδι, ώστε ο ναυτικός Περνώντας να τη μνημονεύει και να την θυμάται; [...]», Hölderlin Friedrich, 1800-1801, *Το Αρχιπέλαγος*

Απαρχές δράσεων για την προστασία του Αττικού Τοπίου

Το αττικό τοπίο χαρακτηρίζεται από σημαντική ιστορική και πολιτισμική κληρονομιά, στοιχεία που συνδέθηκαν με την ανάγκη προστασίας του από τις απειλές που ακολουθούν την ανάπτυξη, όπως τη ραγδαία οικοδόμηση και την αλλοίωση του φυσικού και του πολιτισμικού περιβάλλοντος. Η ενότητα που ακολουθεί, εξετάζει την εμφάνιση της ανάγκης προστασίας του αττικού τοπίου, ως συνέπεια των σημαντικών αλλοιώσεων που υπέστη η εικόνα του τον 19^ο και 20^ο αιώνα, όπως εκφράζεται μέσα από το έργο της «Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων» που διηύθυνε ο Δ. Πικιώνης, και καταλήγει στην επικαιροποίηση αυτών των ανησυχιών, υπό το διεθνές πρίσμα προστασίας του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και τις σύγχρονες νομικές στρατηγικές.

Το ελληνικό τοπίο άρχισε να αλλάζει με έντονο τρόπο στις μεταπολεμικές δεκαετίες του '50 και του '60, κυρίως λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης των αστικών κέντρων, με βάση την επ' άπειρον επανάληψη της αστικής μονάδας της πολυκατοικίας, αλλά και λόγω του μετασχηματισμού της παραγωγικής βάσης, που οδήγησε στην ανεξέλεγκτη εκμετάλλευση του τοπίου ως πεδίο τουριστικής ανάπτυξης. Οι μεταβολές αυτές, εντατικές και χρονικά συμπτκνωμένες, δεν συνοδεύτηκαν από ένα συγκεκριμένο πλαίσιο σχεδιασμού, ικανό να διασφαλίσει στη διάρκεια του χρόνου την άρτια διαχείριση του τοπίου (Γουργιώτης Ανέστης, Τσιλιμίκας Γεώργιος, 2014). Οι αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές παρεμβάσεις αυτής της περιόδου, υπήρξαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της Αθήνας και της Αττικής γενικότερα, αφού καθόρισαν τη σκληρή αντιπαλότητα μεταξύ φυσικού και τεχνητού τοπίου (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.160, Σημαιοφορίδης Γ., 2005: σελ.113). Η διαπίστωση των σφοδρών μετασχηματισμών που υφίστατο το φυσικό τοπίο, έφερε την αρχιτεκτονική αντιμέτωπη με μια εγγενή αντινομία, όπως περιγράφεται από το Μανωλίδη, «τη δυνατότητα κριτικής εγγύορσης που διασφαλίζει η αρχιτεκτονική ως επιτελική σκέψη για το χώρο από τη μία, και από την άλλη τον καταστατικό ρόλο της αρχιτεκτονικής πράξης να αναμορφώνει και να τεχνικοποιεί το φυσικό» (Μανωλίδης Κ., 2009: σελ.15-16).

Η ευαισθητοποίηση για ζητήματα που αφορούν το αττικό τοπίο ξεκίνησε από τους χώρους γύρω από τα μνημεία. Οι πρώτες προστατευτικές κινήσεις προήλθαν από τον αρχαιολόγο Κωνσταντίνο Κοντόπουλο. Ο Κοντόπουλος κατήγγειλε την ασεβή στάση των σύγχρονών του Αθηναίων προς το ιστορικό τοπίο σε υπόμνημα προς τον τότε πρωθυπουργό Δεληγιάννη (1885) και στην συνέχεια προς τον Τρικούπη (1887) με τίτλο *Περί διασώσεως των καταστρεφόμενων ιστορικών, μυθολογικών και καλαισθητικών υψωμάτων των Αθηνών* (Μιχαηλίδου Χ., 2003). Αυτή η ανησυχία απασχόλησε μεταπολεμικά και την αρχιτεκτονική και εκφράστηκε μέσα από το έργο της Εθνικής Κοσμητείας Τοπίου και Πόλεων που διηύθυνε ο Δημήτρης Πικιώνης (Παπαϊωάννου Η., 2014).

Ο Πικιώνης στα κείμενα και τις ομιλίες του για το τοπίο στη διάρκεια της δεκαετίας του '50 επεσήμανε την ανεπανόρθωτη καταστροφή που συντελούσαν στο αθηναϊκό τοπίο και την αλλοίωση της μορφής της Πεντέλης και του Λυκαβηττού από την οικοδόμηση και τη λατόμηση (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.160). Με βάση αυτή την διαπίστωση, το 1953, ο Γαβριήλ Βαγιανός πρότεινε, σε συνεδρίαση του ΤΕΕ, τη σύσταση μιας «Επιτροπής Τοπίου». Η «Επιτροπή Τοπίου» αποτελούνταν από μια ομάδα αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων με σκοπό τη μελέτη και τη συνεχή μέριμνα για την ιστορική και φυσική αξία του ελληνικού τοπίου, την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης για την ανάγκη του σεβασμού και της προστασίας του, καθώς και την υπόδειξη μέτρων προς τους αρμόδιους φορείς (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.160, Σημαιοφορίδης Γ., 2005: σελ.116). Στο πρώτο ψήφισμα της επιτροπής για την «Προστασία του Ελληνικού Τοπίου», το1954, διακηρύχθηκε «ότι η Ελληνική φύσις και το Ελληνικό τοπίον αποτελούν εθνικόν θησαυρόν ανήκοντα εις το σύνολον, ο οποίος δεν πρέπει ουδέ καν να βλάπτεται και ο οποίος έχει υποστή σημαντικὰς καταστροφὰς, και δη κατά τα τελευταία ἔτη, τόσον από της κατοχῆς, ὅσον και από ἀμέλειαν ἢ σφάλματα ἀτόμων, ὁργανώσεων ἢ ἀκόμη και πολιτικῶν ἢ στρατιωτικῶν υπηρεσιῶν». Αναγνωρίστηκαν ως κύρια αίτια των αλλοιώσεων, η λατόμηση των λόφων, οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις στις παράλιες ακτές, η υπερεκμετάλλευση της Πεντέλης και του Λυκαβηττού, και έγινε έκκληση για την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης. Στις δημόσιες συνεδριάσεις της Επιτροπής στην αίθουσα του «Παρνασσού», ο Πικιώνης εκφώνησε τη γνωστή ομιλία *Γαίας ατίμωσις*⁹ (1954), αναφερόμενος

9 «Δὲν βλέπω πιά βωμοὺς τῶν θεῶν ἐπάνω εἰς τὰ ὄρη μου καὶ τοὺς λόφους, πάρεξ τὰ γραφεῖα καὶ τὶς μηχανῆς τῶν Ἑταιρειῶν σας. Ἐκεῖνοι ἦταν σημάδι λατρείας, σὲ σὰς δὲν ἀπόμεινε παρ' ἡ κατώτερη μορφή τῆς σχέσης μὲ τὴ Φύση, ἡ ἐκμετάλλευσίς. [...] Ἐὰν ἀρνηθῶσιν ἡ περιστεῖλωσιν τὴν πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα παραχώρησιν ταύτην (ὅτι δηλαδὴ αἱ ἀνάγκαι πρέπει νὰ παίζουσι δευτερεύοντα ρόλον ἐν τῇ ζωῇ) καὶ ἂν ἀπολύσουσι τὸν χαλινὸν τῶν ἐνστικτῶν τοῦ κέρδους καὶ τῆς παραγωγῆς, θὰ καταλύσουσι τὸν ἔρωτά μας πρὸς τὸ κάλλος, τὴν ἀλήθειαν, τὴν δικαιοσύνην, ὅπως καὶ τὴν πρὸς τὸν πλησίον μας ἀγάπην.» Πικιώνης Δ. (1954), *Γαίας ατίμωσις*

αποκλειστικά σε ζητήματα του αττικού τοπίου (Σημαιοφορίδης Γ., 2005: σελ.116).

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '50, το πεδίο που χρήζει προστασίας επεκτάθηκε και διέπετο από ακόμη πιο σύνθετες σχέσεις, αφού εκτός από την αστική ανάπτυξη, η αύξηση του τουρισμού οδήγησε στην αντίστοιχη τουριστική ανάπτυξη των αστικών ακτών και στη δημιουργία αυθαίρετων παραθεριστικών οικισμών στις ανατολικές ακτές. Το πρόβλημα μετατέθηκε σταδιακά από το «τοπίο» στην πολεοδομική ρύθμιση του χώρου και αυξήθηκε το ενδιαφέρον από τον Τύπο και την κοινή γνώμη γύρω από το ζήτημα, γεγονός που οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό των λειτουργιών της Επιτροπής και στην διοργάνωση ανοιχτών συνεδριάσεων στην αίθουσα του «Παρνασσού», το 1957. Μέσα από αυτές τις συνεδριάσεις, που είχαν μεγάλη συμμετοχή, φάνηκε ότι η Επιτροπή Τοπίου ήταν ένα όργανο αυτόβουλης κινητοποίησης διεπιστημονικού χαρακτήρα και είχε ένα συγκεκριμένο σκοπό με εθνικές διαστάσεις. Αυτή η συνειδητοποίηση οδήγησε στη μετονομασία της Επιτροπής το 1957 σε «Κοσμητεία Εθνικού Τοπίου και Πόλεων» και στο ψήφισμα «Δια να διασωθεί, το ελληνικό τοπίο» που δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1958 στο περιοδικό του ΤΕΕ *Τεχνικά Χρονικά*, θέτοντας ως στόχο την κατάρτιση ενός εθνικού σχεδίου για την προστασία του τοπίου και τονίζοντας την ανάγκη ελέγχου της άναρχης πολεοδομικής εξάπλωσης. Κορύφωση του έργου της Κοσμητείας, αυτή την περίοδο, αποτέλεσε η εκπόνηση ενός σχεδίου για τον καθορισμό του ιστορικού και αρχαιολογικού χώρου της πόλης των Αθηνών, ο οποίος σύμφωνα με την ομάδα μελέτης, αποτελεί το «Μουσείον των Αθηνών» και τον πυρήνα της σύνταξης ενός ρυθμιστικού πολεοδομικού σχεδίου για την ευρύτερη περιοχή της Αττικής (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.160, Σημαιοφορίδης Γ., 2005: σελ.118).

Η ανάπτυξη και ο τουρισμός εισήγαγαν νέες και ανεξέλεγκτες οικοδομικές πρακτικές και έφεραν την αρχιτεκτονική της εποχής αντιμέτωπη με δύσκολες προκλήσεις, που αποδείχτηκαν καίριας σημασίας για τις προσπάθειες της Κοσμητείας. Καθώς αυξάνονταν συνεχώς τα συμφέροντα που συγκρούονταν με την προστασία του τοπίου, η πλειοψηφία του τεχνικού κόσμου έχασε το ενδιαφέρον της για τις επιδιώξεις της Κοσμητείας, η οποία πλέον, εκλαμβάνονταν περισσότερο ως μια ρομαντική κίνηση. Αυτή η διαπίστωση οδήγησε τον Γ.Βαγιανό να δηλώσει «...δεν είμεθα ρομαντικοί. Η ιδιότης μας ως τεχνικών τεκμηριοί την θετικότητάν μας...». Όμως η αδυναμία διαμόρφωσης προτάσεων προς εκτέλεση και η διαχείρισή τους παρέμενε ένα πρόβλημα που είχε ως συνέπεια ο ρόλος της Κοσμητείας να περιοριστεί σε εκείνον ενός διαφωτιστικού συλλογικού οργάνου, με μόνη δράση την έκκληση μιας ηθικής στάσης απέναντι σε ζητήματα αναφορικά με το τοπίο, χάνοντας ουσιαστικά την όποια εκτελεστική δυνατότητα επέμβασης είχε στις πρακτικές οικοδόμησης. Κύκναιο άσμα της Κοσμητείας ήταν η διοργάνωση της «1ης Έκθεσης Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου» το 1963 στο Ζάππειο, μια μεγάλη έκθεση με μακέτες και φωτογραφίες, που είχε στόχο την αφύπνιση της κοινής γνώμης (Σημαιοφορίδης Γ., 2005: σελ.118-119).

Σήμερα, αυτοί οι προβληματισμοί, που απ' ό τι φαίνεται κατέληξαν σε αδιέξοδο, επικυρώνονται από διεθνείς πρακτικές, όπου η ανάδειξη και η προστασία του τοπίου είναι κρίσιμα ζητούμενα. Σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, η αξία του τοπίου έγινε αφορμή για την αναζήτηση κοινών πολιτικών που θα διασφαλίζουν τη διατήρηση της φυσιογνωμίας του. Στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών, συντάχθηκε το 1992 στο Rio de Janeiro, η Agenda 21, ένα βασικό πλαίσιο για την ανάληψη συγκεκριμένων δράσεων που στοχεύουν στην αειφόρο ανάπτυξη, σε διεθνές, υπερ-τοπικό και τοπικό επίπεδο. Το πρόγραμμα σκοπεύει στην αξιοποίηση και το συντονισμό εθνικών, περιφερειακών και τοπικών στρατηγικών, και στον συντονισμό των σχετικών φορέων και οργανισμών στην κατεύθυνση των δράσεων προς μια αειφόρο και καινοτόμο δόμηση (Μαστοράκη Ξ., 2011, Ψωμάς Στ., 2004). Σε παρόμοιο κλίμα, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για το Τοπίο, που υπεγράφη στη Φλωρεντία το 2000, ορίζει ως τοπίο «ένα μέρος μιας γεωγραφικής περιοχής, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από τους ανθρώπους, και του οποίου ο χαρακτήρας προκύπτει από τη δράση φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων, όπως και από τις αναμεταξύ τους αμοιβαίες επιδράσεις» και αναγνωρίζει τη σημασία του, ως βασικό στοιχείο της Ευρωπαϊκής φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο πλαίσιο της Συνθήκης της Φλωρεντίας, επιχειρείται ένα κοινό, ευρωπαϊκό, στρατηγικό πλαίσιο για την προστασία, τη διαχείριση και το σχεδιασμό του τοπίου, το οποίο προστατεύεται νομικά ως «αγαθό», ανεξαρτήτως από το αν ικανοποιεί τις επικρατούσες αισθητικές αντιλήψεις. Ο σχεδιασμός στο πλαίσιο της Σύμβασης για το Τοπίο, οφείλει να ακολουθεί κανόνες για την αειφόρο διαχείριση του χώρου, εξετάζοντας ταυτόχρονα τις φυσικές και τις πολιτισμικές εξελίξεις. Σε αυτή την προσπάθεια βασικό εργαλείο αποτελεί ο χωροταξικός σχεδιασμός (Γουργιώτης Ανέστης, Τσιλιμίγκας Γεώργιος, 2014, Μαστοράκη Ξ., 2011).

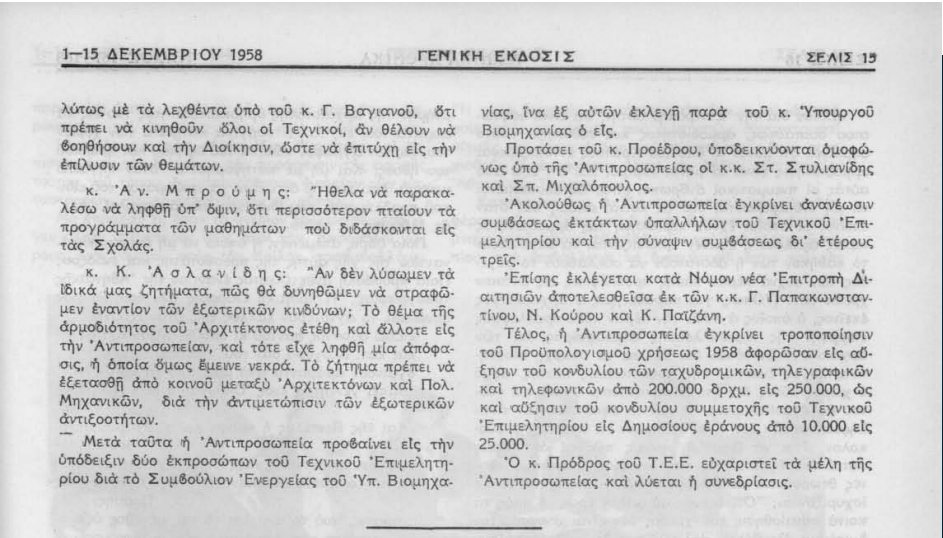
Στο ελληνικό δίκαιο, η ανάγκη προστασίας του τοπίου είχε αναγνωριστεί ήδη από την δεκαετία του '50, αλλά δεν κατάφερε να συνταχθεί μια πολιτική ικανή να πετύχει μια συνολική λύση. Αντ' αυτού το προστατευτικό πνεύμα περιορίστηκε σε ορισμένα τοπία, κυρίως ιστορικού και αισθητικού ενδιαφέροντος, με την θεσμοθέτηση του νόμου ν. 1469/1950, σύμφωνα με τον οποίο επιχειρείται η οριοθέτηση περιοχών ως «Τοπία Ιδιαίτερου Φυσικού Κάλλους» (ΤΙΦΚ). Η

αισθητική προσέγγιση του ζητήματος της προστασίας, προϋπέθετε τη διατύπωση αντικειμενικών κριτηρίων για την αξιολόγηση και επιλογή των υποψήφιων περιοχών. Αυτό δεν συνέβη, ούτε και προσδιορίστηκαν ειδικές δράσεις για την προστασία των περιοχών αυτών, με αποτέλεσμα η επιλογή και η διαχείρισή τους να αποτελέσει μια υποκειμενική διαδικασία (Βλαντού Α., 2010, Γουργιώτης Α., Τσιλιμίγκας Γ., 2014).

Η αναθεώρηση του Συντάγματος κατά τα έτη 1975/1986/2001 διέπεται από μεγαλύτερη υπευθυνότητα για το περιβάλλον και κατ' επέκταση για την οικολογική διάσταση του τοπίου. Η μέριμνα για το περιβάλλον, ορίστηκε ως Συνταγματικά προστατευόμενη αξία και υποχρέωση του κράτους, που πρέπει να συνεκτιμάται κατά το σχεδιασμό της κρατικής δραστηριότητας σε όλους τους τομείς. Αυτές οι δεσμεύσεις εκφράστηκαν με την θεσμοθέτηση του νόμου για την προστασία του περιβάλλοντος (ν. 1650/1986), στον οποίο ορίζεται ως περιβάλλον «το σύνολο των φυσικών και ανθρωπογενών παραγόντων και στοιχείων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής, την υγεία των κατοίκων, την ιστορική και πολιτιστική παράδοση και τις αισθητικές αξίες» και εξειδικεύονται τα ζητούμενα των προστατευτικών δράσεων ώστε «να διασφαλίζονται οι φυσικές διεργασίες, η αποδοτικότητα των φυσικών πόρων, η ισορροπία και η εξέλιξη των οικοσυστημάτων καθώς και η ποικιλομορφία, η ιδιαιτερότητα ή η μοναδικότητά τους» (Βλαντού Α., 2010, Γουργιώτης Α., Τσιλιμίγκας Γ., 2014).

Από το 2010, οι κατευθύνσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για το Τοπίο ενσωματώθηκαν στο ελληνικό δίκαιο με το νόμο ν. 3827/2010, με τον οποίο επιχειρείται η σύνταξη μιας εθνικής πολιτικής για το τοπίο. Για πρώτη φορά, διευρύνεται η κλίμακα των προστατευόμενων περιοχών και τίθεται ως στόχος η ένταξη του τοπίου στην πολεοδομική και χωροταξική κλίμακα (Γουργιώτης Α., Τσιλιμίγκας Γ., 2014).

Η ανάγκη προστασίας του αττικού τοπίου, αναγνωρίστηκε πολύ νωρίς. Οι δραστηριότητες της Κοσμητείας, αλλά και οι κρατικές νομικές πρακτικές δεν κατάφεραν να συντάξουν μια στρατηγική που να λειτουργήσει αποτελεσματικά απέναντι στις πολυσύνθετες και συνεχώς αυξανόμενες απειλές και πιέσεις που αφορούν στο τοπίο. Η παγκόσμια διαπίστωση της κρισιμότητας της περιβαλλοντικής κρίσης σε συνδυασμό με την υποβάθμιση πολλών πολιτισμικών τοπίων από τις ραγδαίες μεταλλαγές στο δομημένο περιβάλλον, που έφερε η παγκοσμιοποίηση, έχουν οδηγήσει στην επαναδιαπραγμάτευση του ζητήματος της προστασίας του τοπίου σε διεθνή κλίμακα, που πλέον αποτελεί κεντρικό ζητούμενο κάθε διεθνούς και εθνικής στρατηγικής.

Αττικό τοπίο και Φύση

Η φύση αντιμετωπίζεται από τις σύγχρονες σχεδιαστικές πρακτικές ως στοιχείο με αυξανόμενη σημασία, που επηρεάζει τόσο την αισθητική πρόσληψη του χώρου, όσο και τη λειτουργικότητά του. Παρόλα αυτά η συρρίκνωση των φυσικών περιοχών στην έκταση των περισσότερων ελληνικών πόλεων καταδεικνύει πως οι ερμηνείες της φύσης έχουν περιοριστεί μέσα στις συνθήκες της συνεχώς επεκτεινόμενης αστικοποίησης. Η επόμενη ενότητα πραγματεύεται τη σταδιακή απαξίωση της φύσης, που οδήγησε στη συρρίκνωση των φυσικών στοιχείων στο αστικό αττικό τοπίο και την παράλληλη υποβάθμιση των εκτός των ορίων της πόλης φυσικών περιοχών.

Η φύση, ως ανεπιτήδευτο ενδιαίτημα του ανθρώπου, και η πόλη, ως το απόλυτα φορμαλιστικό τοπίο, εμφανίζονται στην σύγχρονη επιστημονική συγκρότηση ως δύο διαφορετικά και σε ένα βαθμό αντιμαχόμενα συστήματα και αποτελούν ουσιαστικά μια αναδιατύπωση του αρχαιότερου δίπολου, φύση-πολιτισμός (Ζαβράκα Δ., 2009: σελ.197). Η εγγενής αντιπαλότητα ανάμεσα στο αυτεξούσιο της φύσης και στον τεχνηματικό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής, που τείνει να τη χειραγωγήσει, προσδιορίζει τη συνάντηση του ανθρώπου με τη φύση ως μια πολλαπλά μεταμορφωτική δύναμη. Ο Georg Simmel, στο άρθρο του *Φιλοσοφία του τοπίου* (1913), εντοπίζει αυτή την αντιφατική σχέση ήδη από τη νοητική πρόσληψη ενός τόπου, ως τοπίο, αναφέροντας πως «Η φύση δεν τεμαχίζεται, είναι η ενότητα ενός όλου και τη στιγμή που θα αποσπαστεί από αυτή, παύει πλέον να αποτελεί κάτι ολότελο φυσικό...» και συμπληρώνει «το να κοιτάζει κανείς ένα τμήμα εδάφους με ό,τι έχει επάνω του ως τοπίο, σημαίνει ότι θεωρεί ένα τμήμα φύσεως ως ενότητα, κάτι που το απομακρύνει από την έννοια της φύσεως». Επομένως, κάθε προσέγγιση της φύσης, αποτελεί μια αποτμητική πράξη που αυτονομεί ένα μέρος της από ένα ευρύτερο και απροσδιόριστο όλον, το οποίο ταυτόχρονα στοχεύει να φανερώσει και να επεξηγήσει (Αντονάς Α., 2001).

Η οργάνωση της νεωτερικής πόλης, ως απόλυτα ορθολογικό περιβάλλον, οδήγησε στην αντιδιαστολή της παραδοσιακής κοινότητας από την αστική κοινωνία και στον σαφή διαχωρισμό μεταξύ πόλης και υπαίθρου (Λεοντίδου Λ., 2015). Οι πόλεις της μεσογειακής Ευρώπης, ακολούθησαν μια διαφοροποιημένη πορεία, λόγω της έντονης παρουσίας της παράδοσης και της ιστορικής μνήμης, παράγοντες που λειτούργησαν ως αντίσταση στα νεωτερικά πρότυπα. Το μεσογειακό αστικό τοπίο, με χαρακτηριστικά όπως ο κατακερματισμός του αστικού χώρου, οι μεικτές χρήσεις γης, η κυριαρχία της «ανώνυμης» αρχιτεκτονικής και η αντίσταση στον πολεοδομικό σχεδιασμό, σύμφωνα με τη Λεοντίδου, προσεγγίζει περισσότερο την μετανεωτερική πόλη (Λεοντίδου Λ., 2015: σελ.395).

Όντως, στον ελληνικό χώρο τα τυπικά χαρακτηριστικά της εκρηκτικής αστικοποίησης δεν παρουσιάσθηκαν με ένταση αντίστοιχη άλλων ευρωπαϊκών πόλεων. Η καθυστερημένη παρουσία της βιομηχανίας, η χαλαρή κοινωνική διαστρωμάτωση, η έντονη παρουσία της οικογενειακής σύνθεσης, ως εργαλείο ηθικής και χωρικής πολιτικής, σε συνδυασμό με τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου, όπως είναι οι έντονες εξάρσεις του ανάγλυφου και η άμεση επαφή με το υδάτινο στοιχείο (θάλασσα, λίμνη, ποτάμι), είχαν οδηγήσει έως πρόσφατα στην εκλεκτική υποδοχή του διαφορετικού στο ελληνικό αστικό τοπίο (Χατζησάββα Δ., 2009: σελ.190). Στο χαρακτήρα και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων, συμβάλλουν διαχρονικά, το ήπιο κλίμα και ο υψηλός βαθμός κοινωνικότητας, παράγοντες που καθιστούν το σύνολο σχεδόν του

ελλαδικού χώρου κατοικήσιμο και την υπαίθρια ζωή ελκυστική, καθορίζοντας τον βίο στην Ελλάδα, που όπως υποστήριξαν ο Γιαννόπουλος και ο Κωνσταντινίδης, «είναι υπαίθριος» (Στεφάνου Ι., 2005: σελ.8). Παρά τις σύνθετες και ιδιότυπες συνθήκες που διαμόρφωσαν την ελληνική πόλη, η θέση του φυσικού στοιχείου στο αστικό τοπίο, παρέμεινε ποσοτικά και ποιοτικά ασθενική. Η «αντιπαροχή» της φύσης, οδήγησε στην θεώρηση της βλάστησης και των φυσικών στοιχείων ως ανοίκειων μηχανισμών, παρεμβολές ή υπολείμματα μιας ασφαλικής ομοιογένειας (Χατζησάββα Δ., 2009: σελ.191).

Καθώς οι δομές, οι συμπεριφορές και οι αντιλήψεις της αστικής ζωής επεκτείνονται παντού, η οργάνωση βιώσιμων δημόσιων χώρων δεν αποτελεί προτεραιότητα, με αποτέλεσμα να μη δημιουργούνται ευκαιρίες εισβολής φυσικών στοιχείων εντός της πόλης, ικανών να αντισταθμίσουν την αστική διάχυση (Μαστοράκη Ξ., 2011, Χάρη Χ., 2003).

Αν και το φυσικό τοπίο σε αμιγή και αυτόνομη μορφή φαίνεται πως δεν υπάρχει, η «φυσικότητα» επιστρέφει ως μια διαμεσολαβημένη από τον πολιτισμό κατάσταση. Το τοπίο της υπαίθρου, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μια αυτόνομη περιοχή, αλλά ως ένας ενδιάμεσος χώρος που δεν μπορεί να απομονωθεί από τις σχέσεις του με το αστικό. Συνεπώς, ο ρόλος της αρχιτεκτονικής στις νέες συνθήκες, καλείται να συντάξει βιώσιμες ισορροπίες ανάμεσα στο φυσικό και το κατασκευασμένο και να εκφράσει τις διαβαθμίσεις της φυσικότητας στις ανθρωπογενείς μεταποιήσεις της φύσης, ώστε η «ανακατασκευασμένη» φύση να αποτελέσει ένα φιλικό περιβάλλον (Ζαβράκα Δ., 2009: σελ.199, Μανωλίδης Κ., 2009: σελ.16, . Χατζησάββα Δ., 2009:).

Οι παραπάνω μεταλλαγές, εκφράστηκαν στο αττικό τοπίο, όπου η αστική διάχυση και η επέκταση των δικτύων είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του σύγχρονου τοπίου. Ως συνέπεια, η χλωρίδα και η πανίδα της Αττικής έχουν μειωθεί δραστικά κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, υπάρχουν είδη που επιβίωσαν και άλλα που ευνοήθηκαν από τις ανθρωπογενείς δραστηριότητες. Το είδος της χλωρίδας και της πανίδας κάθε τόπου συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του, γεγονός που αναδεικνύει την κρισιμότητα προστασίας των φυσικών περιοχών από τη συρρίκνωση, την υποβάθμιση και τη φθορά (Στεφάνου Ι., 2005: σελ.10).

φωτ.: Κώστας Κουρούνης, 2016

Αστικό τοπίο και Φυσικές ποιότητες

Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση αντανακλάται από τον τρόπο που διαμορφώνεται το ανθρωπογενές περιβάλλον. Οι χώροι αστικού «πρασίνου», δεν αφορούν σε ένα τοπίο φυσικό, αλλά πολιτισμικό, που καταφέρει όμως να εμπεριέχει στο σύνολο του και φυσικές ποιότητες. Η ύπαρξη αστικών περιοχών πρασίνου έχει πολλά αποδεδειγμένα οφέλη για τη ζωή των κατοίκων, στην υγεία, την κοινωνικότητα και την ψυχολογία, αλλά επιπλέον η σημαντική συμβολή των φυσικών στοιχείων στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας μιας πόλης επιβάλλει την άσκηση δράσεων που αποβλέπουν στην προστασία τους, αντίστοιχες με αυτές για την προστασία και ανάδειξη της πολιτισμικής κληρονομιάς (Στεφάνου Ι., 2005: σελ.9).

Η πανοραμική εικόνα της Αττικής δηλώνει φανερά την άνιση κατανομή της αστικής επιφάνειας συγκριτικά με τις φυσικές περιοχές και κυρίως τον ανισομερή καταμερισμό των χώρων πρασίνου στη δομή της πόλης (Σιτζόγλου Μ., Ιωσαφάτ Α., Τσιρέκα Δ., 2011). Πρώτα σημαντικά αίτια για την ελάττωση των φυσικών εκτάσεων στο αττικό τοπίο, αποτέλεσαν η έντονη και βεβιασμένη οικιστική δραστηριότητα που ακολούθησε τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και η καταστροφική υλοτόμηση κατά τη διάρκεια του δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.287-288). Μεταπολεμικά, η ταχύρρυθμη αστικοποίηση που συντελέστηκε, μετέτρεψε την Αθήνα από μια μικρή πόλη σε μια αστική υπερσυγκέντρωση. Λόγω του επείγοντος χαρακτήρα αυτής της διαδικασίας, δόθηκε λίγη προσοχή στο σχεδιασμό του δημόσιου χώρου και στη διαχείριση και την προστασία του φυσικού τοπίου, με αποτέλεσμα το φυσικό τοπίο της Αθήνας να αντικατασταθεί από ένα εκτενές, ισοπαχές στρώμα του κτισμένου που κάλυψε αδιάκριτα τη φυσική τοπογραφία, δημιουργώντας ένα νέο, συνεχές και διαρκώς επεκτεινόμενο συνθετικό τοπίο. Στη νέα κατάσταση τα φυσικά στοιχεία που παραμένουν, μικροί και μεγάλοι βράχοι, λόφοι και βουνά, αρχαιολογικοί χώροι, μικρά χέρσα οικόπεδα, αποξηραμένοι χείμαρροι και ρέματα, αποκτούν υπολειμματικό χαρακτήρα και διαβάζονται περισσότερο ως «νησίδες» μέσα στη «θάλασσα» του κτισμένου (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.161-162, Αίσωπος Γ., 2012: σελ.148).

Σήμερα αυτό που κυριαρχεί ως τοπίο εντός του λεκανοπεδίου Αττικής είναι ένα τεχνητό αστικό τοπίο, που επεκτείνεται σταδιακά προς την περιφέρεια, και διαφοροποιείται ριζικά ως προς τα χαρακτηριστικά του σε σχέση με αυτά που επικρατούσαν στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Ως επακόλουθο αυτής της μεταλλαγής, η σχεδιαστική πρακτική αναζητά νέες λύσεις που αποσκοπούν στην αναπλήρωση και την ανακατασκευή της φύσης με τεχνητά μέσα, διεκδικώντας και πάλι τη θέση της στο αστικό τοπίο. Σε αυτή την προσπάθεια, η αρχιτεκτονική τοπίου είναι σε θέση να διατυπώσει στρατηγικές, ικανές να επαναφέρουν τις φυσικές διεργασίες μέσα στην πόλη και ταυτόχρονα να πετύχουν την επανοικειοποίηση του αστικού ελεύθερου χώρου. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Christophe Girot έχει εισάγει την έννοια της «νέας φύσης» (nouvelle nature), η οποία αφορά «στην ανά-εφεύρεση της φύσης έτσι ώστε οι άνθρωποι να την εκτιμούν και να την καταλαβαίνουν στην καθημερινότητα της ζωής τους» (Αίσωπος Γ., 2005: σελ.161-163, Κουζούπη Α., 2011α).

Παρόλο που η Αθήνα είναι μια πόλη η οποία έχει κρατήσει απέξω της τα φυσικά στοιχεία, ο ασχεδιάστος δημόσιος χώρος και η αρχιτεκτονική της συνιστούν ένα αφαιρετικό πλαίσιο στο οποίο μπορούν να συνδιαλλαγούν το ιδιωτικό και το δημόσιο, το φυσικό και το κατασκευασμένο (Αίσωπος Γ., 2012: σελ.148). Όπως παρατηρεί ο Θωμάς Δοξιάδης, μέσα από την άσφαλτο η φύση ξαναβγαίνει από μόνη της, και αναφέρει «αν σηκώσουμε την άσφαλτο σαν ένα στρώμα, λεπτό, που έχει πέσει πάνω από τα πράγματα, μπορεί κάτι διαφορετικό να βρεθεί από κάτω, ένα διαφορετικό μέλλον» (Δοξιάδης Θ., 2014). Είναι ξεκάθαρο ότι ακόμη δεν υπάρχει αντίστοιχη διάχυση των φυσικών διεργασιών μέσα στην πόλη ικανή να αντισταθμίσει τη διάχυση των αστικών χαρακτηριστικών στην ύπαιθρο (Κουζούπη Α., 2011).

Εκτός από τη σημαντική συρρίκνωση των φυσικών περιοχών, η ένταξη φυσικών στοιχείων στην διαμόρφωση του ελληνικού τοπίου βρίσκεται συχνά ανάμεσα σε δυο αντίθετες απόψεις. Από τη μια, βρίσκεται η αυθεντικότητα του ελληνικού τοπίου, η οποία ειδικότερα στην Αττική εντοπίζεται στη γυμνή βραχώδη όψη του, και από την άλλη τοποθετείται η λατρεία του πρασίνου, που εκφράζει την επιθυμία να ενσωματώσει δυτικές επιρροές (Παπανακλή Α., 2005). Το κείμενο του Περικλή Γιαννόπουλου, *Η Ελληνική Γραμμή*, (1903) συνιστά μια πρώτη αισθητική προσέγγιση του αττικού τοπίου και αποτέλεσε τη βάση για το έργο πολλών αρχιτεκτόνων που αναζήτησαν μια αρχιτεκτονική δεμένη με τον τόπο (Σημαιοφορίδης Γ.: 2005, σελ.124).

Η εγκατάσταση φυτών ή ζώων από άλλες περιοχές και κλίματα είναι ένα συχνό φαινόμενο που επηρεάζει τα φυσικά οικοσυστήματα. Αυτό συνέβαινε και σε άλλες εποχές, όπου οι ιστορικές συγκυρίες ή οι απαιτήσεις της μόδας επέβαλαν παρουσίες νέων ειδών χλωρίδας, τα οποία όμως με τον καιρό εγκλιματίστηκαν και σήμερα αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της εικόνας ενός τοπίου (Στεφάνου Ι., 2005: σελ.10). Ήδη από την μυθική εποχή, η ελιά, ένα συμβολικό δέντρο για το αττικό

τοπίο, εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα πολιτισμικών πρακτικών, αφού από την πρώτη ιερή ελιά της Αθηνάς, γεννήθηκαν άλλες δώδεκα ελιές τις οποίες οι Αθηναίοι φύτεψαν στις ισάριθμες πύλες της Ακαδημίας, οι οποίες θεωρούνταν ιερές και ονομάστηκαν Μορίες, και από το χειρισμό αυτό των δέντρων, σταδιακά δημιουργήθηκαν οι ιεροί ελαιώνες των Αθηνών (Χλέτσος Β., 2013).

Τα αστικά πάρκα αφορούν χώρους ενταγμένους στον αστικό ιστό, που δέχονται όλες τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές πιέσεις της πόλης, αλλά συγχρόνως αποτελούν νησίδες διάδρασης του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και τις διεργασίες του (Τσαλικίδης Ι., 2006: σελ.181). Ως έννοια, το οργανωμένο αστικό πάρκο εμφανίστηκε στην Ελλάδα, μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους. Η χωροθέτηση και η κατασκευή των ανακτόρων, από τον αρχιτέκτονα Friedrich von Gaertner, στη νότια κλιτύ του Λυκαβηττού, αποτέλεσε αφορμή για τη δημιουργία του Βασιλικού Κήπου. Η διαμόρφωση και η έκταση του κήπου αποτέλεσε κύριο μέλημα της βασίλισσας Αμαλίας. Ο Κήπος εκτός από διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου των ανακτόρων, αποτελούσε δημόσιο πάρκο και βοτανικό κήπο, και είχε το προτέρημα να είναι χωροθετημένος στο ιστορικό τοπίο που συνθέτουν οι στήλες του Ολυμπίου Διός και το Παναθηναϊκό Στάδιο. Η περιήγηση γίνεται με καμπυλόγραμμο μονοπάτι σε ελεύθερη διάταξη, ακολουθώντας τα πρότυπα της αγγλικής σχολής κηποτεχνίας. Για τη διαμόρφωση του κήπου, μεταφέρθηκαν αυτοφυή φυτά από την Αιτωλοακαρνανία, την Εύβοια και το Σούνιο, αλλά και από τη Γένοβα με στόχο να εμπλουτισθεί η ποικιλία των ειδών. Μετέπειτα, η διαχείριση του κήπου ανατέθηκε στον Γάλλο κηποτεχνη Francois Louis Bareaud, ο οποίος ασχολήθηκε με το εσωτερικό δίκτυο διαδρομών, τη σύνθεση διακοσμητικών στοιχείων, των μικρών τεχνητών λιμνών, τις πέργκολες αλλά και την ανάμεικτη διάταξη των φυτών. Στον κήπο που μετονομάστηκε «Εθνικός Κήπος» απαντώνται περίπου 520 είδη φυτών από τα οποία τα 100 είναι γηγενή (Παπαγεωργίου – Βενετάς Α. 2005: σελ. 260).

Η επανένταξη φυσικών ποιοτήτων στο αστικό τοπίο, αποτέλεσε από πολύ νωρίς μέλημα της «Φιλοδοσικής Εταιρείας», ενός κοινωφελούς συλλόγου που ιδρύθηκε το 1898, με σκοπό τη φύτευση δασικών δένδρων γύρω από τις πόλεις και τη φροντίδα για την ανάπτυξή τους. Από τις πρώτες ενέργειες της Φιλοδοσικής ήταν η δεντροφύτευση των λόφων του Φιλοπάππου, του Αρδηττού, της Πνύκας, των Νυμφών και του Λυκαβηττού, με φυτά όπως πεύκα, κυπαρίσσια, άγριες ελιές και αθάνατα. Εκτός από τα προφανή οφέλη της δεντροφύτευσης, στόχος ήταν η αισθητική αποκατάσταση του τοπίου, ιδιαίτερα η απόκρυψη των πληγών που είχαν προκληθεί από τη λατόμηση. Η έγκαιρη αναδάσωση των ιστορικών λόφων του τοπίου, υπήρξε ένα μέτρο που αναμφίβολα τους προστάτεψε από την έντονη αστικοποίηση που αλλοίωσε τα περισσότερα στοιχεία της τοπογραφίας στο αστικό τοπίο (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.268).

Τα τελευταία χρόνια, τα αυξανόμενα κοινωνικά ζητήματα που συνοδεύουν την εποχή της οικονομικής ανασφάλειας που επικρατεί αναδεικνύουν εκ νέου την πολιτική διάσταση του δημόσιου χώρου. Ανεπίσημες δράσεις, συνήθως εθελοντικού χαρακτήρα, όπως τα αυτοδιαχειριζόμενα πάρκα και οι αστικές καλλιέργειες, φανερώνουν το ανανεωμένο ενδιαφέρον των πολιτών για το δημόσιο χώρο και την ανάκτηση κάποιας σχέσης με τη φύση (Δραγώνας Π., Σκιαδά Α., 2012). Αυτό το αίτημα, δίνει στο δημόσιο χώρο χαρακτηριστικά μιας περιβαλλοντικής θεώρησης, όπου φυσικοί και κοινωνικοί παράγοντες διαμορφώνονται σε παραλληλία και αναδεικνύει τη διάθεση «εισβολής» φυσικών στοιχείων στο εσωτερικό της πόλης (Μωραϊτίης Κ., 2011).

Το γυμνό τοπίο της Πνύκας και του Φιλοπάππου, φωτογραφημένο από το Λόφο του Αστεροσκοπείου (1850/1870).

Ο Ιστορικός Ελαιώνας της Αθήνας

Στο πλαίσιο των πολεοδομικών παρεμβάσεων και αναπλάσεων, που υλοποιήθηκαν για τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, συγκαταλέγεται η ανάπλαση της οδού Πέτρου Ράλλη και η Ανάπλαση του Πάρκου της Ελιάς, έργα που στοχεύουν στην ανάδειξη και την αποκατάσταση μέρους του ιστορικού Ελαιώνα των Αθηνών, μιας παραμερισμένης αρχαίας κληρονομιάς αστικού πρασίνου (Μποφίλιας Α., 2011).

Η καλλιέργειά της ελιάς στον ελλαδικό χώρο, χρονολογείται από τον 6^ο αιώνα π.Χ. και έχει επιτρέψει ιστορικά την εκμετάλλευση ενός δύσκολου φυσικού περιβάλλοντος, με απότομες πλαγιές και φτωχό έδαφος, μαρτυρώντας τη μακραίωνη προσπάθεια των αγροτικών πληθυσμών να εκμεταλλευτούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το περιβάλλον τους. Ο αρχαίος Ελαιώνας των Αθηνών, σύμφωνα με την παράδοση, διαμορφώθηκε τον αιώνα του Περικλή και αποτέλεσε το σημαντικότερο δείγμα αρχαίας διαμόρφωσης πρασίνου συσχετισμένου με την πόλη. Τα 117.000 αιωνόβια ελαιόδεντρα αποτελούσαν ένα ανεπανάληπτο ανθρωπογενές τοπίο, που κάλυπτε την πεδιάδα εκατέρωθεν του Κηφισού ποταμού, από το ύψος των Λιοσίων έως και το Αλίπεδον του Φαληρικού Όρμου (Μποφίλιας Α., 2011, Sivinon M., 2011: σελ.11).

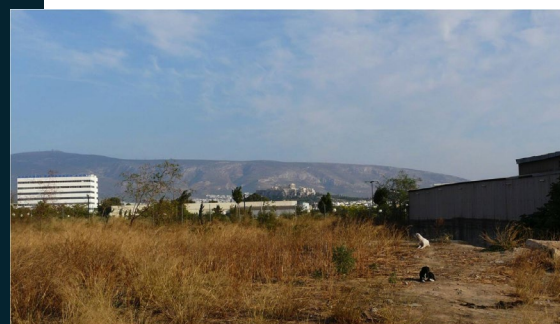
Η γοητεία του εκτενούς τοπίου του ελαιώνα, που αποτυπώθηκε στους χάρτες και τα σχέδια πολλών περιηγητών, όπως π.χ. των Sommer, Aldenhoven, Leake και Lenormand, έχει πλέον χαθεί. Η άναρχη και ραγδαία αστικοποίηση και η εγκατάσταση στην περιοχή πλήθους βιομηχανικών και βιοτεχνικών συγκροτημάτων, λόγω της άμεσης πρόσβασης στο εθνικό οδικό δίκτυο και της γεινιάσης με το κέντρο της Αθήνας και το λιμάνι του Πειραιά, αλλοίωσαν ανεπιστρεπτί το ιστορικό φυσικό τοπίο. Σήμερα, στα εναπομείναντα 9.000 στρέμματα της πολεοδομικής ενότητας Ελαιώνα, απαντώνται ακόμη ίχνη της ιστορικότητας του τοπίου, παλαιές στέρνες, βυζαντινά και νεότερα μνημεία και νεοκλασικά σπήτια με εντυπωσιακούς προαύλιους χώρους (Μποφίλιας Α., 2011).

Την πολεοδομική οργάνωση της περιοχής ανέλαβε ειδική ομάδα εργασίας του Οργανισμού Ρυθμιστικού Σχεδίου και Προστασίας Περιβάλλοντος της Αθήνας, με σκοπό την αναδιάρθρωση της δόμησης και τη δημιουργία περιοχών κοινόχρηστου πρασίνου. Την περίοδο της Ολυμπιακής προετοιμασίας, ο Αλέξανδρος Μποφίλιας σε συνεργασία με δημόσιους φορείς, εργάστηκε για το σχεδιασμό και την υλοποίηση της ανάπλασης της Οδού Πέτρου Ράλλη και του Πάρκου της Ελιάς, στο δυτικό όριο του Ελαιώνα (Μποφίλιας Α., 2011).

Το Πάρκο της Ελιάς, επιχειρεί να συνδέσει την περιοχή των σωζόμενων ελαιόδεντρων με τους χώρους πρασίνου της ευρύτερης περιοχής, μέσω ενός δικτύου πεζόδρομων. Οι συχνές αλλαγές της κατεύθυνσης της πορείας, επιτρέπουν την περιήγηση του βλέμματος του επισκέπτη, εκτός του κυρίως θέματος της ελιάς, προς τα κύρια τοπογραφικά στοιχεία του λεκανοπεδίου. Εντός της περιοχής του Πάρκου αναδεικνύονται τα αιωνόβια ελαιόδεντρα μέσω ειδικού φωτισμού, ενώ σε επιλεγμένα σημεία, κατασκευάστηκαν καμπύλα καθιστικά, γύρω από τον κορμό των δένδρων ή σε συγκεκριμένη απόσταση από αυτόν. Προκειμένου να αποφευχθεί περαιτέρω ανέγερση κτιριακών εγκαταστάσεων στην περιοχή του ιστορικού Ελαιώνα, προτάθηκε η ανακαίνιση και αξιοποίηση των υφισταμένων κτισμάτων. Στην εισόδο του Πάρκου της Ελιάς, φυτεύτηκε θαμνοειδής βλάστηση (Αγριελιά θαμνοειδής, Πουρνάρι κοκκοφόρο, ΐληξ και αρωματικά φυτά) ενώ αντίθετα,

Αποψη της δυτικής Αθήνας από το λόφο των Νυμφών, Ferdinand Stademann, 1853

φωτ. Γιάννης Αίσωπος, 2017

η περιοχή των αιωνόβιων ελαιόδεντρων θεωρήθηκε διατηρητέο τοπίο-μνημείο, στο οποίο επιβάλλεται η ανάδειξη της αυθεντικής του μορφής, χωρίς νέες φυτοτεχνικές παρεμβάσεις (Μποφίλιας Α., 2011).

Η προέκταση των φυσικών ποιοτήτων του ιστορικού τοπίου, επιχειρήθηκε με την Ανάπλαση της Οδού Πέτρου Ράλλη και την αναφύτευση ενός στρέμματος της περιοχής του ιστορικού Ελαιώνα, ακολουθώντας το πρότυπο καλλιέργειας που επικρατεί στην περιοχή όπου σώζονται τα αιωνόβια ελαιόδεντρα. Τα νέα ελαιόδεντρα φυτεύτηκαν σε κάνναβο 9x9μ., διάταξη που εξασφαλίζει την οπτική σύνδεση με την Ακρόπολη, το Λυκαβηττό και τον ορίζοντα των γειτονικών βουνών (Μποφίλιας Α., 2011).

Οι επεμβάσεις για την ανάδειξη του ιστορικού τοπίου του Ελαιώνα, αν και περιορισμένης κλίμακας συγκριτικά με τις δυνατότητες που ενέχει η συνολική ανάδειξη της τοπιακής ενότητας, αναδεικνύουν το πράσινο ως εργαλείο για τη διάρθρωση του πολεοδομικού ιστού και τη διαμόρφωση των υπαίθριων αστικών χώρων.

Η περιοχή έχει αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού σε πολλές αρχιτεκτονικές μελέτες και αναπτυξιακά σχέδια που αναζητούν μια πιο συνολική επέμβαση. Σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε η μελέτη των Παπαδάκη Α., Μπίσκου Χ., Ευριπιώτη Α., Βουρέκα Κ., Πάγκαλου Ε., που προτείνει τη συνύπαρξη διαφορετικών αστικών πυκνοτήτων, με ψηλούς πύργους και εκτεταμένες εκτάσεις τοπίου που ενσωματώνουν χαμηλά κτίρια κατοικίας. Το προτεινόμενο τοπίο, δεν αφορά μόνο την αναψυχή ή την αισθητική απόλαυση, αλλά και την αξιοποίηση παραγωγικής γης, υποστηρίζοντας την ανάπτυξη αστικών καλλιεργειών με τη μορφή ελαιώνων, οπωρώνων αλλά και συλλογικών κήπων (Αίσωπος Γ., 2012: σελ.152).

Η περιοχή του Ελαιώνα, ως διατηρητέο ιστορικό τοπίο, έχει ιδιαίτερη σημασία για το αστικό τοπίο της Αττικής, καθώς μπορεί να αποτελέσει αφορμή για την ανάκτηση της φυσικότητας εντός της πόλης, μέσω του συνδυασμού και της συνύπαρξης αστικών και αγροτικών χαρακτηριστικών σε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης.

Το κεντρικό πλάτωμα, όπου διατηρήθηκαν δύο εντυπωσιακά φιλύρα.

Μελέτη για την ανάπτυξη της περιοχής του Ελαιώνα των αρχιτεκτόνων Παπαδάκη Α., Μπίσκου Χ., Ευριπιώτη Α., Βουρέκα Κ., Πάγκαλου Ε.

Σωζόμενα ελαιόδεντρα στο πρώην Κτήμα Μερκάτη, τον σημερινό προαύλιο χώρο του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος Πειραιώς.

Περιαστικό Τοπίο και Φύση

Το περιαστικό πράσινο αναφέρεται σε ελεύθερες φυσικές περιοχές που βρίσκονται στον περιαστικό χώρο των πόλεων και περιλαμβάνει συνήθως δασικές, γεωργικές ή χέρσες εκτάσεις και ορεινούς όγκους (Μπελαβίλας Ν., Βαταβάλη Φ., 2009: σελ.44). Την ιδιαίτερη φυσιογνωμία των περιοχών περιαστικού πρασίνου, συνθέτουν η μικρή απόσταση από τα αστικά κέντρα, η ποικιλία στη βλάστηση και ο ρόλος τους ως καταφύγιο για τα άγρια ζώα, η ποικιλία και η εναλλαγή εντυπώσεων σε μικρές αποστάσεις, η σχετική απουσία τεχνητών στοιχείων κ.ά. (Πάγκας Ν., 2016: σελ.122). Η ύπαρξη φυσικών περιαστικών περιοχών αποτελεί κρίσιμο παράγοντα διαμόρφωσης του κλίματος της πόλης, παρέχοντας σταθερή πηγή φυσικού δροσισμού και ανανέωσης του αέρα. Επίσης παίζει ιδιαίτερο ρόλο ως χώρος αναψυχής και περιπάτου ιδιαίτερης σημασίας, καθώς απευθύνεται σε έναν άνθρωπο κατά τα άλλα απομακρυσμένο από τη φύση. Η γειννίαση των περιοχών αυτών με τα αστικά κέντρα δημιουργεί πολλαπλές πιέσεις εξαιτίας ανθρώπινων δραστηριοτήτων (οικιστική επέκταση, μόλυνση υδάτων, ρύπανση του υπεδάφους, ηχορύπανση, ανεξέλεγκτη θήρευση και αλιεία κλπ.), καθιστώντας επείγουσα τη διασφάλιση ενός καθεστώτος προστασίας (Μπελαβίλας Ν., Βαταβάλη Φ., 2009: σελ.44).

Το περιαστικό τοπίο της Αττικής χαρακτηρίζεται από ποικιλομορφία, την οποία συνθέτουν ποικιλόχρωμα βουνά σε μεγάλη εγγύτητα με τη θάλασσα. Η ανάπτυξη της πόλης της Αθήνας, είχε ως συνακόλουθο τη σταδιακή διάχυση αστικών χαρακτηριστικών προς την περιφέρεια, με αποτέλεσμα την κάλυψη μεγάλου μέρους του περιαστικού χώρου από χρήσεις και δραστηριότητες άμεσα ή έμμεσα σχετιζόμενες με τις αστικές λειτουργίες. Στις περιοχές της Αττικής που έχουν διατηρήσει το φυσικό χαρακτήρα τους, κυριαρχεί η φυσική μεσογειακή βλάστηση, τα πευκοδάση, αποτελούμενα κυρίως από τη χαλέπιο πεύκη, συχνά μαζί με ελιές, χαρουπιές ή κυπαρίσσια, και η θαμνώδης βλάστηση, είτε η πιο ψηλή τύπου μακίας ή η πιο χαμηλή τύπου φρυγάνων.

Το ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς της Ελλάδας, σε συνδυασμό με την ασθενή πολιτική βούληση του κράτους, είναι παράγοντες που συμβάλλουν στη διάχυτη, χωρίς πρόβλεψη αστικοποίηση, ταυτόχρονα όμως διαφύλαξαν νησίδες ήπιων, μεικτών χρήσεων καθώς ήταν αδύνατη η διεκπεραίωση μεγάλων επενδυτικών σχεδίων. Η μακροχρόνια χρήση του περιαστικού χώρου για την εγκατάσταση συμπληρωματικών αστικών δραστηριοτήτων, χωρίς κατεύθυνση και σχεδιασμό, έχει οδηγήσει στην παγιωμένη αντίληψη ότι το σύνολο του αττικού εδάφους, μπορεί να είναι «αξιοποιήσιμο» οικιστικά, γεγονός που υποβοηθάται από την ύπαρξη ή την προοπτική μεγάλων εγκαταστάσεων υποδομής στην περιφέρεια (λιμάνια, νέο αεροδρόμιο, συγκοινωνιακοί άξονες) (Ψυχογιός Θ., 2005). Συμπληρωματικά όμως, από τη δεκαετία του '90 και έπειτα, ανασυντάσσονται ιδιοκτησιακά και παραγωγικά μεγάλες φυσικές ενότητες (δάση, παραλίες, ποτάμια) στα πλαίσια μιας δημόσιας στρατηγικής που αντλεί στόχους, επιχειρήματα και νομιμοποίηση από τον κόσμο των επιχειρήσεων (Παναγούλη Ε., 2009: σελ. 257-258).

Η προστασία των περιαστικών φυσικών περιοχών και η αντιμετώπιση των αυξανόμενων αστικών πιέσεων, αποτέλεσε αντικείμενο ειδικών διαταγμάτων και ρυθμίσεων για ορισμένες περιοχές της Αττικής, όμως τα θετικά τους στοιχεία περιορίστηκαν επειδή δεν ήταν ενταγμένα στο πλαίσιο μιας συνολικής θεώρησης του χώρου. Το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας, που θεσμοθετήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του '80, προσπάθησε να δώσει στρατηγικούς στόχους για την ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής της Αττικής. Η προώθηση και θεσμοθέτηση εργαλείων όπως οι Ζώνες

Οικιστικού Ελέγχου (ΖΟΕ) και τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια (ΓΠΣ), στοχεύουν σε μια πιο συνολική προσέγγιση του χώρου στο επίπεδο του χωροταξικού σχεδιασμού (Ψυχογιός Θ., 2005).

Η παρουσία των επισκεπτών στις περιαστικές περιοχές, συνεπάγεται τη δημιουργία ενός συστήματος παρεμβάσεων που θα επιτρέπουν την επισκεψιμότητα. Η κάλυψη των αναγκών των επισκεπτών, μπορεί να επιφέρει σημαντικές, ακόμη και ανεπανόρθωτες, βλάβες στους φυσικούς πόρους του περιαστικού χώρου και γι' αυτό η οργάνωση του για την υποδοχή επισκεπτών επιβάλει την συνολική προσέγγιση του χώρου και της επισκεψιμότητας. Η εκπλήρωση των προστατευτικών και κοινωνικών λειτουργιών των περιαστικών φυσικών περιοχών (ιδίως των δασών) είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πόλη και τους κατοίκους της (Πάγκας Ν., 2016: σελ.122-123). Καθώς η πόλη συνεχίζει να διογκώνεται, ανακύπτουν νέοι προβληματισμοί για την σχέση της πόλης με την ύπαιθρο, που εκφράζουν την συνειδητοποιημένη ανάγκη μιας υβριδικής ζωής, όπου θα συνυπάρχουν αστικές και φυσικές ποιότητες. Οι περιαστικές περιοχές αφορούν σήμερα, μια διαμεσολαβημένη από τον πολιτισμό κατάσταση, όπως αντίστοιχα και ο πολιτισμός αφορά σε ένα μετασχηματισμό, μια σειρά μεσολαβήσεων της φύσης (Χατζησάββα Δ.,2009:).

Στο περιαστικό τοπίο της Αττικής κυριότεροι φυσικοί πόλοι είναι τα όρη της Πάρνηθας, της Πεντέλης και του Υμηττού, αλλά και οι Πεδιάδα του Θριάσιου, δυτικά, και των Μεσογείων, ανατολικά, αμφότερες με σημαντικά υδάτινα οικοσυστήματα.

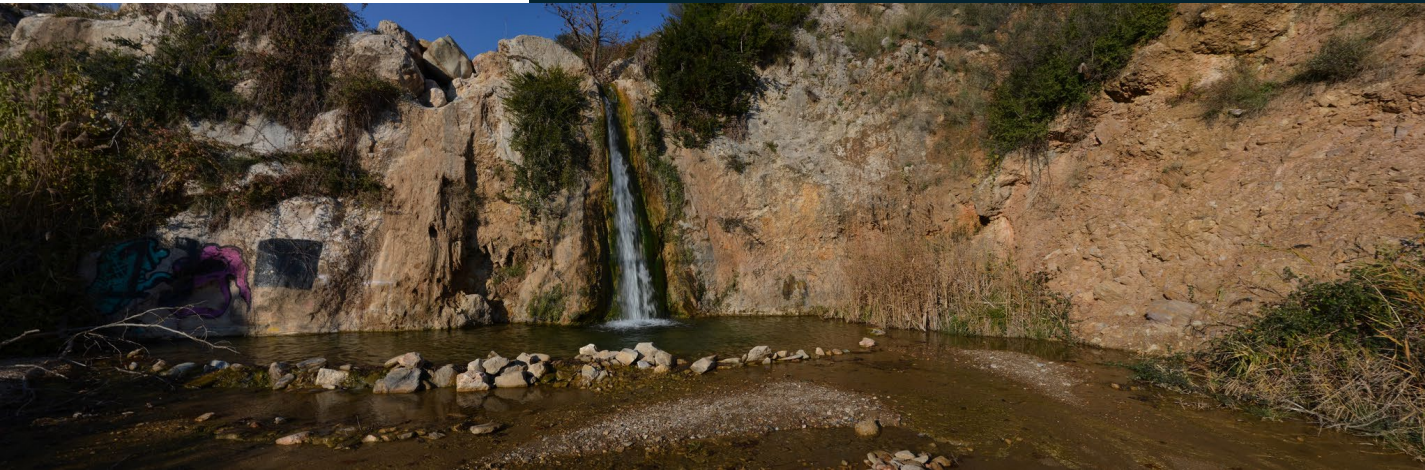
Παρά την δραματική επέκταση των αστικών χαρακτηριστικών στην ύπαιθρο και τον υπολειμματικό χαρακτήρα των περισσοτέρων φυσικών περιοχών εντός της πόλης, τα ρευστά όρια της σύγχρονης αστικοποίησης, ιδωμένα από μια αισιόδοξη σκοπιά, δημιουργούν αφορμές για την επανένταξη της φύσης στο αστικό τοπίο, επικουρούμενη από τις ανθρώπινες πρακτικές, αλλά και την έντονη ανάγκη σύνταξης αποτελεσματικών προστατευτικών στρατηγικών για τις περιαστικές φυσικές περιοχές, που θα διέπονται από συνολικό χαρακτήρα.

φωτ.: Πάρνηθα, 2015

Το Βερμπάσκο το πεντελικό

Το Πεντελικό Όρος

Το Πεντελικό όρος, αν και έχει υποστεί σοβαρά πλήγματα ως βιότοπος από ανθρωπογενείς δραστηριότητες, παραμένει ένας περιαστικός θύλακας εντυπωσιακής βιοποικιλότητας για την έκταση του βουνού. Η Πεντέλη διαφέρει γεωλογικά από τα υπόλοιπα ασβεστολιθικά βουνά της Αθήνας. Μεγάλα τμήματα του βουνού αποτελούνται από σχιστόλιθο και μάρμαρα, πετρώματα που συγκρατούν τα νερά της βροχής στην επιφάνεια του εδάφους με αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλών πηγών και μικρών ρεμάτων, όπως το ρέμα του Χαλανδρίου, ο Βαλανάρης, η Βαθιά Χούνη, κ.ά. Αν και αποτελεί ένα από τα πλέον επιβαρυμένα βουνά της Ελλάδας, λόγω των επανειλημμένων καταστροφικών πυρκαγιών, της λατομικής εκμετάλλευσης και της αυθαίρετης δόμησης, φιλοξενεί ακόμα και στις μέρες έναν μεγάλο αριθμό φυτών και ζώων. Η ύπαρξη, προστασία, ανάπτυξη και οικολογική ανόρθωση των φυσικών οικοσυστημάτων του Πεντελικού Όρους και κυρίως των δασών, έχει τεράστια σημασία για την διασφάλιση άνετων συνθηκών διαβίωσης στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής (Πάγκας Ν., 2016: σελ.124, NaturaGraeca).

Η Πεντέλη ήταν πολύ γνωστή για τα πυκνά δάση της, που πλέον έχουν υποστεί μεγάλες καταστροφές. Παρόλα αυτά στην περιοχή φυτρώνουν ακόμα πάνω από 1.100 είδη φυτών. Η βλάστηση του βουνού περιλαμβάνει κυρίως πεύκα, πλατάνια, λεύκες, βελανιδιές, αγριοκυπαρίσσια, αγριοκουμαριές, κουμαριές, αγριελιές, μυρτιάς, πικροδάφνες κ.ά., τα οποία όμως απαντώνται πλέον διάσπαρτα. Στο βουνό έχει καταγραφεί ένα τοπικό ενδημικό είδος, το Βερμπάσκο το Πεντελικό (*Verbascum pentelicum*), ενώ φυτρώνουν πολλά είδη λουλουδιών, κυρίως ορχιδέες και ίριδες. Η ορνιθοπανίδα της περιοχής είναι περιορισμένη, ως αποτέλεσμα των επαναλαμβανόμενων πυρκαγιών, όμως υπάρχουν ακόμα αρπακτικά, νυχτόβια αρπακτικά, νησιώτικες πέρδικες κ.ά. Στην περιοχή ζουν ακόμη πλήθος ερπετών και αμφίβια, στις περιοχές γύρω από τα ρέματα. Τέλος, χαρακτηριστικά θηλαστικά που ζούνε στην Πεντέλη είναι οι αλεπούδες, τα πετροκούναβα, οι νυφίτσες, οι λαγοί και οι σκαντζόχοιροι, ενώ στα σπήλαια ζούνε και πολλές νυχτερίδες (NaturaGraeca).

Η συνύπαρξη φυσικών, ιστορικών και αρχαιολογικών στοιχείων, στην έκταση του Πεντελικού Όρους, συνθέτουν ένα ιδιαίτερο περιβάλλον, το οποίο καθιστούν ελκυστικό για την ανάπτυξη δραστηριοτήτων υπαίθριας αναψυχής. Η εναλλαγή των εντυπώσεων στο φυσικό τοπίο, η ποικιλία της βλάστησης, η πανοραμική θέα και η ύπαρξη μνημείων διαφόρων εποχών, σε συνδυασμό με τη μικρή απόσταση από το κέντρο της Αθήνας, είναι παράγοντες που συντελούν στην επισκεψιμότητα, αλλά και στην ανάγκη προστασίας της περιοχής (Πάγκας Ν., 2016: σελ.124).

Ο μικρός καταρράκτης στο Ντράφι

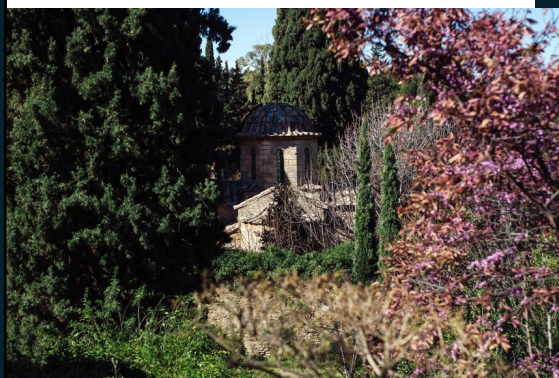
Ξέφωτο στον κυπαρισώνα, φωτ. Ταβιτιάν Πάρις

Ο ελαιώνας. φωτ. Ίδρυμα Ωνάσης

Πεζοπορία, φωτ. Ταβιτιάν Πάρις

Η Μονή Καισαριανής, φωτ. Ταβιτιάν Πάρις

Το αισθητικό δάσος, φωτ. Ίδρυμα Ωνάσης

Αισθητικό Δάσος του Υμηττού

Ο ορεινός όγκος του Υμηττού βρίσκεται στην ανατολική Αττική και αποτελεί ένα διαχωριστικό τείχος μεταξύ του λεκανοπεδίου της Αθήνας και της πεδιάδας των Μεσόγειων. Το όρος, ως οικοσύστημα παρουσιάζει υψηλή βιοποικιλότητα και προστατεύεται θεσμικά από Προεδρικό Διάταγμα (544 Δ' / 1978), ενώ είναι ενταγμένο στο Ευρωπαϊκό Δίκτυο Προστατευόμενων Περιοχών NATURA 2000 (ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ).

Ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου, αποτέλεσε πεδίο σημαντικών αστικών επεκτάσεων και ιδιαίτερα στις δυτικές πλαγιές του η δόμηση έφθασε σε αρκετά μεγάλο υψόμετρο (Αργυρούπολη, Ηλιούπολη, Βούλα). Η περιφερειακή λεωφόρος Υμηττού, που ολοκληρώθηκε το 2003, είναι το πιο πρόσφατο μεγάλο τεχνικό έργο που αλλοίωσε ακόμα περισσότερο την ευαίσθητη μορφή του ανάγλυφου, με μεγάλες δασικές εκτάσεις να δίνουν τη θέση τους σε οδικές υποδομές (Μπελαβίλας Ν., Βαταβάλη Φ., 2009: σελ.45). Παρά τις εκτεταμένες καταπατήσεις των εδαφών του, την άναρχη δόμηση στους πρόποδες του και τις καταστροφικές συνέπειες των επανειλημμένων πυρκαγιών, ο Υμηττός διακρίνεται για τη μεγάλη ποικιλία χλωρίδας και πανίδας που τον καθιστούν ένα σημαντικό βιότοπο της Αττικής.

Ως οικοσύστημα παρουσιάζει υψηλή βιοποικιλότητα, φιλοξενεί δηλαδή ενδημικά σπάνια και προστατευόμενα είδη φυτών και ζώων, καθώς έχει μεγάλο αριθμό φυτικών ειδών, ενώ παράλληλα αποτελεί ενδιαίτημα για μια πληθώρα ζωικών ειδών, από εδαφόβια μέχρι αρπακτικά πτηνά. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον Υμηττό υπάρχουν 104 είδη πτηνών από τα 444 που έχει συνολικά όλη η Ελλάδα, λόγω της ποικιλίας των βιότοπων και της έντονης παρουσίας του νερού (Πάγκας Ν., 2016: σελ.125).

Το Αισθητικό δάσος Υμηττού, συνολικής έκτασης 4.460 στρεμμάτων, αποτελεί ένα επιτυχημένο παράδειγμα διαχείρισης ενός περιαστικού τοπίου που δημιουργήθηκε εξ αρχής από αναδασώσεις. Βρίσκεται στη δυτική πλευρά του όρους και συνορεύει με τις βραχώδεις πλαγιές του Υμηττού, την Πανεπιστημιούπολη Αθηνών και τους δήμους Καισαριανής και Βύρωνα. Το δάσος διασχίζουν τα ρέματα του Ηριδανού και του Κουταλά (ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ).

Η δημιουργία του Αισθητικού Δάσους, με αναδασώσεις που ξεκίνησαν το 1946, και η διαχείρισή του μέχρι σήμερα, αποτελεί το σημαντικότερο επίτευγμα της Φιλοδασικής. Οι αναδασωτικές επεμβάσεις είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μωσαϊκού βλάστησης όπου κυριαρχεί το πεύκο σε ανάμειξη με κυπαρίσσι, αλλά και διάφορα πλατύφυλλα είδη όπως η κουτσουπιά, η χαρουπιά και η χνοώδης δρυς. Το μωσαϊκό συμπληρώνουν ενότητες με ιδιαίτερη φυσιογνωμία αλλά περιορισμένη έκταση όπως ο «ιστορικός ελαιώνας», ο κυπαρισσώνας, οι ευκάλυπτοι, η παραρεμάτια βλάστηση κ.ά., ενώ σε πρόσφατα αναδασωμένες εκτάσεις, δημιουργείται πλούσια φρυγανική φύση (ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ). Η διαχείριση του αισθητικού δάσους αποσκοπεί στη διατήρηση και βελτίωση του δάσους σε βάθος χρόνου, αλλά και στη δημιουργία ενός ελκυστικού περιβάλλοντος, ικανού να φιλοξενεί δραστηριότητες αναψυχής (Πάγκας Ν., 2016: σελ.125).

Η προσπάθεια της Φιλοδασικής, σε συνδυασμό με την ανασύλωση της Μονής Καισαριανής, αποσκοπεί στη δημιουργία ενός αρμονικού συνόλου φύσης και πολιτισμού και στην προστασία ενός ευαίσθητου περιαστικού οικοσυστήματος (ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ).

Λίμνη Κουμουνδούρου

Στη Δυτική Αττική, στην περιοχή του Ασπροπύργου, βρίσκεται η υφάλμυρη λίμνη Κουμουνδούρου, έκτασης 143.000 τ.μ., που δημιουργείται από υπόγειες πηγές νερού. Η εν λόγω λίμνη, μαζί με μία μικρότερη λίμνη που υπήρχε βόρεια της, κατά την αρχαιότητα αποτελούσαν τις λίμνες των Ρειτών και ήταν αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Περσεφόνη αντίστοιχα. Οι λίμνες στην αρχαιότητα, αποτελούσαν τοπόσημο της περιοχής, καθώς ήταν σημείο αναφοράς για την πομπή των μυστών. Η μικρή βόρεια λίμνη αποξηράθηκε κατά τη δεκαετία του 1950 για την εγκατάσταση διυλιστηρίων. Η περιοχή των λιμνών βρίσκεται εντός της ζώνης βαριάς βιομηχανίας της δυτικής Αττικής και η ρύπανση είναι έντονη και συνεχής, τόσο στη λίμνη όσο και στη γειτονική θαλάσσια περιοχή, με την οποία επικοινωνεί υπογείως. Πολύ κοντά στη θέση της λίμνης βρίσκεται η λεκάνη απορροής του ΧΥΤΑ Φυλής, γεγονός που απειλεί περαιτέρω τη βιωσιμότητα της λίμνης, ως οικοσύστημα που φιλοξενεί πολλά είδη πτηνών, κάποια εκ των οποίων είναι προστατευόμενα και σπάνια είδη (Ξεπαπαδάκου Μ., 2013).

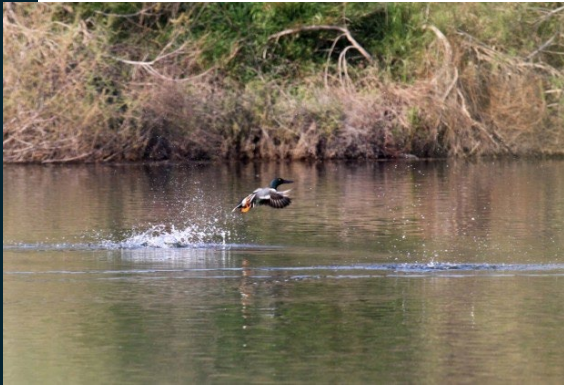
Η περιοχή αν και δεν ορίζεται ως προστατευόμενη, αποτελεί κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο από το 1974, καθώς εντός της λίμνης σώζονται κατάλοιπα αρχαίου φράγματος, σύμφωνα με την έρευνα Ι. Τραυλού (1935-1936). Για τη διάσωση του περιβάλλοντος της λίμνης, δραστηριοποιούνται πολλοί φορείς όπως η Γ' ΕΠΚΑ, η ΕΟΕ, ο Δήμος Ασπροπύργου, το ΕΛ.ΚΕ.ΘΕ. και οι σύλλογοι πολιτών της περιοχής ΟΙΚΟ.ΠΟΛΙ.Σ και η Διαρκής Κίνηση Χαϊδαρίου. Η λίμνη αποτελεί ένα τοπίο ιδιαίτερης φυσικής και ιστορικής αξίας, που επιβιώνει μέσα σε μια ζώνη βαριάς βιομηχανίας. Η αναγκαιότητα προστασίας της λίμνης με νομικά κατοχυρωμένο τρόπο και η άμεση απορρύπανσή της, αποτελούν αναγκαιότητα για το οικοσύστημα αλλά και για τους κατοίκους της Δυτικής Αττικής (Ξεπαπαδάκου Μ., 2013).

φωτ.: Δημήτρης Πολύζος

φωτ.: Γιώργος Στρομπάκος

Ο Ι. Τραυλός ατενίζει τη λίμνη Κουμουνδούρου από το λόφο της Ηχούς, από το Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika, 1988.

Η λίμνη Κουμουνδούρου φωτογραφημένη από το λόφο της Ηχούς, 2008, από συλλογή φωτογραφιών του συλλόγου Διαρκής Κίνηση Χαϊδαρίου

Αττικό τοπίο και Οικολογία

Η διάσπαση και η συνακόλουθη υποβάθμιση πολλών τοπίων έχει σημαντικές περιβαλλοντικές επιπτώσεις, γεγονός που οδήγησε στην ανάγκη διαμόρφωσης μιας σύνθετης προσέγγισης του τοπίου, για την ανάκτηση της ισορροπίας μεταξύ φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Στην ενότητα που ακολουθεί προσεγγίζονται τα βασικά οικολογικά προβλήματα που έχουν προκύψει από τη διαχείριση της αττικής γης, υπό το πρίσμα των αναδυόμενων στρατηγικών για βιώσιμη και αειφόρο ανάπτυξη.

Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη πίστη πως η διαχείριση της περιβαλλοντικής κρίσης απαιτεί σημαντικές αλλαγές στον τρόπο διαχείρισης των φυσικών αγαθών (Χονδρού - Καραβασίλη Μ., 2002: σελ.128-129). Αφετηρία για αυτή τη στροφή υπήρξε η δεκαετία του 1980, όταν κριτικές απόψεις και έρευνες οδήγησαν σε σημαντικές αλλαγές σε πολλούς επιστημονικούς κλάδους, αναδεικνύοντας ως πρωτεύοντα τα ζητήματα των μεγάλων πόλεων (αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση, ρύπανση). Παράλληλα, το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το περιβάλλον και οι εξελίξεις στην οικολογία και τη γεωλογία, έδωσαν τη δυνατότητα μιας νέας ερμηνείας και σύνθεσης κοινωνικών διαδικασιών και φυσικών διεργασιών¹⁰ (Χατζημιχάλης Κ., 2011).

Σε αυτό το πλαίσιο εμφανίστηκε μια «νέα» φιλοσοφία, η αειφόρος ανάπτυξη, εισάγοντας μια πιο ευαίσθητη στάση του ανθρώπου απέναντι στο φυσικό περιβάλλον. Τη δεκαετία του '90 η αειφόρος ανάπτυξη απασχόλησε σταθερά το σχεδιασμό, που απέκτησε μια πιο «οικολογική» συνείδηση προκειμένου να αντιμετωπίσει τα αυξανόμενα περιβαλλοντικά ζητήματα αλλά και το «ανοίκειο» των πόλεων. Η ίδια περίοδος χαρακτηρίστηκε από την επιστροφή στη «μικρή» κλίμακα, την επαφή με τη φύση και την πολιτιστική κληρονομιά και από πολλές προσπάθειες για τη σύνδεση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης με την αναζωογόνηση των πόλεων.

Η σημερινή πρακτική σχεδιασμού διαπνέεται πλέον τόσο από τις αρχές της «Αστικής Οικολογίας» σε διεθνές επίπεδο, αλλά και από νεότερες αρχές που έφερε στο προσκήνιο η Habitat Agenda στο πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για «Πόλεις ισόνομες, υγιείς, ασφαλείς και βιώσιμες», όπου «η βιωσιμότητα των κοινωνιών εξαρτάται από την ισορροπία των φυσικών οικοσυστημάτων και τη βιωσιμότητα των πόλεων». Στο ίδιο κλίμα κινούνται και οι αναζητήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης τις τελευταίες δεκαετίες για μια ολοκληρωμένη οικολογική προσέγγιση (Χονδρού – Καραβασίλη Μ., 2002: σελ.130).

Τέτοιες πρακτικές αντιμετωπίζουν το τοπίο, όχι ως φιλοσοφική έννοια ή ως υπόλοιπο της φύσης, αλλά ως αντικείμενο σχεδιασμού, που μπορεί να ερμηνεύσει και να προστατέψει το αστικό περιβάλλον, να διαχειριστεί την κλιματική αλλαγή και το ενεργειακό ζήτημα, να συνδυάσει τις ανθρωπογενείς προγραμματικές ανάγκες με τις φυσικές διαδικασίες που βρίσκονται σε συνεχή αλλαγή. Ο στρατηγικός σχεδιασμός του αστικού πρασίνου, η επανάκτηση των παραλιακών μετώπων των μεσογειακών πόλεων, η αποκατάσταση των αστικών ποταμών και η μετατροπή τους σε ζωτικούς χώρους για την πόλη, η διαχείριση μεγάλων συγκοινωνιακών έργων υποδομής, αποτελούν μια υπολανθάνουσα κατάσταση, «ευκαιρία» του μη κτισμένου. Τα τμήματα φυσικών τοπίων που εμπεριέχονται στη σύγχρονη πόλη χαρακτηρίζονται από χωρική ασυνέχεια. Ο πετυχημένος σχεδιασμός τους μπορεί να επανασυνδέσει οπτικές και χωρικές ασυνέχειες, να διαμορφώσει μέσω των παραλιακών μετώπων και των ακτογραμμών τον τρόπο που η πόλη σχετίζεται με το υγρό στοιχείο, να ενεργοποιεί παραμελημένους φυσικούς θύλακες, δηλαδή να ερμηνεύσει εν τέλει τη μορφολογική ιδιαιτερότητα της πόλης (Καραμανέα Π., 2008: σελ.76).

Ειδικότερα στο αττικό τοπίο, η ταχύρρυθμη αστικοποίηση οδήγησε σε πολλά οικολογικά προβλήματα με σημαντικότερο την καταστροφή του φυσικού υδρογραφικού δικτύου, μια πρακτική που οδηγεί τακτικά σε πολλά προβλήματα και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη μορφολογική ομοιογένεια, που παρουσιάζει το δομημένο περιβάλλον. Αλλά επιπλέον, το αττικό τοπίο επηρεάζεται από παγκόσμια περιβαλλοντικά προβλήματα, όπως είναι η κλιματική αλλαγή, με άμεσες συνέπειες στη διαμόρφωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων.

¹⁰ Καταγωγή αυτών των αλλαγών μπορεί να θεωρηθεί η πολιτική οικολογία, η οποία ασχολείται με τις φυσικές διαδικασίες και τους συσχετισμούς εκείνους, που δημιουργούν μορφές κανόνων για την κατανόηση της παραγωγής του φυσικού μέσα από τους κοινωνικοπολιτικούς μηχανισμούς. Η θεώρηση του «φυσικού κόσμου», ως κοινωνικοπολιτική αναγκαιότητα επιστημονικής διαμάχης, πολιτικών διαφωνιών και αλλαγών για το περιβάλλον, οδήγησε στην καθιέρωση ενός είδους κοινωνικής συμβίωσης, αυτό που ο Michel Serres θα ονομάσει «φυσικό συμβόλαιο», προδιαγράφοντας νέες πολιτικές υπευθυνότητες απέναντι στη φύση, τους φυσικούς πόρους και το βιοτικό και αβιοτικό της περιεχόμενο, που τείνει να αποκτά κοινωνικά χαρακτηριστικά (Καρύδη Ι. Η., 2011).

Ρέματα

Το πλούσιο ανάγλυφο του αττικού τοπίου, το οποίο συνθέτουν τα ορεινά συγκροτήματα της Πεντέλης, της Πάρνηθας και του Υμηττού, και ο αριθμός φυσικών πηγών, συνέβαλαν στη δημιουργία ενός πυκνού υδρογραφικού δικτύου, το οποίο παρέμεινε αναλλοίωτο μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα (Ντάφα Ε., 2014). Τα δύο κύρια ποτάμια αυτού του δικτύου είναι ο Κηφισός, που πηγάζει από το όρος Πάρνηθα, και ο Ιλισός, που πηγάζει από τους πρόποδες του Υμηττού, τα οποία διασχίζοντας την πόλη εκβάλλουν στο φαληρικό κόλπο. Βασικό χαρακτηριστικό του δικτύου ρεμάτων της Αττικής ήταν οι έντονες μεταβολές κατά τη διάρκεια του χρόνου. Το καλοκαίρι παρέμεναν συνήθως ξερά, ενώ κατά τη διάρκεια των χειμερινών βροχοπτώσεων πλημμύριζαν με απότομο και συχνά ορμητικό τρόπο και μεταβάλλονταν σε χείμαρρους (Δραγώνας Π. 2007). Αν και δε διαθέτουν συνεχή ροή νερού, το περιβάλλον των ρεμάτων παραμένει υγρό και έχει ευχάριστες συνθήκες από τη μόνιμη ροή ψυχρού αέρα, λόγω της επικοινωνίας τους με περιοχές μεγαλύτερου υψόμετρου (Στεφάνου Ι., 2005: σελ. 12).

Το εύφορο έδαφος κοντά στα ρέματα προσέλκυσε ανθρώπινους οικισμούς από την αρχαιότητα. Τα ρέματα και τα ποτάμια θεωρούνταν ιεροί χώροι και περιοχές για ειρηνικούς περιπάτους και αναψυχή. Αυτό το χαρακτήρα διατήρησαν μέχρι περίπου το πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, όταν η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους αποτέλεσε αφετηρία για ταχύτατες μεταβολές στο τοπίο της Αττικής (Βαΐου Ντ., Καραλή Μ., 2014).

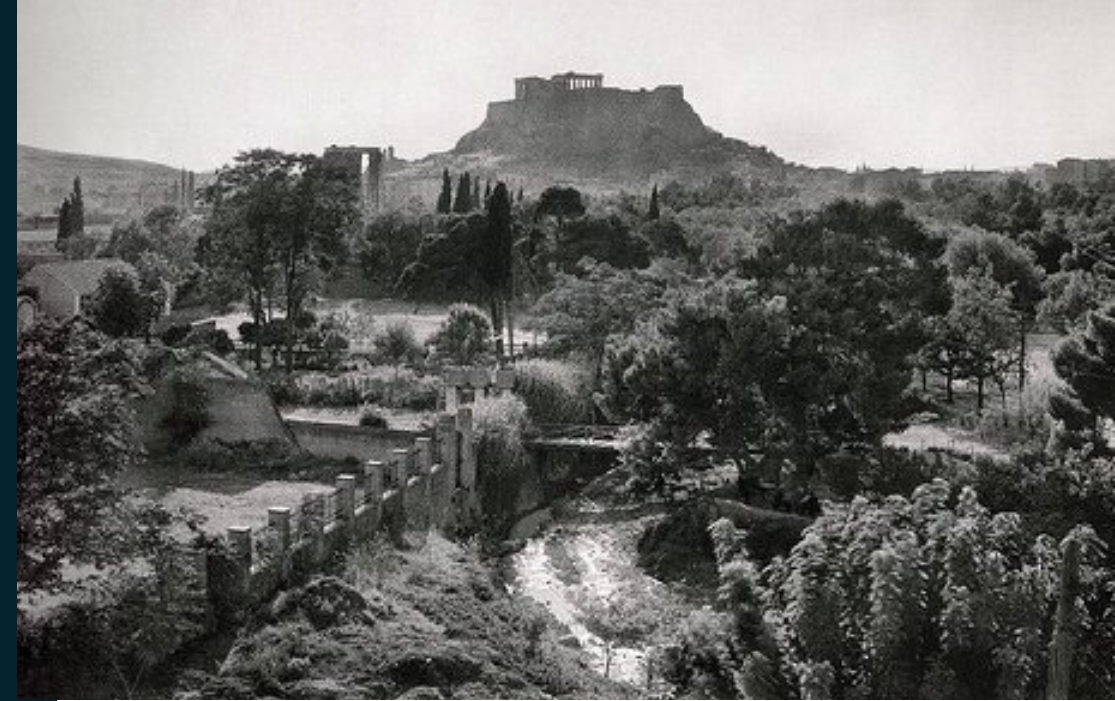
Κύριο αίτιο για την εξαφάνιση των ρεμάτων αποτέλεσε η αδυναμία της ορθολογικής αντιμετώπισης του φαινομένου της αστικοποίησης. Με τη Συνθήκη της Λωζάνης, το 1923, η άνευ προηγουμένου για τη χώρα αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών, οδήγησε στη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού στα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Σ' αυτή την περίοδο έντονων οικιστικών αναγκών, η προστασία της φύσης δεν αποτελούσε ζητούμενο. Μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, οι πρακτικές της αυθαίρετης δόμησης και οι διαδοχικές νομιμοποιήσεις συνεχίστηκαν και οδήγησαν στην εξάπλωση του αστικού ιστού σε παραρηματικές περιοχές, με πρώτο αποτέλεσμα την εμπόδιση της ροής τους.

Επακόλουθο της ταχείας αστικοποίησης, η ανάγκη για την κατασκευή ενός δικτύου συγκοινωνιών και αντίστοιχα ενός δικτύου για την αποχέτευση όμβριων και λυμάτων, καθόρισαν το χειρισμό των ρεμάτων. Σε πολλές περιοχές, η γρήγορη ανάπτυξη της πόλης δεν επέτρεψε την κατασκευή ανεξάρτητων αποχετευτικών δικτύων, με αποτέλεσμα τα ρέματα να χρησιμοποιηθούν ως ανοικτοί αγωγοί ακάθαρτων υδάτων. Περαιτέρω, η εγκατάσταση βιοτεχνιών και βιομηχανιών, ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου, δίπλα στα ρέματα με σκοπό την εκμετάλλευση του νερού στη διαδικασία παραγωγής και την εύκολη αποχέτευση των λυμάτων, οδήγησε στη δημιουργία ιδιαίτερα ανθυγιεινών συνθηκών (Βαΐου Ντ., Καραλή Μ., 2014, Δραγώνας Π. 2007, Ντάφα Ε., 2014). Τα αποτελέσματα τέτοιων πρακτικών, προβλήματα υγιεινής και δυσοσμίας, άλλαξαν την αντίληψη των ανθρώπων απέναντι στα ρέματα, τα οποία θεωρήθηκαν ένα δυσμενές χαρακτηριστικό του περιβάλλοντος, δικαιολογώντας την αναγκαιότητα της κάλυψής τους. Ο εγκιβωτισμός της κοίτης των ρεμάτων και η ένταξή τους στο αποχετευτικό δίκτυο, ήταν η πλέον καταστροφική πρακτική, που οδήγησε στην κατάργηση της λειτουργίας τους ως φυσικών χώρων (Βαΐου Ντ., Καραλή Μ., 2014). Παράλληλα, οι επιφάνειες που προέκυψαν από την κάλυψή τους, έδωσαν εύκολη λύση στην ανάγκη για ένα συγκοινωνιακό δίκτυο στον πυκνοδομημένο ιστό της πόλης, όπου δεν είχε προβλεφθεί η αύξηση της κυκλοφορίας αυτοκινήτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, πολλοί αυτοκινητόδρομοι της Αθήνας είναι κατασκευασμένοι πάνω από εγκιβωτισμένα ρέματα, όπως η λεωφόρος Βασιλέως Κωνσταντίνου και η Μιχαλακοπούλου επί του Ιλισού ή η οδός Μάρνης επί του Κυκλοβόρου. Παρατηρούνται διαφόρων τύπων διευθετήσεις, από τη συνολική κάλυψη και απόδοση στην κυκλοφορία, μέχρι τη διευθέτηση της κοίτης και τη χρήση των οχθών για την κυκλοφορία (Ντάφα Ε., 2014). Η επιβολή των νέων αστικών δικτύων, της αποχέτευσης και της κυκλοφορίας, σε βάρος του φυσικού τοπίου οδήγησαν στην καταστροφή των ποταμών, ρεμάτων και χείμαρρων, γεγονός που επισημάνθηκε το 1954 από το Δ. Πικιώνη στη ομιλία του, «Γαίας ατίμωσις».

Στον περιαστικό χώρο, οι ανθρώπινες επεμβάσεις έχουν συντελέσει στην καταστροφή του γεωλογικού χαρακτήρα των λεκανών των ρεμάτων και του φυσικού χαρακτήρα των περιοχών γύρω από τα ρέματα. Η βοσκή, η εκχέρσωση, οι πυρκαγιές, η άναρχη επέκταση λατομείων και μεταλλείων, το χωρίς τεχνικά έργα οδικό δίκτυο, το μπάζωμα στις πλαγιές για τη δημιουργία οικοπέδων, έχουν συμβάλει στην αύξηση των απορροών σε δομημένους χώρους, παρόλο που αυτές δεν ευνοούνται από τις γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες. Τα δημόσια έργα εστιάζονται κυρίως στην αντιπλημμυρική προστασία, με διάφορες παρεμβάσεις στα πεδινά τμήματα των διαδρομών των ρεμάτων (Βαΐου Ντ., Καραλή Μ., 2014).

Σήμερα, τα ρέματα ως στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος προστατεύονται από το

Η γειτονιά του Μετς και ο Ιλισός, σε φωτογραφία από τον λόφο του Αρδηττού, των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Χάρτης υδρογραφικού δικτύου Αττικής

φωτ.: ο Κηφισός, Athens-ville, 2012

φωτ.: Το νερό του Ιλισού που κυλάει υπογείως στην περιοχή του Ζωγράφου, Αστική Σπηλαιολογία, 2017

Σύνταγμα (άρθρο 24), αφού είναι πλέον αποδεκτό ότι για τη διαχείρισή τους πρέπει να λαμβάνονται ιδιαίτερα προληπτικά και κατασταλτικά μέτρα. Όμως, η προστασία τους καθορίζεται από ένα ειδικότερο νομικό καθεστώς, το οποίο συνδέεται κυρίως με πολεοδομικές ρυθμίσεις (Καρακινάρη Ζ., Τσιουρή Ε. Σ., 2006: σελ.55). Παρά τις ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις τα ρέματα σήμερα, αστικά και περιαστικά, συνήθως αντιμετωπίζονται με αδιαφορία, με αποτέλεσμα την υποβάθμισή τους και την αντιμετώπισή τους ως αρνητικά στοιχεία που αφομοιώνονται σταδιακά από το συνεχώς επεκτεινόμενο αστικό περιβάλλον. Εν τέλει, από το κάποτε πυκνό δίκτυο ποταμών και ρεμάτων δεν μπορεί πλέον να εντοπιστεί παρά μόνο ένα 10%, περίπου 70 από τα 700. Δεν υπάρχει πια δίκτυο, αλλά τμήματά του απομακρυσμένα το ένα από το άλλο (Βαΐου Ντ., Καραλή Μ., 2014).

Σύμφωνα με τον Πάνο Δραγώνα, ακόμα και αν τα κύρια ρέματα της πόλης είχαν παραμείνει ακάλυπτα, θα ήταν πολύ δύσκολο να διατηρηθεί η φυσική υδραυλική λειτουργία του αττικού τοπίου, λόγω της αλλοίωσής της από την κάλυψη της αστικής επιφάνειας με αδιάβροχα υλικά. Τα βρόχινα ύδατα δεν απορροφούνται πλέον από τη γη αλλά συγκεντρώνονται στα φρεάτια και στη συνέχεια κατευθύνονται προς τη θάλασσα (Δραγώνας Π. 2007). Όταν η βροχή πέφτει στις αστικές επιφάνειες, η αποστράγγιση γίνεται μέσω υδρορροών, αποχετεύσεων και άλλων μηχανικών συστημάτων συλλογής ομβρίων υδάτων και απορρίπτεται σε κοντινά υδατικά συστήματα, μεταφέροντας σκουπίδια, βακτήρια, βαρέα μέταλλα και άλλους ρύπους από τον αστικό χώρο. Αντίθετα, όταν η βροχή πέφτει σε φυσικές, μη αδιαβροχοποιημένες περιοχές, το νερό απορροφάται και φιλτράρεται από το χώμα και τα φυτά, συνεπώς, η απορροή των ομβρίων υδάτων είναι καθαρότερη και αποτελεί πολύ μικρότερο πρόβλημα (Κυβέλου Σ., 2017).

Ο σωστός σχεδιασμός αφορά στις επεμβάσεις, στα υλικά που χρησιμοποιούνται, καθώς και στον τρόπο διευθέτησης της κοίτης των ρεμάτων (Οικονόμου Αι., Μπουγιαπιώτη Φλ. Μ., 2007). Η πράσινη υποδομή χρησιμοποιεί τη βλάστηση, τα ίδια τα εδάφη και άλλα στοιχεία και πρακτικές για την αποκατάσταση ορισμένων από τις φυσικές διαδικασίες, που απαιτούνται για τη διαχείριση του νερού και τη δημιουργία υγιέστερου περιβάλλοντος (Κυβέλου Σ., 2017). Όταν η διαμόρφωση των επιφανειών των ελεύθερων χώρων, αλλά και των δωματίων των κτιρίων, γίνεται με υδατοπερατά υλικά (π.χ. επιφάνειες πρασίνου και γαιώδη υλικά), σημαντικό μέρος του νερού συγκρατείται στις επιφάνειες αυτές και διοχετεύεται με χρονική υστέρηση στο δίκτυο απορροής, μειώνοντας έτσι τις πιθανότητες υπερχειλίσσης και αστοχίας του. Η αύξηση της υδατοπερατότητας των αστικών επιφανειών συμβάλλει και στην αύξηση της ποσότητας νερού που διεισδύει στο έδαφος και εμπλουτίζει τον υδάτινο ορίζοντα, και άρα στην αποκατάσταση του κύκλου του νερού στην πόλη (Οικονόμου Αι., Μπουγιαπιώτη Φλ. Μ., 2007). Συγχρόνως, η παρουσία του νερού σε αυτά, έστω και σε μικρές ποσότητες, καθώς και το είδος των φυτών που υπάρχουν εκεί (υδρόφιλα, υδροχαρή, όπως π.χ. πλάτανοι) δημιουργούν ιδιαίτερα ευχάριστες μικροκλιματικές συνθήκες κατά τους θερινούς μήνες, λόγω της αυξημένης εξάτμισης του νερού και της διαπνοής των φυτών (Οικονόμου Αι., Μπουγιαπιώτη Φλ. Μ., 2007).

Αποτέλεσμα των διάφορων ανθρωπογενών αλλοιώσεων είναι το συχνό φαινόμενο των πλημμυρών, καθώς περιορίζεται η διοχευτική ικανότητα των ρεμάτων, με καταστροφικές συνέπειες όχι μόνο για την ανθρώπινη ύπαρξη, αλλά και με επιπτώσεις στα οικοσυστήματα γύρω από τα ρέματα (Καρακινάρη Ζ., Τσιουρή Ε. Σ., 2006: σελ.57). Σε περιπτώσεις έντονων καιρικών φαινομένων

φωτ. από drone που αποτυπώνει την καταστροφή στη Μάνδρα, 2017

φωτ. Νικολόπουλος Αντώνης, 2017

φωτ. EPA-EFE, 2017

Στις φωτογραφίες που παρατίθενται, από τις πρόσφατες πλημμύρες στη Μάνδρα, φαίνεται η μετάβαση του προβλήματος, από την κλίμακα του δημόσιου έργου υποδομής που αστοχεί, στην κλίμακα του δρόμου που διαλύεται και παρασύρεται από τη φύση, για να φτάσει εν τέλει στον άνθρωπο και να τον εξουθενώσει.

οι ανεξέλεγκτες πλημμύρες αποκαλύπτουν την αστοχία των παραπάνω χειρισμών, οδηγώντας σε επανειλημμένες καταστροφές (Ντάφα Ε., 2014). Την ίδια στιγμή που στα πλαίσια της ΕΕ σχεδιάζονται Πράσινα Διευρωπαϊκά δίκτυα (TEN-G: Trans European Netwok - Green) που θα συνδέουν φυσικές και προστατευόμενες περιοχές περνώντας και μέσα από τις πόλεις, στην Ελλάδα η αδιαφορία για την οικοσυστημική προσέγγιση στο σχεδιασμό επικυρώνει εκ νέου τη θετική της (επιστημονικά) διάσταση. Πρόσφατα, η ανάγκη για ορθή διαχείριση των υδάτινων πόρων της Αττικής επανήλθε στο προσκήνιο, μετά τις καταστροφικές πλημμύρες στην περιοχή Μάνδρα της Δυτικής Αττικής, με τίμημα ανθρώπινες απώλειες (Κυβέλου Σ., 2017).

Ο ανασχεδιασμός των αστικών δικτύων αποχέτευσης και κυκλοφορίας προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης και η υιοθέτηση πρακτικών για την ορθή και αειφόρο διαχείριση των υδάτινων πόρων, αποτελούν μια πρόκληση για την Αττική του 21^{ου} αιώνα (Οικονόμου Αι., Μπουγιαπιώτη Φλ. Μ., 2007). Το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, τις τελευταίες δεκαετίες, στρέφεται προς μια τέτοια κατεύθυνση, αναζητώντας προστατευτικές και διορθωτικές παρεμβάσεις στα πλαίσια του χωρικού και πολεοδομικού σχεδιασμού.

Οι αρχιτέκτονες Ντίνα Βαΐου και Μάχη Καραλή ασχολούνται με μια προσέγγιση προστατευτικού χαρακτήρα, που αφορά στα ρέματα που έχουν διασωθεί από τις προαναφερθείσες φάσεις της αστικής ανάπτυξης. Αρθρώνουν την προσέγγισή τους γύρω από τρεις αρχές. Τη διασφάλιση του ενιαίου χαρακτήρα του ρέματος, η οποία αναφέρεται στην αναγνώριση του ρέματος ως ενιαίο σύνολο με αλληλοεξαρτώμενα στοιχεία και είδη, η αντιμετώπιση του οποίου δεν μπορεί να είναι αποσπασματική. Την προστασία της φυσικής οντότητας του ρέματος, όπου αναγνωρίζεται η ανάγκη ενός σχεδίου προστασίας από κάθε είδους παρεμβάσεις, στον πυρήνα του ρέματος και σε μια ικανού μεγέθους ζώνη γύρω από αυτόν, θεωρώντας και τις γειτονικές περιοχές ως μια μεταβατική ζώνη που απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή. Την επαναξιολόγηση των ρεμάτων ως φυσικών στοιχείων, που αφορά στην προστασία του ιδιαίτερου χαρακτήρα της χλωρίδας και της πανίδας της περιοχής. Κατά μήκος της διαδρομής του νερού, σε επιλεγμένες θέσεις, όπου δεν διαταράσσεται η φυσιογνωμία και λειτουργικότητα του ρέματος, αναγνωρίζεται η δυνατότητα ένταξης δημόσιων χώρων, που θα αποτελέσουν πόλους έλξης με εποχιακό χαρακτήρα. Μια τέτοια προσέγγιση προϋποθέτει λεπτομερή μελέτη κάθε ρέματος που έχει διατηρήσει τη φυσική λειτουργία του και επιτρέπει την αξιολόγηση της κατάστασής του, αλλά και της περιοχής γύρω από την οποία εκτιμώνται οι δυνατότητες επέμβασης (Βαΐου Ντ., Καραλή Μ., 2014).

Σε περισσότερο δυναμικό πνεύμα, ο Πάνος Δραγώνας οραματίζεται τα ρέματα της Αττικής, απομακρυσμένα πλέον από νοσταλγικές εικόνες περασμένων καιρών, να ανακατασκευάζονται υπό τους όρους μιας «τεχνητής φύσης». Κάτω από ένα λεπτό στρώμα ασφάλτου και μέσα από ένα εύθραυστο σύστημα οχετών, το νερό εξακολουθεί να κυλά, δίνοντας έναυσμα στη φαντασία να ανασύρει αυτό το υπόγειο υδάτινο δίκτυο και να το επαναφέρει στην επιφάνεια (Δραγώνας Π., Χριστοπούλου Β., 2006α) Αυτοί οι «τεχνητοί χείμαρροι», όπως τους ονομάζει ο Δραγώνας, αφορούν σε παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας στο αστικό τοπίο, ενώ την ίδια στιγμή θα αποτελούν ανοικτά δίκτυα συγκέντρωσης των βρόχινων υδάτων. Σε μια τέτοια προσέγγιση τα ρέματα επανακτούν το χαρακτήρα τους, ως δυναμικά φυσικά στοιχεία που μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια του χρόνου και συμβάλλουν στον καθαρισμό των βρόχινων υδάτων με φυσικό τρόπο, όπως συμβαίνει και σε ένα φυσικό χείμαρρο (Δραγώνας Π. 2007). Αυτή τη λογική ακολουθεί η μελέτη του γραφείου του delfarchi για την «Ανάδυση του Ιλισού», μία αρχιτεκτονική πρόταση η οποία παρουσιάστηκε μέσα από το blog των athen9.

Σε κάθε περίπτωση, η προστασία των ρεμάτων και των χείμαρρων της Αττικής, προϋποθέτει την ολοκληρωμένη αντιμετώπισή τους, με στόχο τη συντήρηση της διαχρονικής ζωής του οικοσυστήματος (Καρακινάρη Ζ., Τσιουρή Ε. Σ., 2006: σελ.60). Η παρουσία τους μέσα στον αστικό ιστό και η σωστή διαχείρισή τους, μπορούν να συμβάλλουν αποτελεσματικά στην αναβάθμιση της ζωής στην πόλη και στην ανάδειξη του αστικού τοπίου, αίροντας τους διαχωρισμούς στη σχέση της πόλης με τη φύση.

Ο Ιλισός, δίκτυο σύνδεσης δημόσιων χώρων

Ο Ιλισός θεωρούνταν στην αρχαιότητα ο δεύτερος κύριος ποταμός της Αθήνας, με αναφορές σε πολλούς αρχαίους συγγραφείς που περιγράφουν διάφορες δραστηριότητες στις όχθες του. Ως συνέπεια, από την αρχαιότητα έως τον 19^ο αιώνα, κατά μήκος του ποταμού έχει κατασκευαστεί ένας μεγάλος αριθμός έργων, με στόχο τη διασφάλιση της προσβασιμότητας μεταξύ των όχθων και την αποτελεσματική διαχείριση του νερού, με αποκορύφωμα τον εγκιβωτισμό του τον 20^ο αιώνα. Σήμερα, ένα σημαντικό μέρος των πράσινων ελεύθερων χώρων της Αθήνας αρδεύεται από τον Ιλισό, όπως το Μοναστήρι της Καισαριανής, ο λόφος Αρδηττός, ο Εθνικός Κήπος, ο αρχαιολογικός χώρος Ολυμπίου, κ.ά. Με αυτό τον τρόπο, ο Ιλισός, παρότι αφανής, συμβάλλει στη διατήρηση αξιοσημείωτων οικοσυστημάτων στο αστικό περιβάλλον, που αποτελούν καταφύγιο για διάφορα είδη πουλιών και φυτών (hydriaproject).

Παρά την σύγχρονη κατάσταση του ποταμού, με μόνο τμήματα της αρχικής διαδρομής του να παραμένουν ακάλυπτα, στο πάρκο Γουδί, στην Καλλιρόη (Μετς) και στη λεωφόρο Π. Τσαλδάρη (Καλλιθέα), πολλοί φορείς εργάζονται για την ευαισθητοποίηση του κοινού, προτείνοντας λύσεις για τη βιώσιμη επανεισαγωγή του στο αττικό τοπίο (hydriaproject).

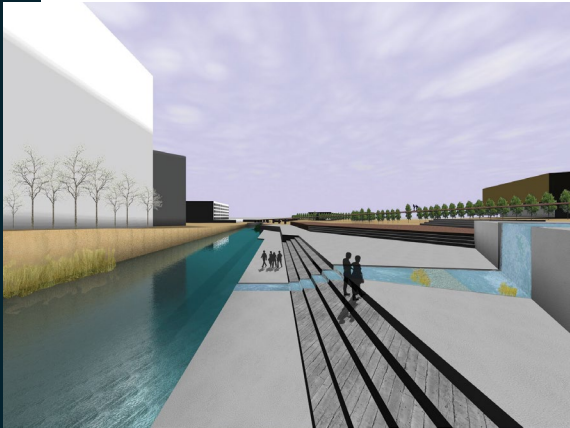
Η μελέτη για την «Ανάδυση του Ιλισού» του αρχιτεκτονικού γραφείου delftarchi των Πάνου Δραγώνα και Βαρβάρας Χριστοπούλου σε συνεργασία με ομάδα σπουδαστών, είχε ως αντικείμενο τη διαχείριση και την ανάδειξη των υδάτινων πόρων στο κέντρο και τα ανατολικά προάστια της Αθήνας. Εξετάστηκαν οι δυνατότητες αποκατάστασης του Ιλισού, οι δυσκολίες αλλά και τα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει η σύγχρονη πόλη από μία τέτοια ενέργεια. Οι αρχιτέκτονες θεωρούν ότι στις επόμενες δεκαετίες η Αθήνα θα ακολουθήσει μια πολιτική περιορισμού της κυκλοφορίας των αυτοκινήτων, σύμφωνα με τα πρότυπα άλλων ευρωπαϊκών πόλεων. Σε αυτή την κατεύθυνση, προτείνεται η πεζοδρόμηση της Μιχαλακοπούλου, η υπογειοποίηση της λεωφόρου Βασ. Κωνσταντίνου και η διέλευση γραμμής τραμ παράλληλα με τη νέα κοίτη. Στο παλαιό δίκτυο ρεμάτων του Ιλισού, αναγνωρίστηκαν από την ομάδα μελέτης, μια σειρά από νέες συνδέσεις περιοχών της πόλης, που αν και γεινιάζουν είναι αποκομμένες μεταξύ τους, λόγω των ορίων που διαμορφώνονται από το δίκτυο οδικής κυκλοφορίας. Η μελέτη χρησιμοποιεί την ανάδυση του Ιλισού, ως μέσο επανασύνδεσης αυτών των περιοχών, και ως ένα ανοικτό δίκτυο συγκέντρωσης, απορροής και καθαρισμού των βρόχινων υδάτων (Δραγώνας Π., Χριστοπούλου Β., 2006β).

Για τη λειτουργία του Ιλισού, ως αγωγού συγκέντρωσης των όμβριων υδάτων, προτείνεται η συγκέντρωση του νερού σε τεχνητές λίμνες, όπου με τη βοήθεια του ήλιου, του αέρα και βακτηρίων θα διασπώνται οι οργανικές ενώσεις, προτού διοχετευτεί στη νέα κοίτη. Οι λίμνες αυτές θα είναι υπερυψωμένες και θα λειτουργούν ως «τεχνητές» πηγές που τροφοδοτούν με καθαρό νερό τους κλάδους του νέου δικτύου ρεμάτων (Δραγώνας Π. 2007, Δραγώνας Π., Χριστοπούλου Β., 2007).

Ο νέος, «τεχνητός» Ιλισός αντιμετωπίζεται ως ένα σύνθετο δίκτυο δημόσιων χώρων, το οποίο θα μεταβάλλεται στο πέρασμα του χρόνου και θα δημιουργεί μιας νέα σχέση της πόλης με το νερό.

Ο Ιλισός, όταν κυλούσε στη θέση της Καλλιρόης, φωτ. Δημοσθένης Μπούκης, 1963

Αποψη της πλατείας επί της οδού Ριζάρη

Ποιότητες χώρων που δημιουργούνται κατά μήκος της κύριας κοίτης

Ο Ηριδανός

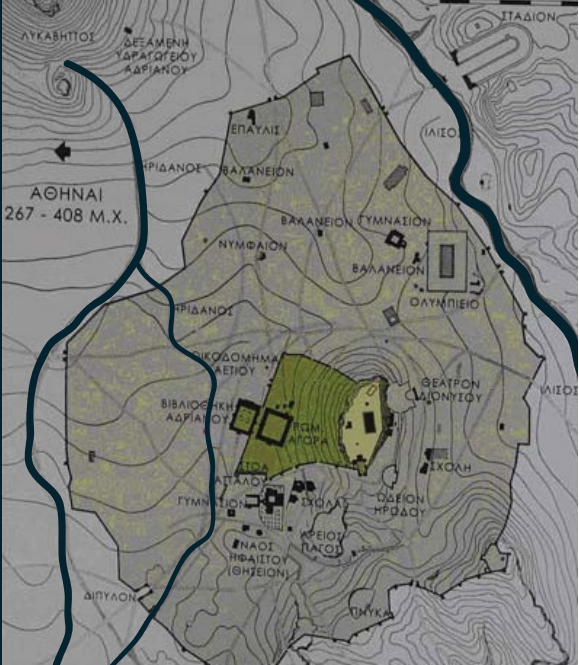
Ο Ηριδανός ήταν το μικρότερο από τα τρία κύρια ποτάμια της Αθήνας, άλλαζε συχνά κοίτη και πλημμύριζε κατά τη διάρκεια μεγάλων βροχοπτώσεων, καθώς δεχόταν τα νερά από την Ακρόπολη, τον Άρειο Πάγο, την Πνύκα αλλά και από άλλα μικρά ρέματα και χείμαρρους. Η ορμητική του ροή αλλά και το γεγονός ότι διέσχιζε το ιστορικό κέντρο της πόλης, είχαν ως αποτέλεσμα τη διαχρονική ενασχόληση με τον έλεγχο της κοίτης του, και οδήγησαν στον τμηματικό εγκιβωτισμό και την υπογειοποίησή του κατά περιόδους, ήδη από την κλασική αρχαιότητα. Η πιο σημαντική επέμβαση εντοπίζεται κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (2^{ος} αι. μ.Χ.), όταν το ποτάμι καλύφθηκε με πλίνθινη καμάρα και μετατράπηκε σε κλειστό αγωγό-υπόνομο. Σήμερα σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Στέλιο Λεκάκη, αποτελεί ένα ακόμη από τα «αόρατα φυσικά στοιχεία της πόλης» (Λεκάκης Στ., 2007).

Οι ανασκαφές του ΜΕΤΡΟ αποκάλυψαν τη διέλευση του ποταμού υπόγεια της πλατείας Συντάγματος. Η κεντρική κοίτη του Ηριδανού εκτείνεται εγκάρσια στη λεωφόρο Αμαλίας, στο ύψος της οδού Όθωνος, σε πλάτος που, μαζί με τις όχθες του, ξεπερνά τα 50μ. Κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή του σταθμού στο Μοναστηράκι, αποκαλύφθηκε άλλο τμήμα του ποταμού, όπου σώζονται ίχνη από έργα για τη διαχείρισή του, της κλασικής και της ρωμαϊκής περιόδου, με περισσότερο αναγνωρίσιμη την επέμβαση της Αδριανέας περιόδου (2^{ος} αιώνας μ.Χ.). Η 1^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και η Αττικό Μετρό Α.Ε. ανέλαβαν την ανάδειξη κάποιων από αυτών, εντός της κατασκευής του συγκοινωνιακού έργου (Λεκάκης Στ., 2007).

Στο βορειοδυτικό τμήμα της αρχαίας Αγοράς, εντοπίστηκε η αρχαία κοιλάδα του Ηριδανού, όπου σώζονται ίχνη από το οικοδομικό πρόγραμμα των Πεισιστρατιδών και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Αυτά τα έργα περιλάμβαναν την επίχωση της κοιλάδας του Ηριδανού και την υπογειοποίησή του σε δυο υπόγεια κανάλια που συνδέονται με ένα κεντρικό αγωγό, ο οποίος διασχίζει την Αγορά από το βορρά προς το νότο, με στόχο την διαμόρφωση του εδάφους για την κατασκευή της Παναθηναϊκής Οδού και δημόσιων κτιρίων της εποχής, όπως η Βασιλείος Στοά και η Ποικίλη Στοά (Λεκάκης Στ., 2007).

Ο Κεραμεικός, όπου η επιφάνεια του εδάφους του αρχαιολογικού χώρου είναι σήμερα στο επίπεδο κλασικών χρόνων (3μ. υπό του επιπέδου της σύγχρονης πόλης), είναι το μοναδικό σημείο που μπορεί κανείς να αντιληφθεί τον Ηριδανό ως φυσικό στοιχείο της πόλης. Γύρω του υπάρχει ένα πολύ σημαντικό οικοσύστημα (Λεκάκης Στ., 2007). Το 478 π.Χ. με την κατασκευή του Θεμιστόκλειου τείχους, η κοίτη του ποταμού κτίστηκε και διευθετήθηκε. Μέχρι τότε, ο Ηριδανός έρεε μέσα στο μεγάλο νεκροταφείο των Αθηναίων αλλάζοντας πορεία ενίοτε, υποχρεώνοντας τη θέση των ταφών της εκάστοτε περιόδου και δημιουργώντας ένα έλος στα δυτικά. Ο Ηριδανός έβγαине από την πόλη από ειδικά διαμορφωμένο σημείο Βόρεια της Ιεράς Πύλης και κυλούσε ανάμεσα στα ταφικά μνημεία, παράλληλα σχεδόν με την αρχαία Ιερά Οδό μέχρι περίπου το ύψος της σημερινής οδού Πειραιώς.

Ο Ηριδανός διαμορφώνει ένα τοπίο που έχει υποστεί πολλές μεταβολές, κι όμως συνεχίζει να υπάρχει, φυσικά ή τεχνητά, υπέργεια και υπόγεια, μέχρι να συναντήσει τον Ιλισό.

Η πορεία του Ηριδανού μέσα από την αρχαία πόλη, χάρτης αναρτημένος στο σταθμό ΜΕΤΡΟ στο Μοναστηράκι.

Μέρος του Κεντρικού Αγωγού στην αρχαία Αγορά.

Η καλυμμένη κοίτη του Ηριδανού, που χρονολογείται το 2^ο αι. μ.Χ., στο σταθμό του Μετρό στο Μοναστηράκι.

Ο υδροβιότοπος του Ηριδανού, στον Κεραμεικό.

Η εκβολή του ρέματος Πικροδάφνης

Η πρόταση των Ανδρουλακάκη και Τζαναβάρη

Ρέμα Πικροδάφνης

Το ρέμα της Πικροδάφνης αποτελεί έναν περιβαλλοντικό διάδρομο, κατά μήκος του οποίου, σχηματίζεται ένα πλούσιο φυσικό οικοσύστημα. Η περιοχή αστικοποιήθηκε με γρήγορους ρυθμούς, και η περιοχή γύρω από το ρέμα αποτέλεσε «πρόβλημα» στην εξέλιξη της αστικοποίησης, οδηγώντας σε μία σειρά πολιτικών πρακτικών, που αποτυπώνουν την αδυναμία ορθής διαχείρισης των φυσικών πόρων στη σύγχρονη ελληνική πόλη (Ανδρουλακάκης Α., Τζαναβάρη Α., 2011).

Από την δεκαετία του '60 είχε νομοθετηθεί η μετατροπή του ρέματος της Πικροδάφνης σε λεωφόρο Πικροδάφνης, που θα ένωνε τη λεωφόρο Βουλιαγμένης με την παραλιακή λεωφόρο. Με βάση αυτόν τον σχεδιασμό οι παραρεμάτιες περιοχές πολεοδομήθηκαν προσωρινά, καλύπτοντας με μπάζα και επιχωματώσεις μέρος του ρέματος. Αυτή η νομοθετική μετατροπή καταργήθηκε το 1983, αλλά πολλά από τα σχεδιασμένα πολεοδομικά τετράγωνα είχαν πλέον οικοδομηθεί. Στην περιοχή του δήμου Αγίου Δημητρίου, ενδεικτικά, υπάρχουν εντός των ορίων του ρέματος, νόμιμα 41 πολυκατοικίες και πάνω από 100 μονοκατοικίες, ενώ πάνω από εκατό είναι οι αυθαίρετες κατασκευές, οι οποίες εξυπηρετούνται από δημόσιους δρόμους, δημοτικές αστικές υποδομές και κοινωφελή δίκτυα.

Ως αποτέλεσμα τα ακραία καιρικά φαινόμενα και η διάβρωση του εδάφους, θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή ανθρώπων, ζώων, και εν γένει του οικοσυστήματος. Η επικρατούσα κατάσταση, αποτρέπει κάθε σενάριο επαναφοράς του ρέματος στα ιστορικά του όρια, όμως τα έντονα προβλήματα τόσο στο φυσικό όσο και στο αστικό περιβάλλον δημιουργούν την ανάγκη επέμβασης. Σε αυτή την κατεύθυνση, η Περιφέρεια Αττικής ανέλαβε να οργανώσει σωστικές δράσεις, όπως η οριοθέτηση του ρέματος, η μερική διευθέτηση σε σημεία ιδιαίτερα τρωτά και η ανάθεση μελέτης της βιοποικιλότητας της περιοχής (Μπιλίνης Μπ., 2013).

Σε διπλωματική εργασία στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Ε.Μ.Π. το 2011 οι φοιτητές Ανδρέας Ανδρουλακάκης και Αναστασία Τζαναβάρη ασχολήθηκαν με τη μετατροπή του ρέματος της Πικροδάφνης σε ενεργό αστικό βιότοπο. Με τον όρο «αστικός βιότοπος» οι φοιτητές υπαινίσσονταν μία δυναμική συνθήκη ισορροπίας και αυτοσυντήρησης του οικοσυστήματος, σε αντίθεση με ένα πάρκο που θα απαιτούσε έναν συνολικό έλεγχο και μια διαχείριση. Σε αυτό το πλαίσιο, επεξεργάστηκαν τις έννοιες της ποικιλότητας/βιοποικιλότητας μέσα στον αστικό χώρο, υποστηρίζοντας ότι είναι τα στοιχεία που μπορούν να προσφέρουν την ενότητα και τη σταθερότητα σε μία βιοκοινότητα όπως αυτή της πόλης (Ανδρουλακάκης Α., Τζαναβάρη Α., 2011).

Θερμική Νησίδα

Ένα άλλο πολύ σημαντικό οικολογικό πρόβλημα που επηρεάζει και το τοπίο της Αττικής, είναι η κλιματική αλλαγή, με αλληλουχία επιπτώσεων στους κατοίκους, ιδίως στους πιο ευάλωτους, αλλά και στις οικονομικές δραστηριότητες. Η κλιματική αλλαγή είναι ένα παγκόσμιο ζήτημα, που δεν αφήνει αδιάφορη την Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση έχει υιοθετήσει την πολιτική της ΕΕ για την προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή. Στη σχετική Λευκή Βίβλο αναγνωρίζεται ρητά ότι για τον σκοπό αυτό χρειάζεται στρατηγικός και μακροπρόθεσμος χωροταξικός σχεδιασμός (Βασενχόβεν Λ. Κ., 2016).

Άμεση συνέπεια της κλιματικής αλλαγής, είναι η αύξηση στη συχνότητα εμφάνισης ακραίων υψηλών θερμοκρασιών και καυσώνων, φαινόμενα που γίνονται έντονα αντιληπτά στην Ελλάδα, καθώς εκτός από τις επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή και το περιβάλλον, μεγάλο μέρος των οικονομικών δραστηριοτήτων της χώρας είναι βασισμένο στο ήπιο ελληνικό κλίμα. Οι καύσωνες, τείνουν να καθιερωθούν ως φαινόμενα μεγαλύτερης συχνότητας, διάρκειας και έντασης, μία τάση που, όπως όλα δείχνουν, θα συνεχιστεί με ανοδική πορεία στο μέλλον. Αποτελούν μια ιδιόμορφη περίπτωση οικολογικού κινδύνου, λόγω των συστημικών αλληλεπιδράσεων μεταξύ ενός φυσικού φαινομένου και των πόλεων ως ανθρώπινων κατασκευών (Βασενχόβεν Λ. Κ., 2016).

Οι πόλεις αποθηκεύουν θερμότητα σε μαζική κλίμακα, οδηγώντας σε περιβαλλοντικές θερμοκρασίες πολύ υψηλότερες από αυτές της περιαστικής υπαίθρου, δημιουργώντας μια νησίδα με υψηλότερες θερμοκρασίες. Αυτό το φαινόμενο, της αστικής θερμικής νησίδας είναι αποτέλεσμα ανθρώπινων δραστηριοτήτων, το οποίο αποκτά τα χαρακτηριστικά του με τη διαμεσολάβηση φυσικών διαδικασιών. Οφείλεται στα χαρακτηριστικά των πόλεων, δηλαδή των κτιρίων και των υλικών τους, των σκληρών επιφανειών, της απουσίας πρασίνου, των στενών δρόμων και της εκπομπής θερμότητας από οικιακές εγκαταστάσεις. Στις περιαστικές αγροτικές και φυσικές περιοχές η επίδραση της ηλιακής ενέργειας που απορροφάται από το έδαφος ελαχιστοποιείται από το δροσισμό που προκαλεί η εξατμισοδιαπνοή, κάτι που δεν συμβαίνει στις δομημένες ζώνες. Η αστική θερμική νησίδα δίνει ένα μέτρο χωρικότητας και ταυτόχρονα αποτελεί έναν συστημικό σύνδεσμο μεταξύ της δομής και της υφής της αστικής γης και του φαινομένου των καυσώνων (Βασενχόβεν Λ. Κ., 2016).

Στην περίπτωση της Αττικής σύμφωνα με το Σανταμούρη η διαφορά θερμοκρασίας το 2005 μεταξύ του κέντρου της Αθήνας και των περιαστικών περιοχών έφτασε τους 9-10°C, λόγω της θερμικής νησίδας. Ενώ εκτιμήσεις την ίδια περίοδο έδειξαν πως η έκταση του οικολογικού αποτυπώματος της θερμικής νησίδας ήταν περίπου 1,5-2 φορές το μέγεθος της εντός σχεδίου περιοχής της πόλης. Συνεπώς, το χωρικό σύστημα που υποφέρει από ακραίες θερμοκρασίες δεν ορίζεται μόνο από τα όρια της δομημένης περιοχής, αλλά και από τα όρια του αποτυπώματος της θερμικής νησίδας (Βασενχόβεν Λ. Κ., 2016).

Η πολιτική ενεργειακής απόδοσης κτιρίων είναι η μοναδική στοχευμένη δράση κατά της θερμικής καταπόνησης της Αθήνας, που υπαγορεύθηκε από τις Οδηγίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με βασικό κίνητρο την εξοικονόμηση ενέργειας. Ευεργετικά ήταν και τα μέτρα για τη μείωση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης και των εκπομπών αερίων, τον περιορισμό της χρήσης ιδιωτικών αυτοκινήτων και τη βελτίωση των Μέσων Μαζικής Μεταφοράς. Σε αυτή την κατεύθυνση από το 2009 εφαρμόζεται και το πρόγραμμα ενεργειακής αναβάθμισης κτιρίων «Εξοικονόμηση κατ' Οίκον», ένα συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα που παρέχει κίνητρα στους πολίτες προκειμένου να βελτιώσουν την ενεργειακή απόδοση του σπιτιού τους (Βασενχόβεν Λ. Κ., 2016).

Όμως οι ριζικές παρεμβάσεις αστικών αναπλάσεων και διαμόρφωσης του αστικού τοπίου, που θα μπορούσαν να αποδώσουν μεγαλύτερης εμβέλειας αποτελέσματα, έχουν παραμείνει περιορισμένες. Το κεντρικό ζήτημα όμως είναι πολεοδομικό, αφού το πλέγμα που συνδέει τον καύσωνα, ως φυσικό κίνδυνο, με τη δομή της πόλης, υπερβαίνει το μεμονωμένο κτίριο και τους σημαντικούς αλλά περιορισμένους και διάσπαρτους ελεύθερους δημόσιους χώρους. Παρά τις δυνατότητες βελτιώσεων της ικανότητας αντιμετώπισης, το γεγονός παραμένει ότι ο μόνος ριζικός τρόπος αντιμετώπισης είναι η μακροπρόθεσμη και δαπανηρή μείωση του κινδύνου, που θα στηριχθεί σε αλλαγή των αστικών δομών, ριζικές και τολμηρές αστικές αναπλάσεις, μετασκευή κτιρίων και βελτιώσεις του αστικού ιστού. Αυτή είναι μια άλλη πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει ο σχεδιασμός στην Αθήνα (Βασενχόβεν Λ. Κ., 2016).

Ατμοσφαιρική ρύπανση

Μια από τις αρνητικές επιπτώσεις της εκβιομηχάνισης, είναι η εμφάνιση του προβλήματος της ευρείας ατμοσφαιρικής ρύπανσης, ένα πρόβλημα έντονα συνδεδεμένο με το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής. Η ρύπανση του αέρα οφείλεται είτε σε πρωτογενείς ρύπους, δηλαδή ρύπους που εκλύονται απευθείας από κάποια πηγή, ή σε δευτερογενείς ρύπους, οι οποίοι δημιουργούνται στην ατμόσφαιρα μέσω χημικών διεργασιών (Μαυραγάνης Κ., 2018).

Το θέμα της ρύπανσης του αέρα στην Ελλάδα παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η Ελλάδα, παρά το ότι ποτέ δεν έφτασε τα επίπεδα εκβιομηχάνισης άλλων χωρών, δεν απέφυγε τις προηγούμενες δεκαετίες τα έντονα προβλήματα σε μεγάλα αστικά κέντρα όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη κ.ά. Αυτό προκύπτει ως συνάρτηση πολλών παραγόντων, με πρωτεύοντα τη γεωγραφική θέση της χώρας, καθώς βρίσκεται ανάμεσα στις ερημικές περιοχές της βόρειας Αφρικής και στις βιομηχανικές περιοχές της κεντρικής Ευρώπης. Ενώ το κλίμα της Ελλάδας, με τη μεγάλη ηλιοφάνεια και τις υψηλές θερμοκρασίες, ευνοεί τη δευτερογενή παραγωγή ρύπων. Αυτοί οι παράγοντες, σύμφωνα με το Ευάγγελο Γερασόπουλο, Διευθυντή Ερευνών στο Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών, καθιστούν τον ελλαδικό χώρο εν γένει, «ένα σταυροδρόμι αερίων μαζών, άρα και ρύπανσης, και ένα ιδανικό, φυσικό εργαστήριο χημικών διεργασιών» (Μαυραγάνης Κ., 2018).

Για την Ελλάδα το ζήτημα της ατμοσφαιρικής ρύπανσης αποκτά ειδικές διαστάσεις λόγω των επιπτώσεων της στα αρχαία μνημεία και τις ακίνητες αρχαιότητες. Σύμφωνα με τον Σταύρο Πρωτοπαπά, χημικό της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεότερων Μνημείων, το πρόβλημα για τις ελληνικές αρχαιότητες ήταν πιο έντονο κατά τις δεκαετίες '60-'80, με κυριότερο πρόβλημα να αποτελούν τα οξείδια του αζώτου και του θείου, καθώς συνδυαζόμενα με υγρασία παράγουν τα αντίστοιχα οξέα, νιτρικό οξύ και θειικό οξύ, τα οποία διαβρώνουν το μάρμαρο, τα μέταλλα και άλλες επιφάνειες. Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει μία γενική τάση μείωσης των ετήσιων τιμών της ατμοσφαιρικής ρύπανσης, που δείχνει ότι τα μέτρα που έχουν ληφθεί, η τεχνολογική αναβάθμιση των αυτοκινήτων, η αναβάθμιση των μέσων μεταφοράς και κυρίως των μέσων σταθερής τροχιάς, η διείσδυση του φυσικού αερίου, έχουν φέρει κάποια θετικά αποτελέσματα. Όμως συνολικά, τα επίπεδα ατμοσφαιρικής ρύπανσης παραμένουν υψηλά και ξεπερνούν τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (Μαυραγάνης Κ., 2018).

Για τη στρατηγική αντιμετώπιση χρόνιων πιέσεων αναφορικά με μεγάλα αστικά κέντρα, όπως είναι η κλιματική αλλαγή, η Αθήνα εντάχθηκε στο δίκτυο των 100 Ανθεκτικών Πόλεων του Ιδρύματος Rockefeller τον Δεκέμβριο του 2014. Ως «Αστική Ανθεκτικότητα» ορίζεται η ικανότητα των κατοίκων, κοινοτήτων, θεσμών, επιχειρήσεων και δομών μιας πόλης να επιβιώνουν, να προσαρμόζονται και να εξελίσσονται ανεξάρτητα από πιέσεις που αποδυναμώνουν τον αστικό ιστό σε καθημερινή ή περιοδική βάση και τα αναπάντεχα και έντονα γεγονότα που απειλούν την πόλη. Μέσα από τη συμμετοχή της στο εν λόγω δίκτυο, η Αθήνα έχει την ευκαιρία να διαμορφώσει μια κοινή μεθοδολογία με παγκόσμιο στόχο το σχεδιασμό και την υλοποίηση στρατηγικών ανθεκτικότητας. Η Στρατηγική Ανθεκτικότητας της Αθήνας, που παρουσιάστηκε επίσημα τον Ιούνιο του 2017, αποτελεί προϊόν συνεργασίας αρμόδιων φορέων και δημοτικών αρχών και ενσωματώνει άμεσες δράσεις γρήγορης απόδοσης αλλά και παρεμβάσεις που ανήκουν σε έναν πιο μακρόπνοο σχεδιασμό για την πόλη (Μυριβήλη Ε., 2017).

Το έδαφος ως γεωμορφολογία και ως έννοια

Το έδαφος αποτελεί το κατά παράδοση πεδίο, όπου εντοπίζονται οι μορφοποιητικές πράξεις του ανθρώπου. Στην ενότητα που ακολουθεί, διερευνάται η έννοια του εδάφους, όπως διαμορφώθηκε στις αρχιτεκτονικές θεωρίες και η σύνθετη υπόσταση του αττικού εδάφους, η οποία παράλληλα φέρει και εσωκλείει πολιτισμικά και φυσικά στοιχεία.

Βασικός πυκνωτής της φυσιογνωμίας μιας περιοχής είναι το ίδιο της το όνομα. Κατά τη νεολιθική εποχή, όλη η περιοχή της Αττικής λεγόταν «Κρανάα». Η ονομασία προέρχεται από το επίθετο «κραναός» που σημαίνει τραχύς, πετρώδης, μαρτυρώντας τη βραχώδη σύσταση του εδάφους όλης της Αττικής χερσονήσου (Καρδαμίτσης Γ., 2012). Τα κυρίαρχα μορφολογικά χαρακτηριστικά του εδάφους της Αττικής έχουν προκύψει από αλληπτάλληλες τεκτονικές επιδράσεις κατά τη διάρκεια των γεωλογικών χρόνων. Στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής απαντώνται τόσο αλπικοί (καλυμματική τεκτονική) όσο και μεταλπικοί (ρηξιγενής τεκτονική) γεωλογικοί σχηματισμοί. Οι αλπικοί σχηματισμοί προέκυψαν με την Αλπική Ορογένεση και σχηματίζουν τα βουνά που περικλείουν το λεκανοπέδιο της Αθήνας (Αιγάλεω, Ποικίλο Όρος, Πάρνηθα, Πεντέλη και Υμηττός) και τους λόφους στο κέντρο του λεκανοπεδίου (Φιλοπάππου, Ακρόπολη, Λυκαβηττός, Τουρκοβούνια κ.λπ.). Οι μεταλπικοί σχηματισμοί αφορούν στα ιζήματα που έχουν αποθεθεί στη λεκάνη των Αθηνών και προέρχονται κυρίως από τη διάβρωση των τελευταίων. Ως αποτέλεσμα το έδαφος της Αττικής συντίθεται από όλους τους κύριους πετρολογικούς τύπους (ιζηματογενή, εκρηξιγενή, μεταμορφωμένα πετρώματα) (Αντωνίου Β., Μιγκίρος Γ., 2002).

Η δέσμευση και ανάλωση ενός αναντικατάστατου φυσικού πόρου, όπως είναι το έδαφος, είναι η σοβαρή συνέπεια της ραγδαίας αστικής ανάπτυξης της Αθήνας και της συνακόλουθης διάχυσης αστικών χαρακτηριστικών στην περιφέρεια (Ψυχογιός Θ., 2005). Ακόμα, η κρίση της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του τουρισμού, είναι παράγοντες που συνέβαλαν περαιτέρω στη αντιμετώπιση, προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, του συνόλου του εδάφους της Αττικής, αλλά και της Ελλάδας εν γένει, ως μία ενιαία και χωρίς διαφοροποιήσεις επιφάνεια προς οικοδόμηση (Γιαννίση Φ., Κοτιώνης Ζ., 2010).

Όλες οι ενέργειες της αρχιτεκτονικής, αποτελούν δράσεις εκπολιτισμού, που με την βία της πρώτης πράξης, την ίδρυση, μετατρέπουν ένα περιβάλλον από άγριο σε πολιτισμένο (Γιαννίση Φ., Κοτιώνης Ζ., 2010). Για την αρχιτεκτονική πρακτική, η αμεσότερη αντίληψη σχηματοποίησης και ελεγκτικής οργάνωσης της φυσικής ύλης αφορά στο γήινο έδαφος. Στο έδαφος καταγράφονται ταυτόχρονα οι φυσικές μεταλλαγές και οι πολιτισμικές διεργασίες, επομένως αποτελεί το συνολικό υπόβαθρο των όρων της ζωής και είναι από αυτό που απομακρύνονται όλες οι αρχιτεκτονικές προθέσεις για να υποστούν μια αφαιρετική νοητική επεξεργασία (Μωραϊτης Κ., 2015β).

Η υλική αφετηρία της αρχιτεκτονικής πράξης, εξηγεί το ενδιαφέρον και την προσπάθεια του ανθρώπου να επεξεργαστεί και να ελέγξει την εδαφική έκταση, που αποτελεί το άμεσο πεδίο ένταξης κάθε αρχιτεκτονικής κατασκευής (Μωραϊτης Κ., 2015β). Αυτή η αφετηρία εντοπίζεται και στην αρχική οργάνωση της πόλης της Αθήνας επί του αττικού εδάφους. Για τον Κλεισθένη, η πόλις με το άστυ στο κέντρο της αποτελεί την εδαφική αρχή, πέριξ της οποίας απλώνονται οι συνοικισμοί. Η νέα οργάνωση, που προϋπέθετε την καταστροφή του υπάρχοντος γεωγραφικού και κοινωνικού πλαισίου, καθορίζει τον πολιτικό χώρο και χρόνο. Η πόλις είναι πριν από όλα η χάραξη, τα ίχνη επί του εδάφους. Ο εδαφικός χώρος προηγείται του πολιτικού χώρου μέσα από τη διαδικασία ταύτισής τους. Αντίθετα, ο Ιππόδαμος επιχειρεί τη δημιουργία του αστικού χώρου ως συγκεκριμένη αντανάκλαση του πολιτικού χώρου. Ο ορθογώνιος κάρναβος από τεμνόμενους δρόμους σε ορθή γωνία εκφράζει τον ορθό πολιτικό λόγο, την καθαρότητα, την πολιτική τάξη. Από τη σύνθεση αυτών των αντιθετικών θεωρήσεων, για την οργάνωση της πόλης, προκύπτει σύμφωνα με τον Τάκη Κουμπή και το σύγχρονο αστικό τοπίο της Αθήνας. Μέσα από τη σύγκρουση, τις αντιφάσεις και εν τέλει τη συνύπαρξη, της κλεισθένειας εδαφικής καταγωγής και του γενικευμένου ιπποδάμειου καννάβου (Κουμπής Τ., 2007: σελ.160 -166).

Παρόλο που το έδαφος αποτελεί θεμελιώδη όρο για τη αρχιτεκτονική πρακτική, στην αρχιτεκτονική θεωρία από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το κίνημα του Μοντερνισμού, και οι βιομηχανικές και τεχνολογικές εξελίξεις οδήγησαν στην διαφοροποίηση του ανθρώπου από το περιβάλλον του και τους παράγοντες που το απαρτίζουν, όπως είναι το έδαφος (Παπαδημητρίου Σ.Ι., 2004).

Στην ελληνική αρχιτεκτονική, το έδαφος αποτέλεσε σημείο σύγκλισης ετερόκλητων αρχιτεκτόνων. Ο Άρης Κωνσταντινίδης αναζήτησε σταθερά μια «αρχιτεκτονική με το έδαφος», στην οποία το αρχιτεκτόνημα έχει προκύψει μέσα από την εύστοχη παρατήρηση του «πραγματικού» τοπίου. Η εσωτερική φωνή του τοπίου, είτε αυτό συντίθεται από επίπεδο έδαφος ή από έντονες κλίσεις και εξάρσεις, οφείλει να αποτελέσει μια γόνιμη αφορμή για το αρχιτεκτονικό έργο. Ο Κωνσταντινίδης εντόπισε την «αρχιτεκτονική με το έδαφος», στην ανώνυμη λαϊκή αρχιτεκτονική

του τόπου και στους αρχαιολογικούς χώρους, όπου το κάθε κτίσμα έχει «φυτευτεί» στο έδαφος, αλλά και στην παράδοση άλλων μακρινών πολιτισμών (Κωνσταντινίδης Α., 1989: σελ.15-19). Η έννοια της μορφοποίησης του εδάφους απασχόλησε και τον Τάκη Ζενέτο. Ο Ζενέτος προσεγγίζοντας το ζήτημα αρχιτεκτονικής και φύσης αναφέρει πως «το υπάρχον φυσικό έδαφος δεν αποτελεί ένα «απαρβαλιστο», στο οποίο πρέπει να προσαρμοστούμε. Αντίθετα, υπάρχει δυνατότητα μιας μορφολογίσεως του φυσικού περιβάλλοντος, μιας «γλυπτικής» του εδάφους, που «κατασκευάζεται» όπως και το αρχιτεκτόνημα που πρόκειται να «υποδεχτεί». Αυτή την αρχή εφαρμόζει στις κατοικίες στο Ψυχικό και τη Γλυφάδα (1961), όπου η πρόσβαση από το έδαφος στην επίπεδη πλάκα που φέρει τις λειτουργίες, διαμεσολαβείται από το γλυπτό έδαφος που αναπτύσσεται σε διαφορετικά επίπεδα και αποτελεί ένα ενδιάμεσο, συνδετικό στοιχείο μεταξύ κατασκευής και φύσης (Παπαλεξόπουλος Δ., Καλαφάτη Ε., 2006: σελ.79).

Οι εξελίξεις της τεχνολογίας και των ψηφιακών μέσων συνεπάγονται κοινωνικές και χωρικές αλλαγές, που έχουν οδηγήσει στη δικτύωση τοπικότητων και άρουν τους δεσμούς με το έδαφος. Από αυτή τη σχέση, παράγονται νέες συλλογικότητες που συνδέουν τις μικρές χωρικά προσδιορισμένες κοινότητες με παγκόσμιες κοινότητες αναθεωρώντας έννοιες όπως η απόσταση και κατασκευάζοντας νέα επίπεδα πληροφόρησης, κυκλοφορίας και ανταλλαγής (Φοίβη Γιαννίση, Ζήσης Κοτιώνης, 2010). Καθώς ο άυλος κόσμος της τεχνολογίας αποκτά αυξανόμενη δυναμική, φαίνεται πως το έδαφος δεν έχει πια τη θεμελιακή σημασία που είχε κάποτε για την αρχιτεκτονική¹¹.

Παρόλα αυτά τα τελευταία χρόνια, η σύγχρονη αρχιτεκτονική, στρέφεται σε μια γεωλογική, εδαφικά προσδιορισμένη αντιμετώπιση του αντικειμένου της, διευρύνοντας την επιρροή της προς τον αστικό σχεδιασμό, αναζητώντας σχέσεις των κτιριακών δομών με τον χώρο που τις περιβάλλει, που αναστέλλουν τις παραδοσιακές αντιθέσεις ανάμεσα σε φυσικό/τεχνητό, δομή/περίβλημα, μέσα/έξω, αξιοποιώντας την ιδιομορφία μιας περιοχής ως αντίδοτο στη σχέση της ομοιογενοποιητικής ουδετερότητας που αναπτύσσουν με τον περίγυρό τους τα κτίρια της παγκοσμιοποίησης. Η διάσπαση των ορίων ανάμεσα στο τοπίο, τις υποδομές και τον αστικό σχεδιασμό δημιουργούν προοπτικές για νέες σχέσεις υβριδισμού, ατομικής και συλλογικής ανάπτυξης (Χατζησάββα Δ., 2009: σελ.185).

Μέσα σε αυτή τη νέα συνθήκη κατοίκησης, η εδαφική πόλη της Αθήνας, ενσωματώνοντας τις ακανόνιστες, αποδιαρθρωτικές κατευθύνσεις ανάπτυξης, οδηγείται, σύμφωνα με τον Τάκη Κουμπή, στην απόρριψη των εδαφικών δεσμεύσεων. Μέσα από το ακανόνιστο, το ακατάστατο, το μη διευθετήσιμο του εδάφους, η πόλη εμφανίζεται ασυμπλήρωτη. Το ανολοκληρώσιμο του χώρου δεν αποτελεί ατέλεια ή περιορισμό, αντιθέτως, δίνει τη δυνατότητα εγκατάστασης ζωής. Αυτοί οι περιορισμένοι και συγχρόνως απεριόριστοι χώροι, κατά τον Κουμπή, «επιτρέπουν το σταδιακό ξεδίπλωμα της ανοιχτότητας, την εγκατάσταση του παιχνιδιού των διαφορών, την πλήρωση μέχρι κορεσμού από τους τόπους της ύπαρξής μας» (Κουμπής Τ., 2007: σελ.160-166).

Σε λίγο διαφορετικό κλίμα, ο Ζήσης Κοτιώνης προτείνει την ανάκτηση των μητροπολιτικών εδαφών, ως επιτομή ποικίλων πρακτικών και φαντασιώσεων. Η ανάκτηση του μητροπολιτικού εδάφους της Αθήνας χαρακτηρίζεται από την ειδική διάσταση του εδάφους της, επιφορτισμένη από την ιστορικότητα και την αρχαιολογία της αθηναϊκής τοπογραφίας. Η ευρύτερη αττική τοπογραφία, θα μπορούσε να αποτελέσει έναν καταστατικό όρο μιας πολιτικής εννόησης του χώρου. Επάνω στον όρο αυτού του «κοινού εδάφους» διερευνώνται στρατηγικές για μια εδαφική αρχιτεκτονική που αναζητά νέα μοντέλα εδαφικής επανοικείωσης (Κοτιώνης Ζ., 2002, σελ. 164).

Μια αρχιτεκτονική με το έδαφος αναζήτησε και η ριζοσπαστική πρόταση του Χρήστου Παπούλια για το Μουσείο της Ακρόπολης, το 1989. Ο Παπούλιας πρότεινε το νέο Μουσείο να γίνει μέσα σε ένα σκάμμα στον βράχο της Ακρόπολης, που δημιουργήθηκε πριν 2500 χρόνια κοντά στα θεμέλια του Παρθενώνα. Επειδή δεν τοποθετούσε το μουσείο εκεί όπου ζητούσαν οι προδιαγραφές, η πρόταση δεν υποβλήθηκε στο διαγωνισμό. Η ιδέα δεν πρότεινε λύση για όλη τη συλλογή της Ακρόπολης, αλλά μόνο για τα αρχαϊκά ευρήματα, που είχαν βρεθεί στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μέσα στο σκάμμα όπου τοποθετείται το νέο μουσείο, ουσιαστικά επανατοποθετώντας τα, στη θέση όπου είχαν βρεθεί. Σε πλήρη αντίθεση με το εκτυφλωτικό φως που χαρακτηρίζει την επιφάνεια του βράχου, το προτεινόμενο μουσείο, αφορά σε ένα μικρό, κρυφό και δυσπρόσιτο «σπήλαιον», που καλεί τους επισκέπτες του να μετάσχουν στην ξεχασμένη υλική ιστορικότητα του τοπίου (Παπούλιας Χ., 2011, Τσουκαλάς Κ., 1999).

¹¹ Σχετικά πρόσφατα, και με την έντονη επιρροή στοχαστών όπως ο Gille Deleuze και ο Felix Guattari, η έννοια του εδάφους αναπροσδιορίζεται ως περιοχή συνεχούς ροής όπου δρουν οι μεταμορφωτικές δυνάμεις της φύσης και του ανθρώπου. Το έδαφος γίνεται αντλητό ως τοπολογικά μορφοποιημένο και παρατηρείται στην αρχιτεκτονική η χρήση «τοπολογικών επιφανειών». Οποιαδήποτε αλλαγή της τοπογραφίας αντιμετωπίζεται ως χειρισμός επιφάνειας ενός πολύπλοκου πεδίου μεταβαλλόμενου από εξωτερικούς παράγοντες (Παπαδημητρίου Σ.Ι., 2004).

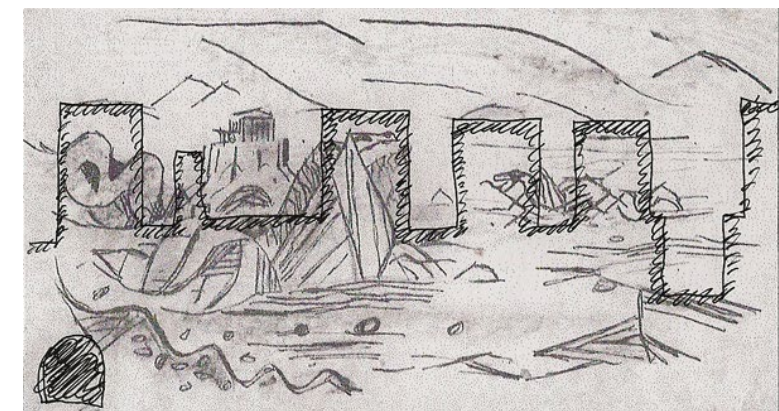

Σχέδιο από τη σειρά Αττικά του Δ. Πικιώνη, 1949.

φωτ.: Πάνος Ροζάκης, 2017

Παρέμβαση του Ζήση Κοτιώνη στο σκίτσο του Πικιώνη.

Σχέδιο του Χρήστου Παπούλια για το Μουσείο της Ακρόπολης, 1992

Το συγκροτημένο αόρατο στοιχείο που εμμένει θαμμένο στο βάθος της αττικής γης, είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του τοπίου, που σύμφωνα με τον Αντονά αποτελεί «σταθερά». Αυτό το χαρακτηριστικό του αττικού εδάφους, αναγνωρίζεται και στα σχέδια του Δ. Πικιώνη με τον τίτλο *Αττικά*, όπου τα ερείπια της ιστορίας, ενώ έμεναν κρυμμένα, φυτρώνουν στο χώμα και ξεπροβάλλουν από την γη κάποια ορατά θραύσματα (Αντονάς Α., 2004).

Στη σημερινή πραγματικότητα, όπου το αττικό τοπίο είναι πλέον τεχνημένο σε μεγάλο βαθμό, ως έδαφος μπορεί να θεωρηθεί και ο ίδιος ο υλικός σχηματισμός του πολιτισμού. Αυτό το νέο έδαφος, η εκτενής οικοδομική πλάκα της σύγχρονης πόλης, αποτέλεσμα της συνεχούς επίγειας δραστηριότητας, τείνει να διαπλωθεί στην επιφάνεια του φυσικού φλοιού της γης.

Σε αυτή την κατεύθυνση, ο Κοτιώνης θεωρεί ως έδαφος της Αττικής, όχι μια επιφάνεια αλλά ένα παχύ στρώμα λίγες δεκάδες μέτρα ορατό, όσο είναι το μέσο ύψος των πολυκατοικιών, και λίγα μέτρα αόρατο, όσο είναι το βάθος των ανθρωπογενών ιχνών (Κοτιώνης Ζ., 2010). Με αυτή την παραδοχή, το κτισμένο στρώμα της αττικής, λειτουργεί ως ένας νέος αποκρυπτικός μηχανισμός, που αμβλύνει την απόσταση της επιφάνειας από το βάθος του υποκείμενου εδάφους. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν σήμερα λιγότερα ερείσματα του βάθους του αττικού εδάφους, η αποκάλυψη συνεχίζει να χαρακτηρίζει επίμονα ολόκληρη την αττική τοπιογραφία. Η μελαγχολία από την χαμένη εικόνα των αρχαίων ιχνών και την αλλοίωση της φυσικής τοπογραφίας θεματοποιεί την παραδοσιακή σύλληψη της αττικής γης, που είναι και η σημερινή, αποκορυφώνοντας την εξιδανίκευση του βάθους, όπου το αόρατο στοιχείο υπερισχύει του ορατού και το υποθετικό υπερισχύει του απτού (Αντονάς Α., 2004, Κοτιώνης Ζ., 2010).

Ο φλοιός της γης δεν είναι απλώς η απόληξη της υπόγειας μάζας της, αλλά ένα πεδίο ανακατατάξεων όπου οι μετακινούμενες στοιβάδες πετρωμάτων αναδύονται, πτυχώνονται ή ρηγματώνονται. Η επιφάνεια της γης και το υπέδαφος δεν είναι ξεχωριστές κατηγορίες αλλά βρίσκονται σε μια αέναη διαδικασία αλλαγής ρόλων (Μανωλίδης Κ., 2006). Η έννοια του βάθους έχει ιδιαίτερη σημασία για το αττικό τοπίο λόγω της σχέσης της με την αρχαιολογική έρευνα. Από αυτή τη σχέση, η επιφάνεια και το υπέδαφος βρίσκονται σε μια πολυσήμαντη συνδιαλλαγή, η οποία όπως και οι επιφανειακοί σχηματισμοί αποκαλύπτουν τη σύσταση και τη δομή του αθέατου υπεδάφους αλλά και των διεργασιών που το διαμόρφωσαν και το διέπουν. Μαρτυρούν δηλαδή την ύπαρξη ενός άλλου τοπίου, γεωφυσικού, που τροφοδότησε όλα τα υπόλοιπα.

Ασβεστόλιθος στα Τουρκοβούνια

Λατομεία

Η λατόμηση, υπήρξε τομέας απασχόλησης στην Αττική, αλλά και την Ελλάδα εν γένει, από τα αρχαία χρόνια και τροφοδότησε τις τέχνες και την οικοδομική πρακτική, ταυτόχρονα όμως αλλοίωσε την ευαίσθητη μορφή του αττικού τοπίου, παραμορφώνοντας τα περιγράμματα ακόμα και ολόκληρων λοφοσειρών, όπως συνέβη στο Λυκαβηττό και στους Φιλοπάππου κατά τον 19^ο αιώνα. Η οικιστική ανάπτυξη της Αθήνας και η συνακόλουθη ανάγκη για κατασκευή υποδομών, αύξησε τις ανάγκες για οικοδομικά υλικά, πέτρα, χαλίκι και άμμο. Η ανάγκη για οικοδομικά υλικά με χαμηλό κόστος μεταφοράς αλλά και το ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς που χαρακτήριζε τους λόφους του λεκανοπεδίου και τις περιαστικές ορεινές περιοχές οδήγησαν στην έντονη και ανεξέλεγκτη λατομική εκμετάλλευσή τους (Γαλάνη Μ., 2014, Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.24-25).

Αν και η αλλοίωση της ιστορικής τοπογραφίας, αναγνωρίστηκε από το κράτος πολύ νωρίς ως πρόβλημα, το κόστος των απαλλοτριώσεων και η έλλειψη μιας αποτελεσματικής νομοθεσίας, δεν έκαναν δυνατή μια αποτελεσματική αντιμετώπιση. Η λατόμηση απαγορεύτηκε στους λόφους του λεκανοπεδίου με νόμο του 1842, όπου τα υψώματα χαρακτηρίζονταν δημόσιοι χώροι, παρόλα αυτά μετά από σύντομη παύση της λειτουργίας τους, τα λατομεία συνέχισαν να λειτουργούν παράνομα στους λόφους των Νυμφών και του Φιλοπάππου μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.24-25).

Με την συνεχή αστική ανάπτυξη πολλοί λατομικοί χώροι κατέληξαν να περικλείονται από τον αστικό ιστό. Η έντονη κινητικότητα και η όχληση (ηχητική και ατμοσφαιρική) των λατομικών χώρων, δημιουργούσαν δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης για τις πλέον οικιστικές περιοχές, παράγοντας που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο οριστικό κλείσιμο των λατομείων. Τα περισσότερα λατομεία σήμερα είναι ανενεργά και εγκαταλελειμμένα, ενώ η διαχείρισή τους αποτελεί μέριμνα των δήμων και των κοινοτήτων (Γαλάνη Μ., 2014).

Όπως ποιητικά αναφέρει ο Μανωλίδης, «Η συμπαγής μάζα της πέτρας φέρει τον χρόνο των τεκτονικών παραμορφώσεων, τη διάπυρη προέλευση του μάγματος και την υπομονή των ιζημάτων. Το σώμα της το διατρέχουν ρεύματα απ' τις τεφρές προσμείξεις των μετάλλων» (Μανωλίδης Κ., 2018). Όμως ειδικότερα στο αττικό τοπίο η πέτρα δεν φανερώνει μοναχά τις διεργασίες της φύσης. Όπως εντοπίζει ο Πικιώνης στη *Συναισθηματική Τοπογραφία* (1935), η πέτρα έχει την ικανότητα να μεταμορφώνεται μπροστά μας σε τέχνη και αναφέρει σχετικά, «Οδοιπορώντας επάνω στο έδαφος τούτο, βασίλειο του ασβεστολίθου και της αργίλου, είδα το πέτρωμα να μεταμορφώνεται σ' επιστύλιο και η κόκκινη άργιλος να βάφει τους τοίχους του φανταστικού σηκού».

φωτ.: Τα ενεργά λατομεία μαρμάρου στο Διόνυσο

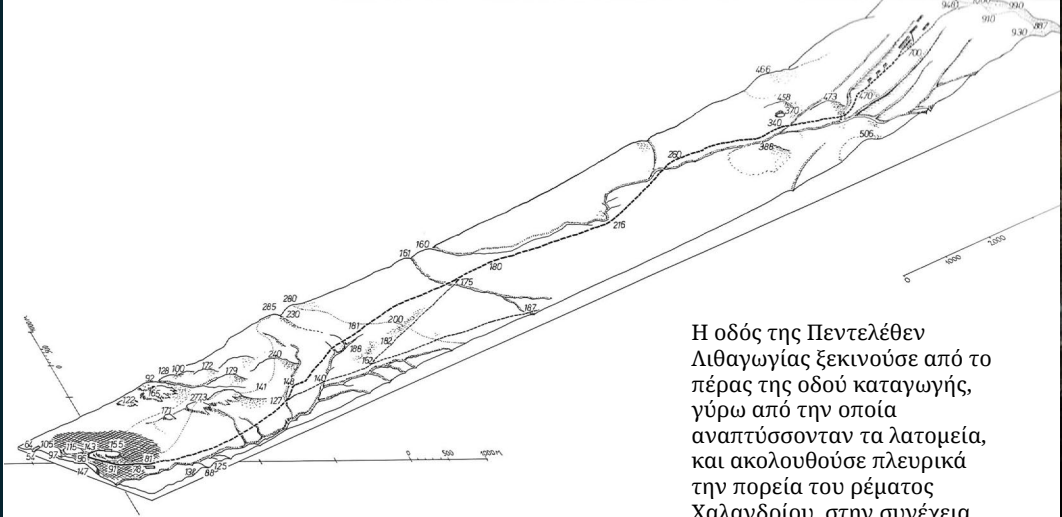

Το λατομείο της Σπηλιάς

Το Πεντελικό όρος, εκτός από σημαντικό οικοσύστημα, είναι ιστορικά γνωστό λόγω της εξορυκτικής δραστηριότητας των Αθηναίων της κλασικής εποχής. Η παρακαταθήκη της κλασικής αρχαιότητας εκτιμάται για την καλλιτεχνική και πνευματική της αξία, όμως στα έγκατα του πεντελικού εδάφους βρίσκονται οι μαρτυρίες της χειρωνακτικής εργασίας και της τεχνολογικής επάρκειας του αρχαίου κόσμου, που κατέστησαν εφικτά τα αντίστοιχα υλικά επιτεύγματα. Τα λατομεία των μαρμάρων των αρχαίων μνημείων βρίσκονταν κυρίως στην νότια πλευρά της Πεντέλης (Κορρές Μ., 1994, σελ.94).

Καλύτερο παράδειγμα βαριάς και βαθιάς εξόρυξης, αποτελεί το λατομείο της Σπηλιάς, γνωστό στα βυζαντινά χρόνια ως σπήλαιο των Αμώμων, και σήμερα ως σπηλιά του Νταβέλη. Βρίσκεται σε ύψος 700μ, από τη θάλασσα, σε ευθεία απόσταση 1800μ από το κέντρο του σύγχρονου οικισμού της Παλαιάς Πεντέλης. Από την τοποθεσία ξεκινούσε στην αρχαιότητα η οδός της *Πεντελέθεν Λιθαγωγίας* μέσω της οποίας, μεταφέρονταν οι μεγάλοι όγκοι μαρμάρου στον βράχο της Ακρόπολης. Αρχικά, το λατομείο είχε ξεκινήσει με την μορφή βαθέων παράλληλων τάφρων. Η υπερλατόμευση του πετρώματος ανάμεσα στις τάφρους αυτές, αποκάλυψε το φυσικό σπήλαιο (με κεντρική αίθουσα μήκους 100μ.), το οποίο μέχρι τότε ήταν απρόσιτο από την επιφάνεια. (Κορρές Μ., 1994, σελ.78).

Το λατομείο μελετήθηκε από τον Μανώλη Κορρέ, ο οποίος έχει εκτιμήσει λεπτομερώς την μορφή και τη λειτουργία του λατομείου την εποχή της κλασικής αρχαιότητας. Ο Κορρές εκτιμά πώς η κάτοψη του λατομείου στην αρχαιότητα είχε τη μορφή παράλληλων τάφρων πολύ μεγάλου βάθους και πως η σημερινή μορφή του, πρέπει να προέκυψε από τη μεταγενέστερη λατόμευση και την πλήρωση του βαθύτερου μέρους όλων των τάφρων, αλλά και του σπηλαιού με λιθάρια και λατύπη, γεγονός που συντέλεσε στη διάσωση ενός πολύ μεγάλου μέρους της αρχικής μορφής του. Σύμφωνα με τη μελέτη του Κορρέ, η αρχαιότερη στάθμη του πυθμένα είναι σε βάθος που κυμαίνεται μεταξύ των 10-20 μ., κάτω από τη σημερινή. Η σύγκριση στρωματογραφικών παρατηρήσεων, σε διάφορα σημεία του λατομείου της Σπηλιάς και άλλων λατομείων, δείχνει ότι η εξόρυξη προχωρούσε σε διαδοχικούς τομείς, από τα χαμηλότερα προς τα ψηλότερα σημεία της κλιτύς. Στην λατύπη, εντός του σπηλαιού, έχουν βρεθεί θραύσματα ημιτελών αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών πολλών διαφορετικών εποχών. Από τα διάφορα ευρήματα και τη συγκριτική στρωματογραφική μελέτη των λατομείων, προκύπτει ότι το λατομείο της Σπηλιάς, ως αρχαιότερο, υπήρξε η πηγή των μαρμάρων του Παρθενώνος και πολλών άλλων κλασικών κτιρίων της Αθήνας. Στο βάθος φυσικού χάσματος, στο κατώτερο μέρος της κεντρικής αίθουσας, είναι λαξευμένος ένας μικρός ευθύγραμμος διάδρομος με στεγόσχημη οροφή, ο οποίος

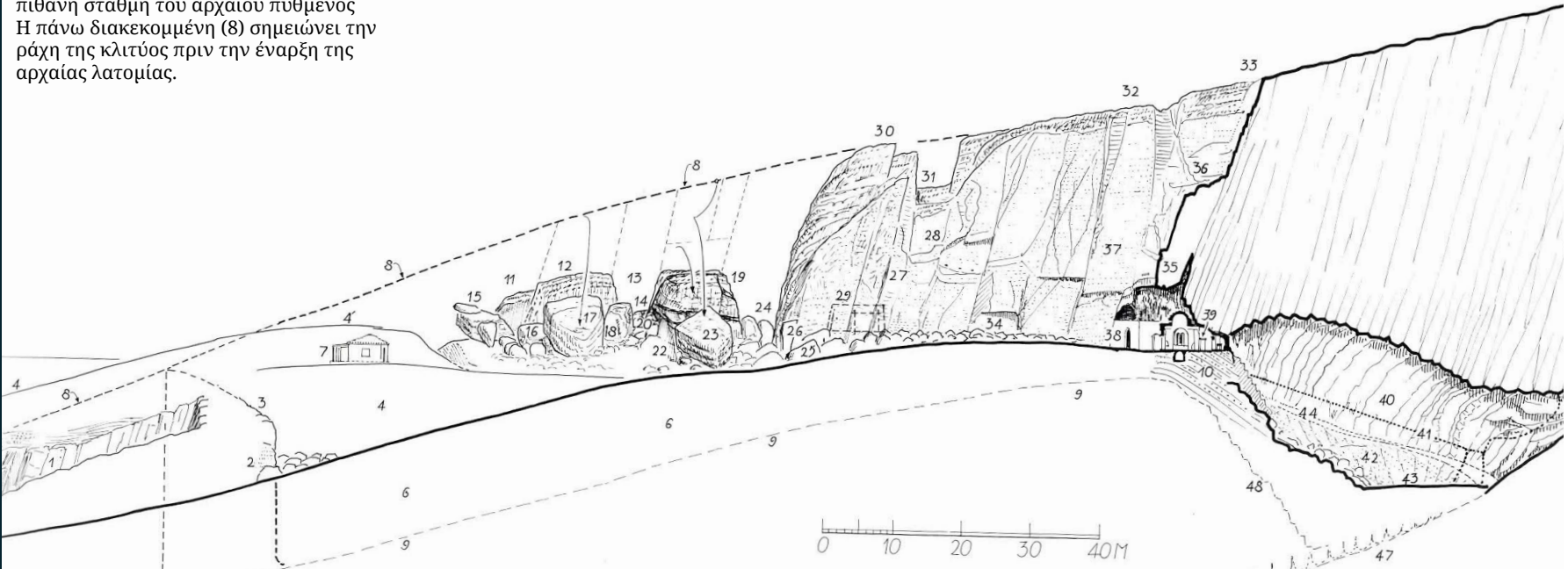

Η οδός της Πεντελέθεν Λιθαγωγίας ξεκινούσε από το πέρας της οδού καταγωγής, γύρω από την οποία αναπτύσσονταν τα λατομεία, και ακολουθούσε πλευρικά την πορεία του ρέματος Χαλανδρίου, στην συνέχεια πλησίαζε τη σημερινή οδό Κηφισίας για να καταλήξει στη νότια κλίτη της Ακρόπολης, μια απόσταση 17.400 μ.

Οι ανάγλυφοι άγγελοι στον βράχο εντός του Αγίου Σπυρίδωνα, φωτ. Ορεσίβιος

Το λατομείο της Σπηλιάς Διαμήκης τομή, σχέδιο του Μ. Κορρέ.
Η κάτω διακεκομμένη (9) σημειώνει την πιθανή στάθμη του αρχαίου πυθμένος
Η πάνω διακεκομμένη (8) σημειώνει την ράχη της κλιτύς πριν την έναρξη της αρχαίας λατομίας.

Η είσοδος του λατομείου της Σπηλιάς

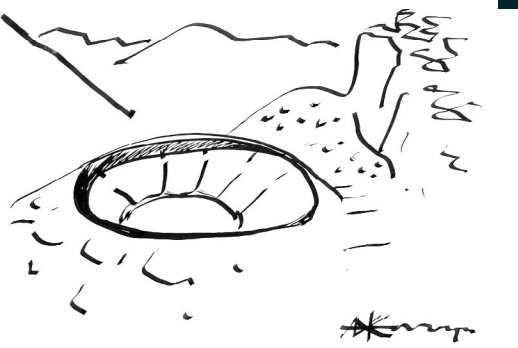
οδηγεί σε μικρότερη αίθουσα, όπου βρίσκεται δεξαμενή υπόγειου πηγαίου ύδατος (Κορρές Μ., 1994, σελ.78).

Τα αποθέματα μαρμάρου στα λατομεία της Πεντέλης άρχισαν να εξαντλούνται ήδη από τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, με συνέπεια την ολοκληρωτική παύση της λειτουργίας τους (Ορεσίβιος, 2015). Το λατομείο της Σπηλιάς ξαναζωντάνεψε με την εμφάνιση του πρώτου ασκητή,¹² όπως μαρτυρούν τα σωζόμενα χριστιανικά μνημεία του, δύο ναύδρια που βρίσκονται στην είσοδο της σπηλιάς ο Άγιος Σπυρίδωνας και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου. Ο ασκητισμός στη Σπηλιά διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, όταν ιδρύθηκε η μονή της Πεντέλης (Κορρές Μ., 1994, σελ.79). Από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και έπειτα, η Σπηλιά αποτέλεσε ένα προσφιλή τόπο για φιλόρχειους περιηγητές.

Οι λατομικές εργασίες ξαναξεκίνησαν στη Σπηλιά, με βασιλική απόφαση, το 1836. Οι εξορύξεις σταμάτησαν, πριν προκαλέσουν σοβαρές βλάβες στο εν λόγω λατομείο, όμως από το 1976 μέχρι το 1988, έγιναν εκσκαφές και εκβραχισμοί στο λατομείο της Σπηλιάς για τη διεκπεραίωση στρατιωτικών έργων, οι οποίες προκάλεσαν αρκετές ζημιές, με σοβαρότερη την υποχώρηση των θεμελίων και τη ρηγματώση των τοίχων του ναυδρίου του Αγ. Νικολάου, με συνέπεια την αναγκαστική αποτοίχιση και μεταφορά των τοιχογραφιών του στο Βυζαντινό Μουσείο (Κορρές Μ., 1994, σελ.79).

Το λατομείο της Σπηλιάς αποτελεί χαρακτηριστικό τοπίο, όπου συνυπάρχει η γεωλογική, η φυσική και η πολιτισμική ιστορία, με δείγματα της τελευταίας από το εύρος της χρονικότητας της κατοίκησης της Αττικής από την κλασική αρχαιότητα, το βυζάντιο, έως τη νεότερη ελληνική ιστορία.

12 Για τη Σπηλιά γράφει ο ιστοριογράφος Δημήτριος Καμπούρογλου «Αλλά το «μονοπάτι του Βριλησού» δεν είναι σαν κάθε μονοπάτι. Αυτό αρχίζει με ένα πηγάδι και τελειώνει σε μια σπηλιά: την περίφημη «Σπηλιά της Πεντέλης». Και είναι παμπάλαιο και λιθόστρωτον όλο το πανάρχαιον αυτό μονοπάτι, που το ανέβηκε κάποιος νυμφόληπτος στενάζοντας, το ανέβηκεν –αίώνας κατόπιν– και κάποιος ασκητής, στενάζοντας και αυτός [...] το ανέβηκε και ο Φειδίας. [...] Στην θέα του πρώτου ασκητού που επάτησε το κατώφλι της σπηλιάς αι Νύμφαι κατατρομαγμένες έφυγαν απ' τη σπηλιά. Ο ασκητής, αφού εσταυροκοπήθηκε τρεις φορές, ήπие απ' το νερό της γουβίτσας. Μα είχαν ακουμπήσει σ' αυτήν τα χεϊλάκια της Νύμφης. Το νερό έγινε τότε θάνατο και ο ασκητής γεράματα δεν είχε. [...] Ο ασκητής μας δεν λαξεύει, όπως ο Νυμφόληπτος της σπηλιάς του Ύμηττου τον Πάνα, ούτε τον εαυτόν του, ούτε την Νύμφην της αγάπης του που τον έκαμε και πήρε τα βουνά· ο Ασκητής του Βριλλησού λαξεύει τους Αγγέλους που θα παραλάβουν την ψυχήν του [...] Οσάκις επισκέπτομαι τη σπηλιά, αφού πιω από το νερό της γούβας –αμαρτίες δεν έχω που γράφονται– προσφώνω τον Φειδία, τον Ικτίνον και τον Καλλικράτη, και πρώτ' απ' όλους τον Περικλή [...] Εισέρχομαι κατόπιν εις το αχειροποίητον παρεκκλήσι και προσεύχομαι. Αυτόν τον συνδυασμόν συνύφανε με την ιστορίαν του ο Ελληνισμός».

Σχέδια της Ν. Γκόλαντα

Ανοιχτό Μουσείο Παλαιάς Λατομικής Τέχνης στο Διόνυσο

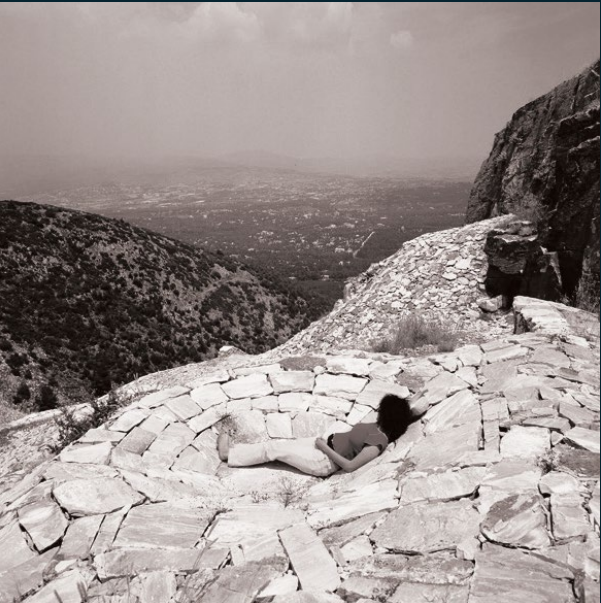
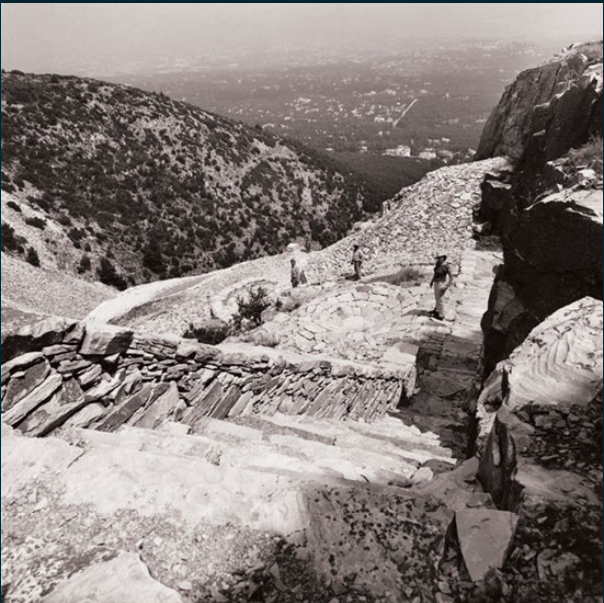
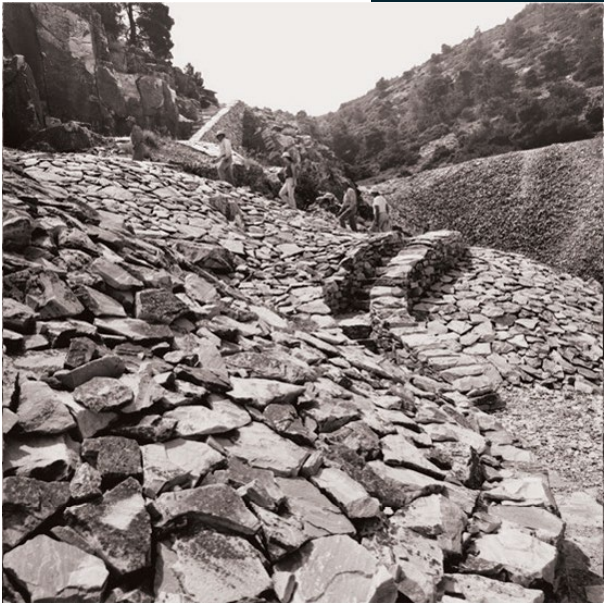
Στην θέση Αλούλα, στην περιοχή του Διονύσου, στην Βορειοανατολική πλαγιά του ορεινού όγκου της Πεντέλης, ασκήθηκε μέχρι τη δεκαετία του '60 η παλαιά λατομική τέχνη με αποτέλεσμα την ακούσια δημιουργία ιδιότυπων χωρικών αξιών. Τα μέτωπα των βράχων, σχεδόν λεία, κομμένα πάνω στους εσωτερικούς δομικούς κομμούς τους, και οι τεράστιοι σωροί από πέτρες, υπόλοιπα της εξορυκτικής διαδικασίας, χαρακτηρίζουν την τοποθεσία. Η γλύπτρια τοπίου Νέλλα Γκόλαντα και η αρχιτέκτονας Ασπασία Κουζούπη, από το 1994 έως το 1997, εργάστηκαν in situ με τη βοήθεια πέντε παραδοσιακών λατόμων, για τη μετατροπή αυτού του υβριδικού τοπίου, ανάμεσα στο φυσικό και το ανθρωπογενές, έκτασης 135 στρεμμάτων, σε ανοιχτό μουσείο λατομικής τέχνης (Γκόλαντα Ν., Κουζούπη Α., 2006β).

Οι λατόμοι και ο χρόνος, σε όλη την ιστορία της τοποθεσίας, ήταν οι μετασχηματιστές του μαρμάρου από τη μία μορφή και δομή στην επόμενη. Η αποτύπωση των μετασχηματισμών του υλικού, σχημάτισε την ταυτότητα της περιοχής, ως ενός τόπου της πέτρας. Στην επέμβαση, χρησιμοποιήθηκε το υλικό που κυριαρχεί και αφθονεί στην περιοχή χωρίς χρήση κονιαμάτων, κατασκευάζοντας γλυπτικές ξερολιθικές κατασκευές. Η ομάδα μελέτης ασχολήθηκε με τη διαμόρφωση ενός συστήματος λόφων, δομημένων από τα υπόλοιπα της εξορυκτικής διαδικασίας, και προσπελάσεων για τους πεζούς, που αναπτύσσονται μεταξύ των μαρμαρινών μετώπων των βράχων, έτσι όπως τυχαία παρέμειναν μετά τους παλαιούς τρόπους λατόμησης. Η βασική πορεία ξεκινά ανάμεσα σε κατασκευασμένους λόφους και οδηγεί στο δεντρόφυτο (σε πολλά σημεία αναδασωμένο) βουνό. Οι πορείες σχεδιάστηκαν ώστε να γίνουν επισκέψιμα τα σημεία λειτουργίας του παλαιού λατομείου, καθώς και για να είναι προσιτά ορισμένα σημεία με θέα (Γκόλαντα Ν., Κουζούπη Α.,

2006β, Κουζούπη Α., 2011)

Τα περισσότερα από τα ερείπια των καταλυμάτων των παλαιών λατόμων δεν αναστηλώθηκαν, αλλά παρέμειναν για να δηλώνουν τη θέσης τους. Οι πιο δημόσιοι χώροι μετατέθηκαν στην χαμηλότερη υψομετρικά πλατφόρμα υποδοχής, τον μοναδικό προσβάσιμο χώρο από αυτοκίνητο, όπου δημιουργήθηκαν προσδιορισμένες λειτουργικά δομές. Από αυτό το επίπεδο, ο επισκέπτης μπορεί να θεωρήσει το τοπίο, και έπειτα να περιηγηθεί σε αυτό. Στο αμέσως ψηλότερο επίπεδο, κατασκευάστηκε μια τρισδιάστατα καμπύλη γλυπτική ξερολιθική επιφάνεια και μια διαδρομή μονοπάτι. Οι πέτρες δημιουργούν την αίσθηση ότι παραμερίζονται με ρευστότητα για να περάσει ο περιπατητής. Η ξερολιθική επιφάνεια δομήθηκε με τρόπο εκφορικό ακολουθώντας πιστά το τρισδιάστατο σχήμα του υποκείμενου τμήματος του βουνού. Η κλιμάκωση του περιπάτου σε ψηλότερα υψόμετρα οδηγεί τον περιηγητή προς κάποιες ακόμη γλυπτικές ξερολιθικές επεμβάσεις, στις λεπτομέρειες του λατομικού τοπίου, αλλά και μέσα στο τοπίο. Ο χώρος εκτός από ανοιχτό μουσείο λατομικής τέχνης, όπου ο επισκέπτης μπορεί να περιπλανηθεί και να ανακαλύψει το τοπίο, μπορεί να φιλοξενήσει και διάφορες πολιτισμικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη φύση (Γκόλαντα Ν., Κουζούπη Α., 2006β).

Σε αυτή την επέμβαση έγινε προσπάθεια από τη μια μεριά να αναδειχθούν οι εξαιρετικές διατάξεις και ποιότητες των τεράστιων πέτρινων όγκων του λατομείου και να χρησιμοποιηθούν, αλλά ο κύριος στόχος ήταν να αναδειχθεί η εγγενής αρμονία μεταξύ φύσης και λατομικού τοπίου (Γκόλαντα Ν., Κουζούπη Α., 2006β).

Το ιστορικό τοπίο των βόρειων παρειών του λόφου της Ακρόπολης, φωτ: visualhellas

Το ιστορικό τοπίο του Θησείου, φωτ: dscovergreece

Τμήμα από το Πανόραμα των Αθηνών του Ferdinand Stademann, 1835. Μια εντυπωσιακή σειρά από σχέδια που καλύπτουν έναν ορίζοντα 360 μοιρών, η οποία εκδόθηκε στο Μόναχο το 1841.

Ιστορικά ίχνη ως τοπίο και στο τοπίο

Ένα μεγάλο μέρος του σύγχρονου τοπίου, έχει προκύψει μέσα από γεγονότα και διεργασίες προηγούμενων περιόδων και αποτελεί προϊόν μιας δυναμικής και μακρόχρονης πολιτισμικής και φυσικής συνεξέλιξης. Η αδιάπαυστη κατοίκηση της Αττικής από τα μέσα της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., σε συνδυασμό με το «αναλλοίωτο» του τοπίου έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα έχει ως αποτέλεσμα την ύπαρξη μεγάλου αριθμού αρχαιολογικών χώρων και μνημείων, διαφορετικών χρονικών περιόδων, όπως συμβαίνει άλλωστε και στο σύνολο του ελλαδικού χώρου. Η ενότητα που ακολουθεί, προσεγγίζει το τοπίο ως ιστορικό τεκμήριο της συμπλοκής της φύσης και του πολιτισμού και τη σχέση του ιστορικού τοπίου με τη σύγχρονη κοινωνία, μια σχέση που ερμηνεύεται διαφορετικά ανάλογα με το ιστορικό υποκείμενο. Η προσέγγιση του παρελθόντος στη νεότερη ιστορία της Αττικής στράφηκε για μεγάλη διάρκεια γύρω από το κυρίαρχο κλασικό αφήγημα, για να φθάσει τις τελευταίες δεκαετίες στην επανερμηνεία της πολυσύνθετης στρωματογραφίας του αττικού τοπίου υπό σύγχρονα κοινωνικά και πολιτισμικά κριτήρια. Από την εξέλιξη αυτών των προβληματισμών αναδεικνύεται ο ρόλος των ιστορικών καταλοίπων, που εκτός από μαρτυρίες πολιτισμικής εξέλιξης σε ένα τόπο, μέσω της αρχαιολογικής ανασκαφής και της διαχείρισης αρχαιολογικών χώρων, λειτουργούν στη σύγχρονη πόλη ως φορείς φυσικότητας, σε αντιπαράθεση με τις περιιαστικές φυσικές περιοχές, όπου αποτελούν καθαρά πολιτισμικές εγγραφές στο φυσικό τοπίο.

Η αδιάσπαστη συμπλοκή της φύσης και των ανθρώπινων έργων επί αυτής έχει αφήσει τα ίχνη της με το πέρασμα του χρόνου, οδηγώντας στην ερμηνεία του τοπίου ως μητρώου αλληπάλληλων καταστάσεων και ταυτοτήτων που χωνεύονται η μια μέσα στην άλλη (Καναρέλης Θ., Μανωλίδης Κ. 2006: σελ.48-49). Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις για το τοπίο, ένας αρχαιολογικός τόπος σε μία δεδομένη χρονική στιγμή αποτελεί έκφραση του συνόλου των ιδεολογικών επιλογών και αντιλήψεων των κοινωνιών που αναπτύχθηκαν διαχρονικά σε αυτόν, ενώ την ίδια στιγμή, οι αρχαιολογικοί χώροι, τα μνημεία και κάθε είδους ευρήματα, αποτελούν απτές, υλικές πολιτισμικές εγγραφές σε έναν τόπο. Για την αρχαιολογία, το τοπίο ανέκαθεν αποτελούσε ένα «κατασκευασμα», όπου σύμφωνα με τον Χουρμουζιάδη «τα αρχαιολογικά ευρήματα αποτελούν συστατικά στοιχεία ενός κατασκευασμένου χώρου, στο πλαίσιο του οποίου παράγονται τα υλικά στοιχεία ενός πολιτισμού» (Τρατσέλα Μ. 2013: σελ.67). Η αντιμετώπιση του φυσικού και πολιτιστικού τοπίου σαν μια αδιάσπαστη ενότητα, αποτελεί σήμερα κεντρικό ζητούμενο των επιστημών που εμπλέκονται στην προστασία, τη διαχείριση και την ανάδειξη του ιστορικού περιβάλλοντος, είτε αυτό είναι αστικό ή περιιαστικό (Ζιρώ Δ., Παντελιάδου Ε., Σπυροπούλου Σ., Βασενχόβεν Μ. Ε.).

Εκτός από τα κυρίως αρχαιολογικά ευρήματα, τα στοιχεία του τοπίου, ανθρωπογενή ή φυσικά, ενσωματώνοντας πολλαπλούς χρόνους, είναι μεγάλης σημασίας για την κατανόηση των αρχαιοτήτων/μνημείων, την προέλευσή τους και την εξέλιξή τους στο χρόνο. Συνεπώς, η επανασύνδεση των αρχαιολογικών χώρων με το ευρύτερο περιβάλλον τους, κρίνεται απαραίτητη σε οποιαδήποτε απόπειρα ανασχεδιασμού και διαμόρφωσης του ιστορικού τοπίου (Τρατσέλα Μ. 2013: σελ.67, Καναρέλης Θ., Μανωλίδης Κ. 2006: σελ.48-49). Ο σχεδιασμός σε αρχαιολογικούς χώρους έχει σκοπό αρχικά προστατευτικό, αλλά εν τέλει, τη διαμόρφωση ενός νέου τοπίου, που με σεβασμό στην ιστορικότητα του τόπου, απευθύνεται στη σύγχρονη κοινωνία. Σε αυτή τη προσπάθεια, οι δημιουργικές συνθετικές ικανότητες, η αίσθηση του μέτρου μεταξύ φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, η ανάδειξη της συμβολικής ακτινοβολίας των διαφόρων αρχιτεκτονικών μορφών, ο σεβασμός της ιστορικής τοπογραφίας του χώρου, αλλά και η επίγνωση της συμβατότητας ή μη έργων διαφόρου αρχιτεκτονικού ύφους, εξασφαλίζουν την δημιουργία ενός περιβάλλοντος, που χαρακτηρίζεται από πολυπλοκότητα και αμφισημία (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.287-288).

Στο αρχαιολογικό/ιστορικό τοπίο, διασώζονται ταυτόχρονα η φύση και ο πολιτισμός,

άρα μέρος από τα αυθεντικά φυσικά χαρακτηριστικά του, τα οποία προσπαθούν να επιβιώσουν μέσα στις πιεστικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν τα σύγχρονα ιστορικά κέντρα. Περισσότερο από τους δημόσιους χώρους πρασίνου, οι αρχαιολογικοί χώροι δημιουργούν «τομές» στη συνεχή δόμηση της πόλης και αναιρούν τοπικά τον έντονο ρυθμό ζωής (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.288). Ουσιαστικά λειτουργούν ως ένα διαφορετικό είδος δημόσιου χώρου. Ως χώροι φύσης προσφέρονται για ανάπαυλα και γαλήνη μέσα στην ένταση της αστικής ζωής, αποτελούν ευκαιρία επαφής με το φυσικό περιβάλλον. Ως χώροι πολιτισμού, γίνονται φορείς μνήμης και δείκτες της σχέσης του ανθρώπου με το περιβάλλον, δίνοντας τη δυνατότητα στο σύγχρονο άνθρωπο, να εντάξει με τρόπο βιωματικό τον εαυτό του στην ιστορική πορεία ενός τόπου, ακόμα και αν αγνοεί την ιστορική του εξέλιξη (Ξεπαπαδάκου Μ., 2012).

Η πρόσληψη του αρχαιολογικού χώρου είναι εξαρτημένη από το ιστορικό υποκείμενο, επομένως πραγματοποιείται με πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Σε αυτή τη διαδικασία, ο αρχαιολογικός χώρος αποτελεί για τον άνθρωπο πεδίο σκέψης για την ιστορική συνέχεια της κοινωνίας σε ένα περιβάλλον, αναδεικνύοντας την εμπειρία ως μέσο που υποκινεί την ιστορική γνώση. Η ορθή και πολλαπλή ερμηνεία των αρχαιολογικών χώρων, αλλά και η αναζήτηση γόνιμων τρόπων ένταξής τους στο σύγχρονο περιβάλλον τοπίο, που επιδιώκονται στις σύγχρονες επεμβάσεις, στοχεύει να διασφαλίσει τα αυθεντικά χαρακτηριστικά του τοπίου και να αναδείξει αρχαιότητες και τοπίο ταυτόχρονα, σε ένα σύγχρονο πολιτισμικό έργο. Οι χώροι αυτοί, απευθυνόμενοι στη σύγχρονη κοινωνία, μπορούν να ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή και να επαναδιαπραγματευτούν τη σχέση του ανθρώπου με τη μνήμη και τον τόπο, που εμφανίζεται αποδυναμωμένη στις σύγχρονες κοινωνίες (Ξεπαπαδάκου Μ., 2012). Με αυτό τον τρόπο οι αρχαιολογικοί χώροι, ως ενεργοί, δυναμικοί πόλοι της κοινωνικής ζωής, διασφαλίζουν τη βιωσιμότητά τους, υλική και άυλη, αφού ως χώροι οικείοι στον άνθρωπο, του προκαλούν ένα προστατευτικό αίσθημα δεσμών και συν-ευθύνης (Τρατσέλα Μ. 2013: σελ.67).

Η Αττική, ως χαρακτηριστική περίπτωση χώρου με εξαιρετικά πυκνή χρονικότητα, είχε να αντιμετωπίσει το ζήτημα της διαχείρισης του παρελθόντος της από πολύ νωρίς. Πάρα τα λαμπρά οικοδομήματα της κλασσικής περιόδου, ναοί και δημόσια κτίρια, η αρχαία πόλη είχε σπίτια απλά κατασκευασμένα και οικοδομικό σχέδιο ακανόνιστο με στενούς δρόμους. Το ακανόνιστο σχήμα του πολεοδομικού ιστού οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην παλίμψηστη διάρκεια του χώρου, οδηγώντας κάθε νεότερο κτίσμα να κατασκευάζεται πάνω από το παλαιότερο για τη διατήρηση των αρχαιότερων δρόμων (Σκουμπουρδή Α., σελ.30-31). Αλλά και στο βράχο της Ακρόπολης, κατά την εκτέλεση του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή, παρουσιάστηκε η ανάγκη διατήρησης σεβάσμιων παλαιότερων λατρευτικών καταλοίπων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο σχεδιασμός του Ερεχθείου, το οποίο έλαβε ένα τελείως ιδιότυπο σχέδιο, ενσωματώνοντας τα ιερά «μαρτύρια» και το Κεκρόπειον (Μαλλούχου – Τufano Φ., 2004: σελ.14). Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, στο συγκρότημα της Ακρόπολης υπήρξαν επεμβάσεις αναστηλωτικού τύπου με πιο αξιοσημείωτη επέμβαση την επισκευή του ναού του Παρθενώνα, με σκοπό την αποκατάσταση του, μετά από ζημιές που υπέστη από πυρκαγιά τον 3ο μ.Χ. αιώνα (Δήμας Π. Α., 2015, Μαλλούχου – Τufano Φ., 2004: σελ.18). Συνεπώς η συσσώρευση και ο συνδυασμός ποικίλων αρχιτεκτονικών μορφών, διαφορετικών ιστορικών περιόδων, δεν είναι σύγχρονος προβληματισμός, αλλά ιστορικά αναπόφευκτο αποτέλεσμα της συνέχειας τη ζωής και της ποιητικής δράσης του ανθρώπου (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.287).

Στην Ελλάδα, η διάσταση του χρόνου είναι μια δυναμική συνιστώσα, πολλαπλά φορτισμένη από την κυρίαρχη άποψη ότι το παρελθόν πάντα θα υπερτερεί του παρόντος, γεγονός που έχει αναπαράγει τη νοσταλγική καταγραφή ιστορικών και παραδοσιακών τοπίων και παράλληλα τροφοδοτεί μια αδιάφορη στάση απέναντι σε σύγχρονα τοπία (Χατζημιχάλης Κ., σελ.13). Η παρουσία του παρελθόντος μέσω των ιστορικών μνημείων και ο πνευματικός ρόλος του τοπίου, ως στοιχείου καταγωγής, υπήρξαν κυρίαρχα στη σύσταση της νέας ελληνικής ταυτότητας. Η αρχαιολογία, που συγκροτήθηκε ως επιστημονικό πεδίο τον 19^ο αιώνα, συνέπεσε χρονικά με την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους και χρησιμοποιήθηκε για να στηρίξει την ιδέα της πολιτισμικής και ιστορικής συνέχειας με το παρελθόν, αποκαλύπτοντας σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα (Αίσωπος Γ., 2015: σελ.110). Μέσα από πλήθος ανασκαφών, ο ελληνικός τόπος αναδύθηκε ως παλίμψηστο πριν ακόμη εδραιωθεί στη χώρα η έννοια του τοπίου ή της τοπιογραφίας (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.84).

Η αναζήτηση του παρελθόντος μέσα από τα χωρικά σημάδια στο τοπίο ως υπαρκτές μαρτυρίες της εξέλιξης που υπέστη μορφολογικά, πολιτισμικά και οικολογικά, ανάγει την έννοια της μνήμης ως κεντρικό σημείο αναφοράς στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται από τις σύγχρονες κοινωνίες. Η ιστορική μνήμη όμως δεν αφομοιώνεται στο παρόν με τρόπο που να την αφήνει ανέπαφη, καθώς επενδύεται με διαφορετικά ιδεολογικά ή σημασιολογικά νοήματα ανάλογα με τις αντιλήψεις και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εκάστοτε εποχής (Τρατσέλα Μ.

2013: σελ.71-72). Καθ' όλο το 19^ο αιώνα, και τουλάχιστον κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η αρχαιολογία ασχολήθηκε σχεδόν αποκλειστικά με την ανάδειξη των υλικών καταλοίπων της κλασσικής αρχαιότητας. Οι μηχανισμοί μνημειοποίησης των κλασσικών αρχαιοτήτων και τοπίων αναπτύσσονταν γύρω από την έννοια της κυρίαρχης αφήγησης, η οποία προσπαθούσε να παγιώσει στο χωροχρόνο, το νόημα και, εντέλει, τη νοούμενη ως ουσία τους, μέσα από μια διαδικασία «επιλογής» και συνακόλουθης «απαλοιφής» στοιχείων άλλων εποχών, και τη δημιουργία μιας «αποκρυσταλλωμένης» και «διδασκτικής» εικόνας (Αίσωπος Γ., 2015: σελ.110, Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ. 197). Μνημεία και αρχαιότητες απομονώθηκαν από τα σύγχρονα, «μολυσματικά» συμφραζόμενά τους και τοποθεσίες που για αιώνες συμμετείχαν στην καθημερινή ζωή περιφράχθηκαν και «αποκαθάρθηκαν» από τεκμήρια εποχών ασύμβατων προς το κυρίαρχο ελληνικό αφήγημα (Γιαλουργή Ε., 2015: σελ.222). Η μνημειοποίηση, σύμφωνα με το Χαμηλάκη, συνιστούσε μια νεωτερική πρακτική, θεωρώντας δεδομένες έννοιες όπως η «καθαρότητα», το «ουσιαστικό» και η «πραγματική» αξία και εστίασε στην αξιολόγηση και στην ανάδειξη του «πρωτεύοντος» έναντι του «δευτερεύοντος» παρελθόντος. Το παραπάνω φαινόμενο περιγράφεται από τον Λιάκο ως μια διαδικασία «πολιτισμικής σημείωσης», κατά την οποία η αντίληψη του παρελθόντος εξαρτάται από τις πολιτισμικές διαθεσιμότητες του παρόντος. Ο Λιάκος υποστηρίζει πως αυτό, το οποίο επιλέγεται προς απομνημόνευση, αποκτά ένα μήνυμα στο πολιτισμικό σύστημα, υπάρχει μέσω αυτού του συστήματος και λειτουργεί ως φορέας σημασίας στο παρόν (Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ. 197).

Μετά την Ελληνική Επανάσταση, αυτή η διαδικασία λαμβάνει χώρα συστηματικά στο βράχο της Ακρόπολης, όπου διατηρούνται μόνο τα ευρήματα της κλασσικής περιόδου και καθαιρούνται κατάλοιπα από όλες τις μεταγενέστερες εποχές (οθωμανικά και της Φραγκοκρατίας), όπως το τζαμί μέσα στον Παρθενώνα και ο φραγκικός πύργος των Προπυλαίων. Τέτοιες πρακτικές, που επεκτάθηκαν και στην ευρύτερη περιοχή γύρω από την Ακρόπολη, τοποθέτησαν τον Παρθενώνα στο σημείο εστίασης του τοπίου του ιστορικού κέντρου, για να δηλώσουν απόλυτα την αντιδιαστολή του σκοτεινού παρελθόντος της οθωμανικής περιόδου, με το κλασικό παρελθόν αλλά και με το μέλλον της Ελλάδας (Αίσωπος Γ., σελ. 110-111, Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ. 199). Μέχρι πολύ πρόσφατα, τη στάση αυτή ενεργοποιούσαν πολλαπλές συμβολικές δράσεις και πρακτικές ενέργειες, οι οποίες δεν αποσκοπούσαν στην κατανόηση και ανάδειξη της πλούσιας στρωματογραφίας των αρχαιολογικών χώρων της Αττικής, αλλά περισσότερο σε μια «τοπιογραφική» απόδοση της κλασσικής, αρχαιοελληνικής εποχής, το παρελθόν που μονοπωλεί την εθνική μνήμη (Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ. 197, Γιαλουργή Ε., 2015: σελ.219).

Η ανάδειξη του ιστορικού τοπίου και η ανάγκη κατανόησης των αρχικών μορφών των μνημείων, οδήγησε στην εντατική ανασκαφή των αρχαιολογικών χώρων και την αναστήλωση των κτιριακών δομών (Αίσωπος Γ., σελ. 110-111). Μια από τις πρώτες μεγάλης κλίμακας ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό το κλίμα, έγινε από την Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών στην Αθήνα, με σκοπό την αποκάλυψη του πολιτικού κέντρου της κλασσικής πόλης, την Αγορά των Αθηνών (1931-40 και 1953-56). Για την πραγμάτωση των ανασκαφών κατεδαφίστηκε ολόκληρη η παλιά αθηναϊκή συνοικία του Βρυσακίου (συνοικία της Βλασσαρούς) που κάλυπτε την περιοχή βορειοδυτικά της Ακρόπολης.¹³ Μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφών, η Αμερικανική Σχολή Κλασσικών Σπουδών προβαίνει στην κηποτεχνική διαμόρφωση του κεντρικού χώρου της Αρχαίας Αγοράς (1954-60) με βάση σχέδιο του αρχιτέκτονα τοπίου Ralf Griswold. Ο Griswold επεδίωξε να πετύχει την αναγνωρισιμότητα των ερειπίων, φυτεύοντας πολύ διακριτικά το χώρο. Για την αισθητική αποκατάσταση του τοπίου, χρησιμοποιήθηκε ιθαγενής χλωρίδα, γνωστή από τις αρχαίες πηγές, ενώ έγιναν προσπάθειες ανάκτησης όσων αρχαίων κηποτεχνικών διαμορφώσεων σώζονταν ίχνη, όπως π.χ. ο κήπος γύρω από το Θησείο. Η διαμόρφωση του χώρου ολοκληρώνεται με την αμφιλεγόμενη πλήρη ανακατασκευή της ελληνιστικής Στοάς του Αττάλου της οποίας δεν σώζονταν

13 Το παρελθόν, «πρωτεύον» και «δευτερεύον», και το παρόν, κατάφερε να συμβιώσει καλύτερα στην ελληνική πεζογραφία. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από κείμενο του Παπαδιαμάντη αναφερόμενο στην συνοικία Βρυσάκι: «Πέραν τῆς συνοικίας τοῦ Ἁγίου Φιλίππου εἶναι ἡ Παναγία ἡ Βλασσαροῦ, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, καὶ ἀνατολικώτερον, ἄνωθεν τῆς Πύλης τῆς Αγοράς, τὸ Ριζόκαστρο. [...] Ἐκεῖ ἤκουα, τὸν καιρὸν ἐκεῖνον, τακτικὰ πᾶσαν νύκτα κιθάραν καὶ ᾄσμα καὶ μανδολῖνον. Ἡ πατινάδα ἤρχετο κάθε βράδυ, περὶ τὴν ὥραν τοῦ μεσονυκτίου, καὶ ἔστεκε μισὴν ὥραν ἔξω τῆς αὐλῆς, σιμὰ εἰς τὴν βρύσιν, κάτωθεν τοῦ παραθύρου μὲ τὸ σιδηροῦν κιγκλίδωμα, καὶ ἔψαλλε ρομαντικὰ τραγούδια. Ἐπάνω εἰς τὸ παραθυράκι, αἱ γάστραι μὲ τὰ βασιλικά, μὲ τοὺς μενεξέδες, καὶ μὲ πολλῶν λογίων φραγκολούλουδα, τῶν ὁποίων δὲν ἤξεύρω τὰ ὀνόματα, ἐφαίνοντο ὅτι ἐσεῖοντο ἴσως ἀπὸ τὴν νυκτερινὴν αὐραν, ὅπου ἔπνεεν εἰς τὸ ὕψωμα ἐκεῖνο. [...] Ἦκουες μελιχίους ψιθυρισμοὺς ν' ἀναιμειγνύωνται μὲ τὴν νυκτερινὴν αὐραν, καὶ ὅλα αὐτά, ἡ μελωδία τῶν ᾠμάτων, τῆς κιθάρας οἱ φθόγγοι, τὸ φύσημα τῆς αὐρας, οἱ ψιθυρισμοὶ εἰς τὸ σκότος, καὶ τῶν ἀνθρώπων τὸ ἄρωμα, ἀπετέλουν κρᾶμά τι ἡδυπαθές, ἀπερίγραπτον, ἄρρητον, τὸ ὁποῖον μόνον ἡ τουρκικὴ λέξις γκιουζέλ θα ἠδύνατο κατὰ προσέγγισιν νὰ ἐκφράσῃ». Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, 1988, *Αἱ Ἀθῆναι ὡς Ἀνατολικὴ Πόλις*

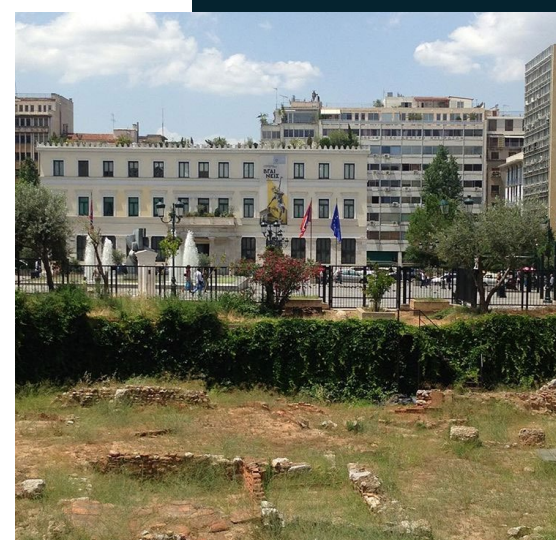

Η πλατεία Γιγάντων στο κέντρο της συνοικίας Βρυσάκι.

Η Αρχαία Αγορά

Πλατεία Κοτζιά, φωτ.:
LostAthens, Κωστής Μουράτης

παρά μόνο τμήματα) ώστε να λειτουργήσει ως μουσείο (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.36).

Από τη σταδιακή αποκάλυψη της αρχαίας τοπογραφίας, προέκυψε το ζητούμενο της κατάλληλης διαμόρφωσης των ανασκαφικών χώρων και η ανάγκη ανάδειξης των χαρακτηριστικών στοιχείων του ιστορικού τοπίου (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.275, Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.36). Μεταπολεμικά, η εμφάνιση του μαζικού τουρισμού σε συνδυασμό με τους αναπτυξιακούς στόχους της Ελλάδας οδήγησαν σε συστηματικές αναπλάσεις αρχαιολογικών χώρων και στην κηποτεχνική διαμόρφωση πολλών εξ αυτών, όπως η φύτευση υδροχαρών φυτών στην κοίτη του Ηριδανού στην περιοχή του Κεραμεικού, η κηποτεχνική διαμόρφωση στην περιοχή του Ιερού της Νύμφης μπροστά στο Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού και οι φυτεύσεις με γηγενή φυτά στον χώρο βόρεια του Ναού του Ολυμπίου Διός. Η σημαντικότερη όμως επέμβαση σε ιστορικό τοπίο, της ίδιας περιόδου, είναι η ανάπλαση των υπωρειών των λόφων της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου από τον Δημήτρη Πικιώνη. Ο Πικιώνης, ανέλαβε να σχεδιάσει και να κατασκευάσει τα κατάλληλα έργα για την προσπέλαση του αρχαίου τοπίου, πετυχαίνοντας τη δυναμική διάδραση των μνημείων με το σύγχρονο αττικό τοπίο. Οι παρεμβάσεις του είναι ένα παραδειγματικό έργο χειρισμού ιστορικού τοπίου και αποτελούν σταθμό στην ιστορία της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής (Δοξιάδης Κ., 1960, Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.36, Μορόγλου Α., 2015).

Η ανάγκη ανάδειξης του ιστορικού τοπίου και η προστασία των αρχαίων τεκμήριων, μέσω ενός δικτύου ελεύθερων χώρων, αποτελούσε ζητούμενο από το πρώτο κιάλας πολεοδομικό σχέδιο για την Αθήνα, των Κλεάνθη και Schaubert (1833). Οι αρχαιολογικοί χώροι του κέντρου, ενταγμένοι όντως σε μια ζώνη 6 χλμ. από το λόφο του Ιππίου Κολωνού μέχρι το Λυκαβηττό, με έντονες εξάρσεις του φυσικού αναγλύφου, που προσφέρουν θέσεις συνολικής εποπτείας της μητροπολιτικής περιοχής, τροφοδότησαν οραματισμούς για την ενοποίηση των χώρων αυτών, και τη δημιουργία ενός αρχαιολογικού πάρκου στο ιστορικό κέντρο, ως ιδανικού πόλου αναψυχής που θα αναδεικνύει την ιδιομορφία της πόλης. Η ιδέα ενοποίησης των κυριότερων αρχαιολογικών χώρων της Αθήνας σε μια εκτεταμένη ζώνη πρασίνου, προτάθηκε ως σχέδιο για πρώτη φορά το 1919, από τον Άγγλο κηποτέχνη Thomas Mawson. Παρόλο που το σχέδιο του Mawson δεν υλοποιήθηκε ποτέ, το κύριο αίτημά του επέζησε για δεκαετίες, και ανακύπτει σε όλες τις μετέπειτα αναζητήσεις και τα οράματα για ένα ιδανικό περιβάλλον γύρω από την Ακρόπολη (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.28, Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.287-288). Μεταπολεμικά, η ιδέα του αρχαιολογικού πάρκου επανήλθε από τον Κωσταντίνο Μπίρη, με πιο εξελιγμένη μορφή. Στην πρόταση του Μπίρη, δίνεται έμφαση στην επιστημονική σημασία των κατάλοιπων της αρχαιότητας, και ταυτόχρονα στη βελτίωση της ποιότητας της ζωής στην πόλη, εντάσσοντας στο χώρο του πάρκου πολιτιστικές και αθλητικές λειτουργίες (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.36).

Στο κοντινό παρελθόν το 1980, μια ομάδα αρχιτεκτόνων υπό την καθοδήγηση του αρχιτέκτονα Αλέξανδρου Φωτιάδη, διατυπώνει άλλη μια φορά τις σκέψεις της για μια ενοποιημένη ζώνη αρχαιολογικών χώρων και πρασίνου. Η πρόταση του Φωτιάδη ήταν αρκετά παρεμβατική καθώς παρουσίαζε μια υπερυψωμένη πλατφόρμα 250 μ. που θα συνέδεε τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού με την Αγορά, αναπτυσσόμενη πάνω από τις σιδηροδρομικές γραμμές του Θησείου, αλλά και την δημιουργία τεχνητού λόφου ανατολικά του Ολυμπίου για να το διαχωρίσει από τις παρακείμενες αθλητικές εγκαταστάσεις. Αν και διατυπώθηκαν αρκετές διαφορετικές προσεγγίσεις του θέματος, το αίτημα για ένα συντονισμένο σχέδιο ένταξης των αρχαιολογικών χώρων σε μια ενιαία ζώνη πρασίνου υπήρξε κοινό ζητούμενο, γεγονός που οδήγησε στην πρόσφατη διαμόρφωση των πεζόδρομων Αποστόλου Παύλου και Διονυσίου Αρεοπαγίτου από την ΕΑΧΑ (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.278).

Τέτοιες μελέτες και πρακτικές οδήγησαν σε νέους προβληματισμούς, αναφορικά με το κατά πόσο θα πρέπει οι αρχαιολογικοί χώροι και οι ιστορικές τοποθεσίες να περιβάλλονται από φυτεύσεις ή να διατηρούν την αρχικά «γυμνή» εμφάνισή τους, που αναδεικνύει την πλαστικότητα και την αναγνωρισιμότητα των ερειπίων. Ο ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης, υποστήριξε θερμά τη δεύτερη γνώμη, διατυπώνοντας τις απόψεις του στο δοκίμιο *Η υστερία του Πρασίνου*¹⁴, το 1975 (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2000: σελ.36). Σε κάθε περίπτωση, μέσα από αυτές τις πρακτικές και τους προβληματισμούς που τις συνόδεψαν, οι αρχαιολογικοί χώροι αναδείχθηκαν, όχι μόνο ως χώροι πολιτισμικής σημασίας, αλλά και ως φορείς φυσικότητας στο σύγχρονο αστικό τοπίο, και γενικότερα ως τοπία όπου η πολιτισμική και η φυσική κληρονομιά, βασικά συστατικά του αττικού τοπίου, επιβιώνουν διαχρονικά ως μία ενότητα (Ξεπαπαδάκου Μ., 2012).

Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα και μέσα στο πλαίσιο της μετανεωτερικής σκέψης, το ζήτημα της ιστορικότητας άρχισε να αποτελεί αντικείμενο έντονου προβληματισμού. Η στροφή

14 «Τό πράσινο πρέπει νά φυτεύεται εκεί πού δέν καταστρέφει τά βράχια. Αὐτές εἶναι οἱ ἀθάνατες γλυπτικές τῆς φύσεως, πού θά δίνουν στόν αἰῶνα τόν χαρακτήρα στόν τόπο μας», Τσαρούχης Γιάννης, 1975, *Η υστερία τοῦ πρασίνου*

στις μέχρι τότε πρακτικές προστασίας των υλικών κατάλοιπων του παρελθόντος, επισημαίνεται με τη διεύρυνση του όρου «ιστορικό μνημείο», που επισημοποιήθηκε με τη σύνταξη της Χάρτας της Βενετίας το 1964, ώστε να περιλαμβάνει «εκτός από μνημεία της τέχνης και της ιστορίας, ανώνυμα και ταπεινά μνημεία, φυσικούς και ιστορικούς τόπους και σύνολα» (Τρατσέλα Μ. 2013: σελ.67). Η αποδόμηση της κυρίαρχης αφήγησης στην ιστορία, σηματοδότησε μια αλλαγή στους τρόπους εννοιολόγησης, κειμενοποίησης και διάρθρωσης του παρελθόντος, που εκφράστηκε κυρίως ως πολυφωνία όσον αφορά την ερμηνεία των αρχαίων κατάλοιπων και διεκδίκησε την ελεύθερη πρόσβαση στους αρχαιολογικούς χώρους, ούτως ώστε ο επισκέπτης να έχει τη δυνατότητα ενεργού πρόσληψης, συμμετοχής και δραστηριότητας σ' αυτούς (Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ. 197). Σε παγκόσμιο επίπεδο, η προστασία του συνόλου της πολιτισμικής κληρονομιάς ενός τόπου, αποτελεί ζητούμενο¹⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της στροφής στη σκέψη από πλευράς κοινωνίας, αποτελούν οι διεκδικήσεις για τη διατήρηση της ελεύθερης πρόσβασης στο λόφο του Φιλοππάπου, ο οποίος χαρακτηρίστηκε το 2007 από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ως οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος, η προστασία του οποίου θα συνεπάγετο την περίφραξη του και την απόκλιση της προσβασιμότητας κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η άμεση κινητοποίηση των κατοίκων, που τέθηκε σε οξεία αντιπαράθεση με τις κρατικές υπηρεσίες και οδήγησε σε δύο δικαστικές διενέξεις, είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρηση του λόφου ως ελεύθερου δημόσιου αρχαιολογικού χώρου, που συμμετέχει ενεργά στη σύγχρονη καθημερινή ζωή της πόλης. Σε παρόμοιο κλίμα διαμορφώνονται και η Πρωτοβουλία Κατοίκων Μετς, με άξονα δράσης την προστασία των ερειπίων του αρχαίου Ναού της Αγροτέρας Αρτέμιδος, και η Επιτροπή Κατοίκων Ακαδημίας Πλάτωνος, για την προστασία του ομώνυμου αρχαιολογικού χώρου (Πλιάντζος Δ., 2018: σελ.107).

Η αρχαιότητα δεν χαρακτηρίζει μόνο την υπέργεια όψη του αττικού τοπίου. Τα μεγάλα αναπτυξιακά έργα που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1990 στην Αθήνα για την κατασκευή του Μητροπολιτικού Σιδηρόδρομου, έδωσαν την δυνατότητα να διενεργηθούν «σωστικές» ανασκαφές μεγάλης κλίμακας. Ως αποτέλεσμα ήρθαν στο φως πλήθος ευρήματα που παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την τοπογραφία, την πολεοδομία, την αρχιτεκτονική και την τέχνη της αρχαίας πόλης. Πολλά από αυτά τα ευρήματα εκτίθενται σε σταθμούς του σιδηροδρομικού δικτύου, σε κάποιες περιπτώσεις συνοδευόμενα από αναπλάσεις της στρωματογραφίας της περιοχής. Με αυτό τον τρόπο οι σιδηροδρομικοί σταθμοί λειτουργούν και διδακτικά σε κάποιο βαθμό, ως χώροι ενημέρωσης, ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης των διερχόμενων πολιτών και επισκεπτών. Ταυτόχρονα, σημειώνουν την ύπαρξη ενός άλλου τοπίου, που αποκαλύπτεται και κάτω από γυάλινα δάπεδα καταστημάτων και μουσείων, στις εισόδους, τα υπόγεια και τα γκαράζ πολυκατοικιών και ξενοδοχείων, το κρυμμένο τοπίο του βάθους του αττικού εδάφους.(Γιαλούρη Ε., 2015: σελ.219, Μαλλούχου – Tufano Φ., 2004: σελ.164).

Σήμερα η επανασύνδεση με το παρελθόν αφορά όλο και περισσότερο χωρικές ενότητες

15 Η συνθήκη Ename συνέταξε τη «Χάρτα για την Ερμηνεία και Παρουσίαση των Τόπων της Πολιτιστικής Κληρονομιάς», η οποία θέτει ζητήματα διασφάλισης των υλικών και άυλων αξιών της πολιτισμικής κληρονομιάς, σεβασμού της αυθεντικότητας των χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της μετάδοσης της σημασίας των ιστορικών και πολιτιστικών αξιών τους, αλλά και εστιάζει σε θέματα ερμηνείας και προσέγγισης των πολιτισμικών χώρων (Ξεπαπαδάκου Μ., 2012).

που ξεπερνάνε τα κλειστά όρια του αρχαιολογικού χώρου. Ζητούμενο είναι ο επαναπροσδιορισμός ενός ενδιάμεσου χώρου, όπου το παρελθόν και το παρόν συνυπάρχουν, αυτό που ο Λιάκος χαρακτηρίζει ως πλαίσιο «αναμνησιακής αλληλεγγύης», στο οποίο διεκδικείται περισσότερο ένα μέλλον που θα περιλαμβάνει το παρελθόν (Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ.197).

Σε αυτή την ολιστική προσέγγιση, αναδεικνύεται ως κρίσιμο το πεδίο του περιαστικού τοπίου της Αττικής, ένα τοπίο που μεταβάλλεται σήμερα ταχύρρυθμα, όμως περιλαμβάνει αρχαιολογικά ίχνη από πολλές περιόδους της ιστορίας της. Η διασφάλιση της ιστορικής συνέχειας στο τοπίο, έχει τη δυνατότητα να ελέγξει και να περιορίσει την ολοένα αυξανόμενη αστική διάχυση στο περιαστικό τοπίο. Η αντίληψη του ιστορικού τοπίου ως δυναμικό στοιχείο, που αφορά το παρόν, αποτελεί τα τελευταία χρόνια αντικείμενο προβληματισμού σε πολλές μελέτες, που αναζητούν συνολικές τοπιακές παρεμβάσεις (Ζιρώ Δ., Παντελιάδου Ε., Σπυροπούλου Σ, Βασενχόβεν Μ. Ε., 2011).

Προς αυτή την κατεύθυνση, η Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Τουρισμού πραγματοποίησε τη «Μελέτη Ενοποίησης και Ανάδειξης του Αρχαιολογικού Χώρου Θορικού Αττικής» κατά την οποία οι Δ. Ζιρώ, Ε. Παντελιάδου, Σ. Σπυροπούλου και Μ.Ε. Βασενχόβεν συνέταξαν ένα πλαίσιο για τη σταδιακή διαμόρφωση της περιοχής του Θορικού σε ένα εκτενές παραθαλάσσιο αρχαιολογικό πάρκο, νοηματικά και χωρικά συνδεδεμένο με την πόλη της Αθήνας. Κατά την επεξεργασία του θέματος διερευνήθηκε η κοινή ενεργοποίηση του αρχαιολογικού και του περιβαλλοντικού αποθέματος του χώρου ώστε να δημιουργηθεί μια άρρηκτη ενότητα, ενταγμένη στην ευρύτερη ζώνη Σούνιο-Λαύριο-Θορικός ιδιαίτερου αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, όπου αναγνωρίζονται τα ίχνη της οικιστικής και βιομηχανικής δραστηριότητας των κατοίκων της περιοχής από την Εποχή του Χαλκού έως τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και από τον 19^ο αιώνα έως σήμερα (Ζιρώ Δ., Παντελιάδου Ε., Σπυροπούλου Σ, Βασενχόβεν Μ. Ε., 2011).

Η αρχαιότητα, άλλοτε ορατή και άλλοτε αθέατη, παρεμβαίνει δυναμικά στις ζωές των ανθρώπων. Ωστόσο το προστατευτικό πνεύμα της αρχαιότητας μπορεί την ίδια στιγμή να δεσμεύει το παρόν, μετατρέποντάς το σε ένα τεράστιο μουσείο που η σύγχρονη ζωή δεν έχει θέση, ειδικά όταν έρχεται αντιμέτωπο με αναπτυξιακούς σχεδιασμούς στη σύγχρονη πόλη (Γιαλούρη Ε., 2015: σελ.227).

Αναμφίβολα η ιστορικότητα του αττικού τοπίου, έχει θέσει τη σύγχρονη κοινωνία απέναντι σε αντιτιθέμενους προβληματισμούς. Το αρχαίο παρελθόν φέρνει την κοινωνία της εκάστοτε εποχής σε αντιπαράθεση με τις παροντικές αξίες και αναζητήσεις, γεγονός που εκφράζεται στην προσέγγιση της αρχιτεκτονικής και του τοπίου ως αντιθετικό ζεύγος της παράδοσης και της νεωτερικότητας. Η διαχείριση του παρελθόντος και των ιχνών που έχει αφήσει στο αττικό τοπίο, αποτελεί μια πολύ σύνθετη διαδικασία, καθώς εμφανίζεται άμεσα συνδεδεμένη με την αναζήτηση μιας μητροπολιτικής ταυτότητας για την πόλη της Αθήνας, αλλά και με τις μελλοντικές προσδοκίες της Ελλάδας. Αυτή η παράδοση σχέση του παρελθόντος με νεωτερικές πρακτικές, που επιδιώκουν τη βιωματική εμπειρία του τόπου, αναδεικνύει τη σημασία του στο σύγχρονο αστικό τοπίο, ως ικανό να αναδείξει νέους οδούς πρόσληψης και επικοινωνητικής προβολής της θέσης και του ρόλου του.

φωτ.: Σταθμός Μετρό
Σύνταγμα, Vishy Morgan,

Το σούρουπο στο λόφο
Φίλοπάππου, 2015

φωτ.: Helen Binet, 1954

φωτ.: Γιαννέλος Γιάννης

Η Διαμόρφωση των λόφων της Ακρόπολης και του Φιλοπάππου

Η διαμόρφωση του αρχαιολογικού τοπίου γύρω από την Ακρόπολη και τις γειτονικές υπώρειες του λόφου του Φιλοπάππου, αποτελεί το σπουδαιότερο έργο του Δ. Πικιώνη (1954-58) και ένα εξαιρετικό παράδειγμα επίσημης αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Με μεγάλη ευαισθησία προς την τοπογραφία του χώρου και σεβασμό για το πνευματικό φορτίο του τοπίου, ο Πικιώνης σχεδίασε και κατασκεύασε «επί τόπου» ένα σύστημα πεζοδρόμων και μονοπατιών, που συνδιαλέγεται με το σύγχρονο και το ιστορικό τοπίο.

Το σύστημα των διαδρομών αποτελείται από δύο κυρίως κλάδους, η πρώτη διαδρομή οδηγεί στην είσοδο της Ακρόπολης, ανακτώντας τα αρχαία μονοπάτια ανάβασης στον βράχο, ενώ η δεύτερη αποτελεί ένα περίπατο που προσφέρει την ενατένιση των μνημείων της Ακρόπολης από διαμορφωμένους χώρους στάσης στους γειτονικούς λόφους του Φιλοπάππου και της Πνύκας (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.66). Η διαδρομή που οδηγεί στην Ακρόπολη, έχει ως αφετηρία ένα αναπαυτήριο, το οποίο λειτουργεί ως ένα σημείο προσαρμογής από το σύγχρονο τοπίο στο ιστορικό, ενώ η κύρια πορεία του περιπάτου στο λόφο του Φιλοπάππου συναντά τον προαύλιο χώρο του Αγίου Δημητρίου του Λουμπαρδιάρη, στη συνέχεια από ένα σημείο στάσης αποκαλύπτεται η Δυτική Αθήνα και η θάλασσα και καταλήγει στην κορυφή του λόφου στη διαμόρφωση ενός μεγάλου αναπαυτηρίου του Ανδέρου με θέα τον βράχο της Ακρόπολης (Μορόγλου Α., 2015: σελ.74).

Η επιλογή και η διαμόρφωση σημείων στάσεων και θέας, που εξασφαλίζουν τις καλύτερες οπτικές διασυνδέσεις προς τα μνημεία, αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον, η ένταξη στη σύνθεση τοπογραφικών στοιχείων και αρχαιοτήτων διάφορων εποχών και οι αναφορές σε αρχέτυπα δομικά δεδομένα της αττικής γης σε συνδυασμό με σύγχρονα υλικά, είναι χειρισμοί που εφαρμόστηκαν από τον αρχιτέκτονα, με σκοπό να αναδείξει την πνευματικότητα του τοπίου (Παπαγεωργίου-Βενετάς Α., 2005: σελ.66).

Η συλλογή και η χρήση ετερογενών σπαραγμάτων από διαφορετικές εποχές, ως συνθετικό εργαλείο, είναι ένας τρόπος που επινόησε ο Πικιώνης προκειμένου ο περιπατητής να διαισθανθεί πως συνδιαλέγονται οι μύθοι, η ιστορία, το φυσικό τοπίο και το παρόν. Τα διάφορα υλικά που συνθέτουν τις χαρακτηριστικές πλακοστρώσεις των διαδρομών προέρχονται από τις μαζικές κατεδαφίσεις νεοκλασικών αθηναϊκών σπιτιών της εποχής και από αρχαία ευρήματα

χωρίς ιδιαίτερη αρχαιολογική αξία που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή. Η χρήση του σκυροδέματος που υποκαθιστά βαθμιαία το μάρμαρο, όσο ο περιπατητής πλησιάζει την θέα της Δυτικής Αθήνας είναι ένας χειρισμός που στοχεύει στη σύνδεση με τη νεότερη ιστορία (Ηλιάκης Μ., 2011: σελ. 30).

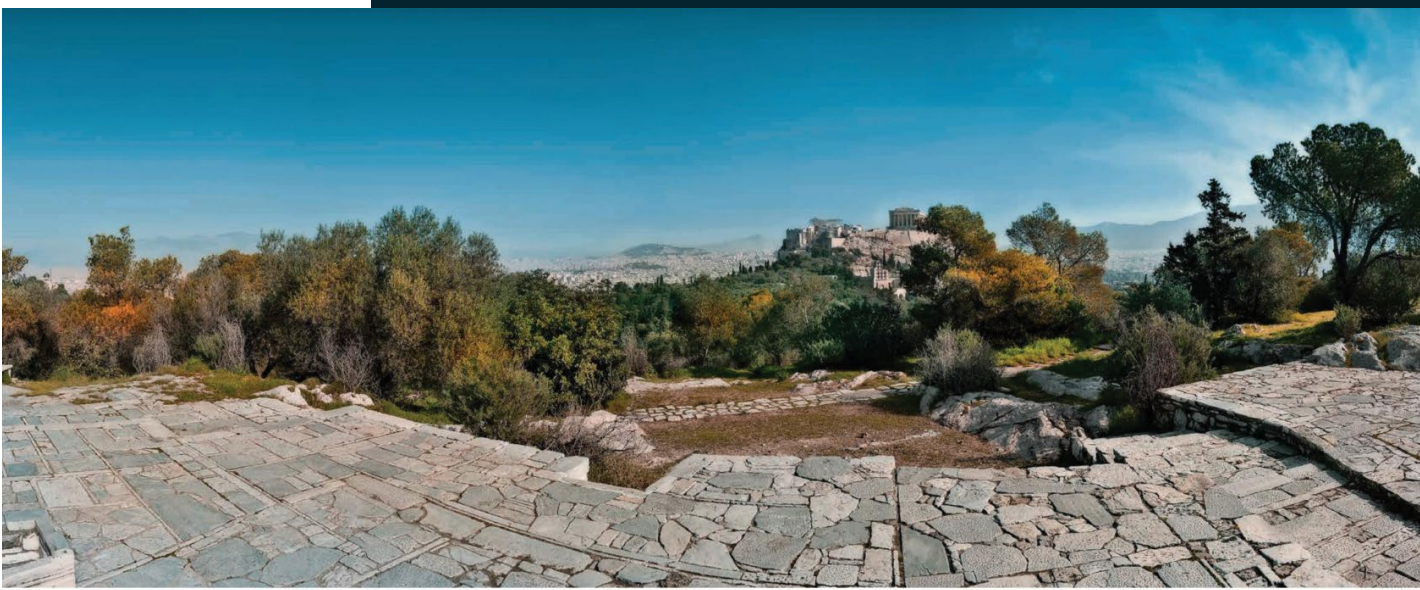
Στη χάραξη της διαδρομής κυριαρχούν οι προοπτικές φυγές, τα παιχνίδια της απόκρυψης και της αποκάλυψης και η ανάδειξη της θέας προς την Ακρόπολη, επιδιώκοντας την οργάνωση του βλέμματος του περιπατητή. Όμως πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του περιπάτου είναι η σχέση του σώματος με το έδαφος, η οποία προκύπτει από τη συχνή εναλλαγή των υλικών, τη μετάβαση από αδρές σε λείες επιφάνειες, αλλά και από τον ίδιο το σχεδιασμό της πορείας, βασισμένο στη βιωματική εμπειρία του αρχιτέκτονα και τα ίχνη των αρχαίων μονοπατιών και διαμορφώσεων (Ηλιάκης Μ., 2011, Μαλλούχου – Τufano Φ., 2004: σελ.144-147).¹⁶

Σε όλη τη διαδρομή υπάρχει φύτευση θάμνων και πόα βλάστηση η οποία σύμφωνα με πηγές υπήρχε και κατά την αρχαιότητα. Στην ανάπτυξη αυτή είχαν χρησιμοποιηθεί συνδυασμοί από μεσογειακού τύπου φυτά, όπως ελιές χαρουπιές μυρτιές, δάφνες, ροδιές κ. ά., χωρίς όμως να κυριαρχεί κάποιο από αυτά.

Η μικροκλίμακα, η αδρότητα των υλικών και τα γεωμετρικά σχέδια της πλακόστρωσης εναρμονίζονται με το βραχώδες έδαφος, το φυσικό ανάγλυφο και τις χαμηλές φυτεύσεις του περιβάλλοντος τοπίου, συνθέτοντας ένα σύνολο που μοιάζει να γεννιέται από το έδαφος (Μαλλούχου – Τufano Φ., 2004: σελ.144-147). Ο συγκερασμός στοιχείων από τον οικουμενικό πολιτισμό με έντονα τοπικά χαρακτηριστικά, δίνει μια ιδιαίτερη ταυτότητα¹⁷ στο έργο του Πικιώνη (Ηλιάκης Μ., 2011).

16 Σε αυτή την προσπάθεια, εφαρμόζονται ορισμένες από τις χαράξεις της θεωρίας του Κ. Α. Δοξιάδη από τη διατριβή του, *Διαμόρφωση του χώρου στην αρχαία αρχιτεκτονική*, όπου διερευνάται η σχέση ναοδομίας και τοπίου με βάση τη θεωρία των αρμονικών χαράξεων (Ηλιάκης Μ., 2011).

17 Η κριτική επανερμηνεία με την οποία ο Πικιώνης προσέγγιζε τα πράγματα, οδήγησε τον Kenneth Frampton να γράψει για αυτόν, «Ο αρχιτέκτονας άγγιξε ένα εξαϋλωμένο τρόπο έκφρασης, ταυτόχρονα ελληνικό και υπερελληνικό. Ελληνικό με την έννοια ότι ανήκε στο μύθο, το τοπίο, το κλίμα και τον τρόπο ζωής. Υπερελληνικό γιατί μεγάλο μέρος της έμπνευσής του βρίσκεται αλλού σε έναν απόμακρο χωροχρόνο» (Ηλιάκης Μ., 2011).

Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας

Με αφορμή την προολυμπιακή προετοιμασία, επανήλθε στο προσκήνιο η ιδέα ενοποίησης των αρχαιολογικών χώρων του ιστορικού κέντρου. Πλήθος φιλόδοξων οραματισμών και σχεδιαστικών μελετών, που διατυπώθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, συμπυκνώθηκαν τελικά στην πεζοδρόμηση των οδικών αξόνων Διονυσίου Αρεοπαγίτου και Αποστόλου Παύλου και τη διαμόρφωση των γειτονικών ελεύθερων αστικών χώρων.

Το πρόγραμμα ενοποίησης αρχαιολογικών χώρων είχε ως κύριους στόχους τη βελτίωση της επισκεψιμότητας των αρχαιολογικών χώρων και την ενσωμάτωσή τους στη σύγχρονη πόλη, και την αντιμετώπιση του προβλήματος της έλλειψης χώρων πράσινου στην κεντρική περιοχή της Αθήνας¹⁸ (Παγώνης Θ., 2005: σελ. 105).

Η Διονυσίου Αρεοπαγίτου, ένας πολύβουος οδικός άξονας με έντονη τουριστική κινητικότητα, και η Αποστόλου Παύλου, ένας αστικός δρόμος μεγάλης κυκλοφορίας, αποτελούσαν ένα σαφές όριο μεταξύ του ιστορικού τοπίου και της σύγχρονης πόλης. Κύριο χαρακτηριστικό της περιοχής ήταν η πολυμέρεια του αντικειμένου, όπου κατακερματισμένοι αρχαιολογικοί χώροι και μεμονωμένα μνημεία από διάφορες ιστορικές περιόδους συναντιούνταν με το σύγχρονο δομημένο περιβάλλον, εξίσου πολυσύνθετο και χαστικό (Δομές, 2005).

Η κεντρική ιδέα της πρότασης διαμορφώθηκε γύρω από την έννοια της «ενοποίησης», και εκφράστηκε με την προσπάθεια δημιουργίας ενός ενιαίου δικτύου, πάνω στο οποίο συναρθώνονται τα μνημεία και οι αρχαιολογικοί χώροι, χώροι πρασίνου, χώροι πολιτιστικών δραστηριοτήτων και αναψυχής καθώς και κοινωφελείς

18 Το Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων και το Υπουργείο Πολιτισμού οργάνωσε κλειστό αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, μέσω του οποίου η ΕΛΧΑ ΑΕ ανέλαβε την περάτωση του έργου, που ολοκληρώθηκε το 2003 με αρχιτέκτονες τους Δ. Διαμαντόπουλο, Ο. Βιγγόπουλο, Κ. Γκιουλέκα, Α. Ζέρβα, Κ. Παλυβού, Μ. Καλτσά, Δ. Πανάγο, Β. Παπανδρέου και υπεύθυνη έργου τη Ντ. Γαλάνη.

Προοπτικό σχέδιο του Πέτρου Ζερβού για τη Διονυσίου Αρεοπαγίτου

Προοπτικό σχέδιο του Πέτρου Ζερβού για τη συμβολή της Αποστόλου Παύλου με την οδό Ηρακλειδών

Πεζόδρομος Διονυσίου Αρεοπαγίτου

εγκαταστάσεις (Γαλάνη Ντ., 2011). Οι θεμελιώδεις αρχές σχεδιασμού για την επίτευξη αυτών των στόχων, ήταν η επιλογή ενός σύγχρονου αλλά λιτού μορφολογικού λεξιλογίου και η συνέπεια ύφους στο σύνολο του σχεδιασμού (Δραγώνας Π., 2010, Δομές, 2005).

Η πεζοδρόμηση των περιφερειακών δρόμων της Ακρόπολης μπορεί να παρομοιαστεί με μια «ραφή» που συνδέει τους έξι πιο σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους του κέντρου της Αθήνας: το Στάδιο, το Ολυμπίο, την Ακρόπολη, την Αρχαία Αγορά, το Φιλοπάππου και τον Κεραμεικό (Δραγώνας Π., 2010). Μέσω αυτής της διαδρομής, ο περιπατητής έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει τα μνημεία ως μέρος της καθημερινής του εμπειρίας.

Η δυσκολία του εγχειρήματος, σύμφωνα με τη Ντ. Γαλάνη ήταν «το «πάντρεμα» όλων των εποχών, η συνύπαρξη διαφορετικών απόψεων και λεξιλογίων και εν τέλει η ανταπόκριση των πολιτών και των επισκεπτών στο κάλεσμα του δημόσιου χώρου, η χρήση και η αποδοχή του» (Γαλάνη Ντ., 2011).

Έγιναν προσπάθειες για να μη μεταφερθεί στις νέες διαμορφώσεις η γραμμικότητα, ένα χαρακτηριστικό του πρώην αυτοκινητόδρομου, με τοπικές διευρύνσεις ή στενώσεις της πορείας και την ενοποίηση παράπλευρων στον βασικό άξονα ελεύθερων χώρων. Χαρακτηριστικοί χειρισμοί σε αυτή την κατεύθυνση είναι η ανασκαφή της «Οικίας Πρόκλου» και η αντιμετώπιση του «Άλσους Παρθένη», των νησίδων του Πικιώνη και της πλατείας Ηρακλειδών. Η αρμονική μετάβαση από το αρχαιολογικό τοπίο στο αστικό, στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου επιχειρήθηκε με την εξύψωση του εδάφους εκατέρωθεν της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου. Η δημιουργία μιας παράπλευρης εναλλακτικής διαδρομής, πλησιέστερα προς τον αρχαιολογικό χώρο, δίνει τη δυνατότητα στους περιπατητές της αργής ήρεμης κίνησης (Δομές, 2005).

Το λιτό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο αναδεικνύει αβίαστα και φυσικά τα παρακείμενα μνημεία και δίνει τη δυνατότητα στον περιπατητή να τα γνωρίσει μέσα από πρακτικές της καθημερινής ζωής. Σύμφωνα με τη Ντ. Γαλάνη, ο δημόσιος χώρος του ιστορικού κέντρου «...πρέπει και μπορεί να εξελίσσεται. Να ενσωματώνει άλλες περιοχές ή να αναδεικνύει νέα ενδιαφέροντα στοιχεία, να αναζητεί καινούργιες χρήσεις και πρακτικές»(Γαλάνη Ντ., 2011). Συνεπώς το δίκτυο πεζοδρόμων αποτελεί ένα δημόσιο χώρο που διαπλέκει το χθες με το σήμερα, αλλά και με το αύριο, μια σχέση που αναδεικνύει την ανάγκη διαχείρισης και συντήρησης σε βάθος χρόνου, αλλά και επανερμηνείας στις μελλοντικές συνθήκες.

Ζωγραφικές απεικονίσεις του ναού, των J.Stewart και N.Re-vett κατά την επίσκεψη τους στην Αθήνα το 1751-53, όταν σωζόταν ακόμα σχεδόν ακέραιος ενσωματωμένος με την εκκλησία την «Παναγιά της Πέτρας». Στη δεύτερη εικόνα ο ναός καδράρεται από γέφυρα που υπήρχε μπροστά από το Παναθηναϊκό Στάδιο.

Αρχαιολογικός χώρος του ναού της Αρτέμιδος Αγροτέρας στο Μετς

Στους πρόποδες του λόφου του Αρδηττού, στο Μετς, δίπλα σε ένα μεγάλο συγκοινωνιακό κόμβο βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος του ναού της Αρτέμιδος Αγροτέρας, ή αλλιώς του ναού του Ιλισσού. Ο ναός κατεδαφίστηκε επί Τουρκοκρατίας, το 1778, και υλικά του χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση του τείχους των Αθηνών γύρω από την Ακρόπολη. Σήμερα σώζεται στην τοποθεσία μόνο μέρος από το κρηπίδωμα του ναού, ενώ μέλη του βρίσκονται σε μουσεία. Παρά τα λιγοστά σωζόμενα μέλη, ο συγκεκριμένος αρχαιολογικός χώρος έχει μεγάλη σημασία. Η πλήρης μορφή του ναού είναι γνωστή σήμερα από τις ακριβείς αποτυπώσεις των Stuart J. και Revett N., σχέδια και ζωγραφικές αναπαραστάσεις που εκδόθηκαν το 1762, γεγονός που τον κατέστησε πρότυπο για τη βρετανική αρχιτεκτονική στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο ναός ήταν αμφιπρόστυλος ιωνικός ναός του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όπως ο ναός της Άπτερου Νίκης στην Ακρόπολη, που αποτελεί και το μοναδικό σωζόμενο ναό αυτής της τυπολογίας. Μαζί με τον αρχαιολογικό χώρο του Ολυμπίου Διός, και την Αγία Φωτεινή, (κατασκευασμένη στα θεμέλια του Ιερού της Εκάτης) στοιχειοθετούσαν παλαιότερα το παριλίσιο τοπίο (Θέμελης Π., Κορρές Μ., Εφραιμίδης Ι.: 2008) Το 2014, γνωστοποιήθηκε από την Γ' Εφορία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων ότι στο δυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου βρέθηκε το θεμέλιο ενός δεύτερου ναού αφιερωμένου στον Μειλίχιο Δία¹⁹. Σήμερα, ο συγκεκριμένος χώρος είναι περιφραγμένος και αφανής από τον δρόμο και αποτελεί ένα αστικό-αρχαιολογικό κενό στην περιοχή (Χάρη Χ., 2015).

Ο συγκεκριμένος χώρος αν και δεν τυχάνει κάποιας διαχείρισης, απασχόλησε τις Μικρογεωγραφίες, ένα «έργο εν εξελίξει», που συντονίζει η Χαρίκλεια Χάρη και στοχεύει στη διερεύνηση των μετασχηματισμών ορισμένων νευραλγικών, αλλά παραμελημένων, περιοχών. Οι Μικρογεωγραφίες, σε συνεργασία με τον Εξωραϊστικό Πολιτιστικό και Αθλητικό Σύλλογο «ο Αρδηττός», κάνουν προσπάθειες ώστε να ενταχθεί ο αρχαιολογικός χώρος στην καθημερινότητα της πόλης και να αναδειχθεί ως ιστορικός τόπος.

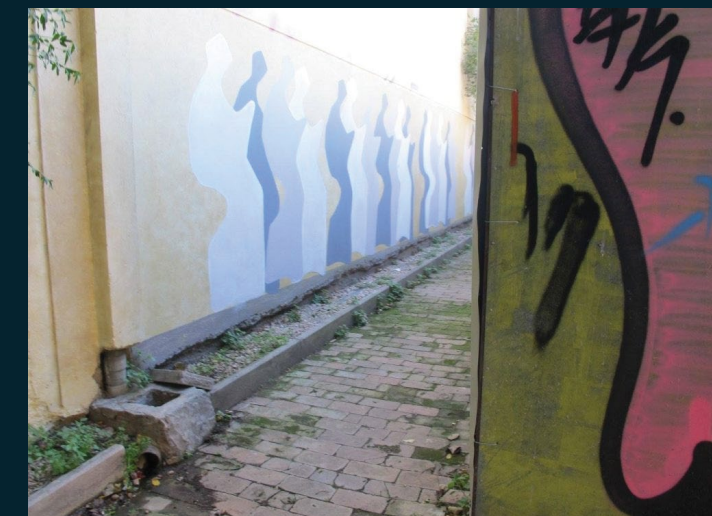
Για την πραγμάτωση των στόχων αυτών επιχειρήθηκε μια καλλιτεχνική προσέγγιση του χώρου, το 2013. Διοργανώθηκαν δράσεις όπως το MetsGiving (The Gift) με τη συμμετοχή της εικαστικού, Κατερίνας Βέλλιου, όπου πραγματοποιήθηκε μία

19 Αναφορά σε ναό του Μειλίχιου Διός στην περιοχή κάνει και ο Πausanias και η νέα αυτή ανακάλυψη, επιβεβαιώνει την τοπογραφία του αρχαίου περιηγητή.

συμβολική χειρονομία μοιράσματος. Η Βέλλιου συλλέγοντας και θρυμματίζοντας μία τυχαία πέτρα από το έδαφος της περιοχής, συνέθεσε ένα φυλαχτό, το οποίο μοίρασε σε επισκέπτες και κατοίκους. Οι καλλιτέχνες Μαριάννα Λύρα και Νίκος Σταθόπουλος παρουσίασαν δύο επιτόπια διαδραστικά έργα με χαρακτήρα αστικής περφόρμανς. Ο εικαστικός Νίκος Σταθόπουλος, παρουσίασε το έργο του, *Η Ανύψωση*, μέσω του οποίου, ο επισκέπτης μπορούσε να βιώσει το αστικό περιβάλλον αναρτώμενος από ένα εύκαμπτο μεταλλικό κλουβί, δίνοντας του τη δυνατότητα να βρεθεί στο ύψος που υπήρχε το μνημείο της Αρτέμιδος Αγροτέρας στα κλασικά χρόνια. Από τη θέση αυτή, είχε τη δυνατότητα να βλέπει ταυτόχρονα το εσωτερικό του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου και τη θέα προς γειτονικά μνημεία της περιοχής. Η εικαστικός Μαριάννα Λύρα, παρουσίασε μια αστική τοιχογραφία με τίτλο *η Πομπή*, η οποία πλαισιώνει την οδό Κεφάλου, έναν από τους τέσσερις δρόμους που οριοθετούν τον συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο και αποτυπώνει δύο πομπές, το παρελθόν και το παρόν που προσφέρουν τα συμβολικά τους δώρα στο μέλλον.

Αυτές οι δράσεις συνοδεύτηκαν από δημόσιες συζητήσεις στον χώρο του συλλόγου, ο *Αρδηττός*, όπου εστίασαν στη σταδιακή απο-ιεροποίηση του συγκεκριμένου τόπου μέσα στα χρόνια. Αυτή η προσέγγιση αν και δεν οδηγεί σε μια άμεση αλλαγή στη διαχείριση του χώρου, ευαισθητοποιεί την κοινή γνώμη και γνωστοποιεί το ζήτημα της εγκατάλειψής τους σε ένα ευρύτερο κοινό από αυτό της αστικής γειτονιάς. Όπως αναφέρει η Χαρίκλεια Χάρη, «Αυτό το κοντινό, «εσωτερικό» βλέμμα, μέσα από καλλιτεχνικές, αρχιτεκτονικές και κοινωνικές πρακτικές περιέχει μιαν ευχή: να εστιάσουμε στο βίωμα και όχι στην κατανάλωση, στη συνάντηση και όχι στη διαίρεση.» (Χάρη Χ., 2015)

Τοπίο στον Μαραθώνα Αττικής, 1835. Ζωγραφική αναπαράσταση του François Charles Hugues Laurent, που εκδόθηκε στο ταξιδιωτικό λεύκωμα *Grèce* στο Παρίσι από τον Firmin Didot.

Ο Τύμβος πριν και μετά την επέμβαση.

Αρχαιολογικό Πάρκο Τύμβου Μαραθώνα

Ο Τύμβος Μαραθώνα, είχε κατασκευαστεί στη θέση της μάχης ανάμεσα στους Αθηναίους και τους Πέρσες (490 π.Χ.) για να καλύψει τα αποτεφρώμενα λείψανα των 192 πεσόντων Αθηναίων και αποτελεί σήμερα μια χαρακτηριστική περίπτωση μνημείου που βρίσκεται σε συνύπαρξη όχι μόνο με το άμεσο αλλά και με το ευρύτερο φυσικό του περιβάλλον. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τοπίου, είναι η ισχυρή οριζοντιότητα (έλος, λάσπη, νερό), η οριογραμμή του ορίζοντα (βουνά) και η εγγύτητα με τη θάλασσα. Η φθορά και η εγκατάλειψη, καθώς και διάφορες αυθαίρετες κατασκευές, αλλοίωναν την αρμονική σχέση του αρχαιολογικού χώρου με τη φύση και υποβίβαζαν τη συμβολική αξία του τόπου.

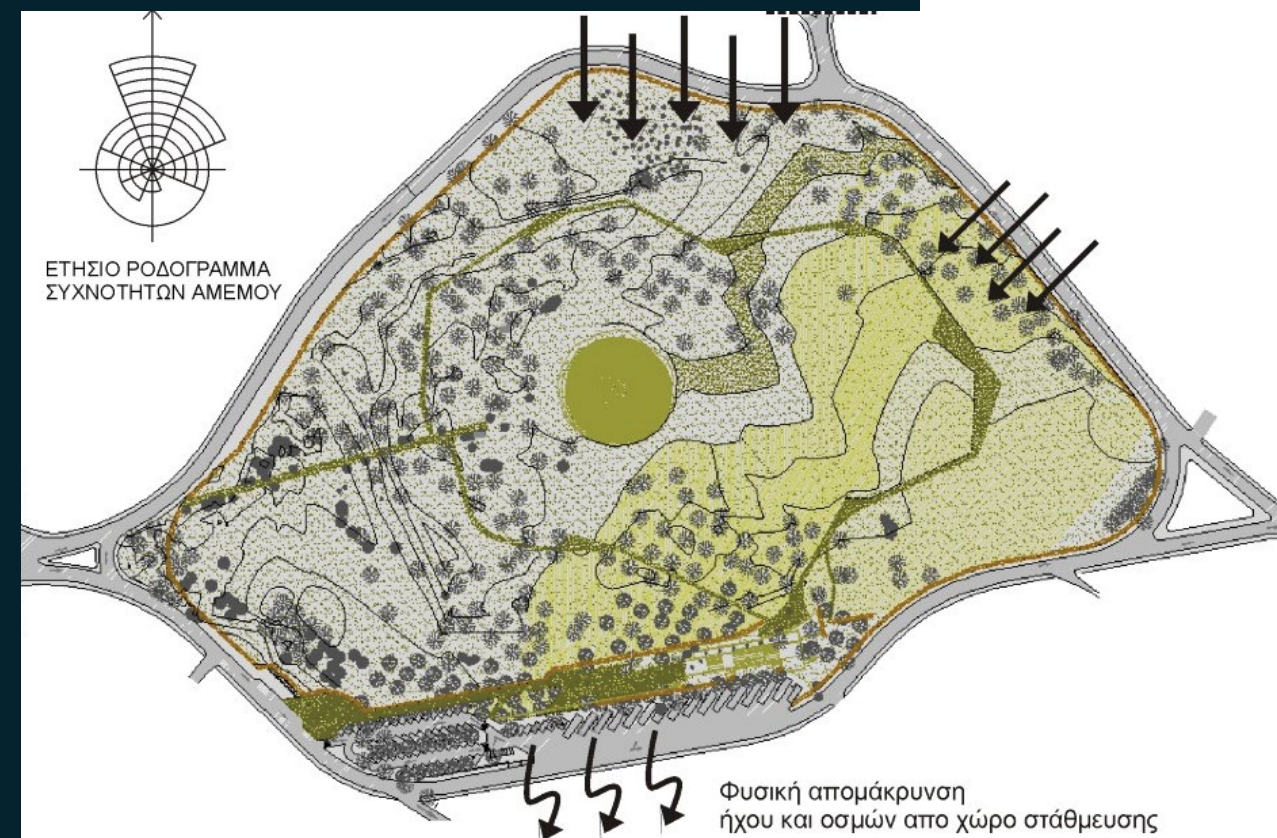
Τη μελέτη για το αρχαιολογικό πάρκο Τύμβου Μαραθώνα, ανέλαβε να πραγματοποιήσει το 2002-2003 η Αγνή Κουβελά μαζί με τους συνεργάτες της, με στόχο τη διαμόρφωση των προσπελάσεων και του περιβάλλοντος χώρου του Τύμβου και τη δημιουργία εγκαταστάσεων υποδοχής και ενημέρωσης επισκεπτών, μέσα στα διευρυμένα όρια του αρχαιολογικού χώρου (Κουβελά Α., 2007).

Η πρόταση είχε ως βασικό άξονα την αποκατάσταση της οπτικής συνέχειας στο φυσικό τοπίο, ούτως ώστε να υπαγορεύει τρόπους θέασης και ανάγνωσης της ιστορικής τοπογραφίας. Οι οπτικές φυγές προσθέτουν το στοιχείο της αποκάλυψης, αφού σε επιλεγμένες θέσεις ο Τύμβος εμφανίζεται ξαφνικά μέσα από τα ελαιόδεντρα. Στην κύρια στάση επίσκεψης, το μνημείο παρουσιάζεται με αδιαμεσολάβητο φόντο την κορυφογραμμή των γειτονικών βουνών. Για τη σταδιακή εισαγωγή του επισκέπτη στο χώρο κρίθηκε απαραίτητη η κατεδάφιση του πρώην περίπτερου του ΕΟΤ.

Στην επέμβαση χρησιμοποιήθηκε μια στρατηγική επαναφοράς της φύσης στο τοπίο, με εργαλεία το χρώμα και τη βλάστηση. Έμφαση δόθηκε στην ακρίβεια των χαράξεων, ώστε να φανερώνουν ότι το τελικό αποτέλεσμα είναι έργο ανθρώπινο, αλλά και να προσδίδουν κλίμακα και προσανατολισμό σε ένα περικλειστο επίπεδο περιβάλλον. Η μελέτη διαιρεί τον χώρο σε ισοϋψείς ζώνες παράλληλες με την ακτογραμμή. Κάθε ζώνη φυτεύτηκε με διαφορετικά φυτά, παρόμοια με τα άγρια βρύα και βούρλα, τα οποία σχηματίζουν ένα νοητό οριζόντιο επίπεδο, που παραπέμπει στο έλος που κάλυπτε το αρχαίο τοπίο.

Ο Τύμβος αποκαταστάθηκε με ελαφριά επιχωμάτωση στα σημεία όπου είχε διαβρωθεί και η φύτευση συμπληρώθηκε με πόδες ώστε να επανέλθει η «φυσική» όψη της επιφάνειάς του. Οι υφιστάμενες αιωνόβιες ελιές διατηρήθηκαν, και νέα ελαιόδεντρα φυτεύτηκαν σε επιλεγμένες θέσεις, πετυχαίνοντας την συνύπαρξη της πολιτισμικής ιστορίας με την ιστορία της φύσης (Κουβελά Α., 2007).

Η εν λόγω αρχιτεκτονική επέμβαση αφορά σε ένα είδος αποκατάστασης τοπίου, χρησιμοποιώντας υλικά και ποιότητες της περιοχής. Παρόλο που πρόκειται για μια σαφή αρχιτεκτονική επέμβαση με αυστηρή γεωμετρία, καταφέρνει η εικόνα και η εμπειρία του χώρου να φέρουν ποιότητες που μοιάζουν αχειροποίητες (Ηλιάκης Μ., 2009).

Τουριστικές και παραγωγικές εγγραφές στο τοπίο

Η ενότητα που ακολουθεί εξετάζει το ρόλο του τουρισμού στη διαμόρφωση και ενεργοποίηση ιδιόμορφων τοπίων και τις μεταβολές που υφίσταται η φυσιογνωμία τους από το ανερχόμενο και μαζικό αυτό φαινόμενο.

Στην Ελλάδα η ανάπτυξη του τουρισμού και η επαυξημένη σημασία του για τη χώρα, οδήγησε τις κυρίαρχες αισθητικές αντιλήψεις προς μια αισθητική αξιολόγηση του τοπίου, με κριτήρια όπως το «ωραίο», το «αυθεντικό», το «μοναδικό» κ.ά. Σε αυτό το πλαίσιο, το τοπίο της Αττικής, προβλήθηκε ως πολιτισμικό προϊόν λόγω της ιστορικότητας του τόπου και του ήπιου κλίματος. Σε αυτή τη διαδικασία, τα τοπία της καθημερινής ζωής, όπως το βιομηχανικό και το αγροτικό τοπίο, έμειναν στην αφάνεια, καθώς δεν ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις του βλέμματος. Οι αλλαγές στις παραγωγικές δομές, που συντελούνται τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν καταστήσει αυτά τα τοπία σε μετάβαση, φέρνοντας τα και πάλι στο προσκήνιο για να διεκδικήσουν ένα νέο ρόλο στην ανθρώπινη συνείδηση και την καθημερινότητα.

Ο τουρισμός στο προσκήνιο

Το ταξίδι αποτελεί γνώριμη έννοια και πρακτική από την αρχαιότητα, όμως ως αυτοσκοπός και μέσο ψυχαγωγίας για τις δυτικές κοινωνίες, πρωτοεμφανίστηκε τον 18^ο και περισσότερο τον 19^ο αιώνα, όταν οι αρνητικές πτυχές της αστικοποίησης ανέδειξαν την ανάγκη φυγής προς μακρινούς προορισμούς. Οι κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές εξελίξεις της βιομηχανικής περιόδου, ιδιαίτερα η εφεύρεση των νέων μέσων μεταφοράς και η αύξηση του εισοδήματος, οδήγησαν στην ανάπτυξη μιας νέας βιομηχανίας, του τουρισμού (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.85). Η Ελλάδα εντάχθηκε εξ' αρχής στη νέα βιομηχανία του τουρισμού, ως χώρα που συνδυάζει την ιστορία και τη γεωγραφία, και κλήθηκε να διαμορφώσει ένα σύστημα φροντίδας και εξυπηρέτησης των επισκεπτών της, που οδήγησε στη σταδιακή ανάπτυξη του κλάδου στο πλέον επικερδές πεδίο απασχόλησης στην Ελλάδα (Ζέγγελος Η., 2015: σελ.188).

Η σημασία του τοπίου επαυξάνεται για τον τουρισμό, λόγω της αδιάρρηκτης σχέσης που αναπτύσσει με τον παρατηρητή, μέσα από τις εμπειρίες της περιήγησης, της γνωριμίας και της απόλαυσης του επισκεπτόμενου τόπου (Γέροντα Χ., 2012). Η ανάπτυξη του τουρισμού και η διάδοση των τεχνολογικών μέσων απεικόνισης και αναπαραγωγής έδωσε στο τοπίο τη δυνατότητα να προβληθεί και να συμβολοποιηθεί έξω από τα πλαίσια του συγκεκριμένου τόπου. Αυτό έγινε επιλεκτικά με βάση τις επικρατούσες αισθητικές αντιλήψεις και είχε ως αποτέλεσμα κάποια τοπία να πρωμοδοτηθούν έναντι άλλων με κριτήρια όπως η «αντιπροσωπευτικότητα» ή «αυθεντικότητα», η «γνήσια ταυτότητα» κ.ά. (Οικονόμου Α., 2013).

Στην καμπή του 20^{ου} αιώνα, η Αθήνα αν και διέθετε υποδομές εστίασης και φιλοξενίας, απείχε σημαντικά από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές παροχές, ενώ η ανεπάρκεια του οδικού δικτύου προς την υπόλοιπη ελληνική ενδοχώρα δυσκόλευε τη μετακίνηση προς άλλες περιοχές. Η έντονη αίσθηση της αντίφασης μεταξύ της προσδοκίας και του βιώματος των επισκεπτών, διαμόρφωσε στον ελλαδικό χώρο ένα έντονο αίτημα για εκσυγχρονισμό, οδηγώντας την ελληνική πολιτεία να ασχοληθεί με τα αναδυόμενα ζητήματα του τουριστικού κλάδου. Αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων, το 1914, ιδρύθηκε ένα μικρό Γραφείο Ξένων και Εκθέσεων, το οποίο μετέπειτα αναβαθμίστηκε σε αυτοτελή Υπηρεσία με σκοπό την προσέλκυση και τη διαμονή επισκεπτών στην Ελλάδα. Οι ασταθείς πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που ακολούθησαν, ο παγκόσμιος πόλεμος και η μικρασιατική καταστροφή, συρρίκνωσαν τις δυνατότητες ανάπτυξης μιας στρατηγικής για τον τουρισμό ως τα μέσα της δεκαετίας του 1920, όταν ξεκίνησε να αναδύεται ο εσωτερικός τουρισμός, για τον οποίο θέλητρο δεν αποτέλεσαν οι αρχαιολογικοί τόποι, αλλά οι ιαματικές πηγές, με άμεσο αποτέλεσμα την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό πολλών ελληνικών λουτροπόλεων (Βλάχος Α., 2015: σελ.24-25, 30-32).

Εφεξής ο τουρισμός, ακολούθησε μια σταδιακή πορεία οργανωτικής συγκρότησης σε θεσμικό επίπεδο, που οδήγησε το 1929 στην ίδρυση του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ). Την ίδια περίοδο αναδύθηκαν «νέα» αξιοθέατα τοπία, όπως οι παραλίες, που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην τουριστική εξέλιξη της Ελλάδας. Ο πόλεμος λειτούργησε ως τομή για το τουριστικό φαινόμενο. Την περίοδο της Ανασυγκρότησης, ο τουρισμός αποτέλεσε αντικείμενο συγκροτημένου σχεδιασμού και εξελίχθηκε ταχύρρυθμα, λόγω της συνειδητοποίησης των τεράστιων οικονομικών προοπτικών που ενείχε (Βλάχος Α., 2015: σελ.32).

Η αυξανόμενη δημοφιλία του παραθαλάσσιου τουρισμού, ανέδειξε μεταπολεμικά τον τουριστικό κλάδο στην ισχυρότερη «βιομηχανία» της Ελλάδας. Η επανίδρυση του ΕΟΤ, το 1950, σηματοδότησε μια περίοδο έντονης δραστηριότητας στον τομέα των τουριστικών έργων και

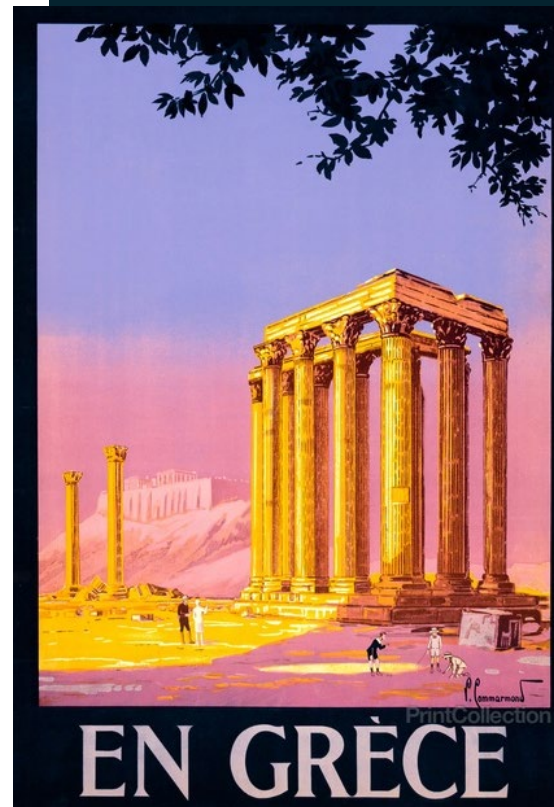
υποδομών (Κολώνας Β., 2015: σελ.66). Στις δεκαετίες του '50 και του '60, τοπία που συνδύαζαν εξαιρετικό φυσικό κάλλος και ιστορικότητα επιλέχθηκαν για την κατασκευή ξενοδοχείων, θέρετρων και οργανωμένων ακτών που θα προσέφεραν τις απαραίτητες υποδομές για την επερχόμενη μαζική εισροή τουριστών. Το δίπολο, τοπίο και ιστορία, θα αποτελέσει έκτοτε τη βάση του ελληνικού τουρισμού (Αίσωπος Γ., 2015: σελ.15). Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της περιόδου είναι η αλυσίδα ξενοδοχείων «Ξενία» που υλοποιήθηκε από τον ΕΟΤ, του οποίου το Τμήμα Μελετών βρισκόταν υπό την καθοδήγηση του Α. Κωνσταντινίδη, και οι τουριστικές μονάδες της κρατικής εταιρίας «Αστήρ» στα νότια προάστια της Αθήνας.

Αυτή την περίοδο ο τουρισμός αποτέλεσε το σύμβολο ενός πολυπόθητου κοινωνικού εκμοντερνισμού και εξέφρασε την επιθυμία πρόσδεσης της χώρας με τη Δύση (Νικολακάκης Μ., 2015: σελ.40). Η αρχιτεκτονική της εποχής, δεν υποτάχθηκε στις προϋπάρχουσες πολιτισμικές και μορφικές δεσμεύσεις του παραδοσιακού ή του κλασικού, αλλά υιοθέτησε τη μοντέρνα αρχιτεκτονική γλώσσα, την οποία συνδύασε με τοπικές κατασκευαστικές τεχνικές και υλικά. Πρόκειται για ένα πρωτότυπο μοντέρνο ιδίωμα που έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της ένταξης στο τοπίο και της προστασίας της ακεραιότητας του τοπίου από την τουριστική ανάπτυξη²⁰ (Αίσωπος Γ., 2015: σελ.15).

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, η δραματική αύξηση του αριθμού των τουριστών οδήγησε σε ένα άλμα κλίμακας. Μεγάλης κλίμακας ξενοδοχειακές μονάδες, υιοθετώντας τις μορφολογικές επιταγές του μοντέρνου, τοποθετήθηκαν σε παραθαλάσσια τοπία διαχωρίζοντας με σαφήνεια την αρχιτεκτονική από το τοπίο. Η εγκαθίδρυση ολοένα και περισσότερων νομικών περιορισμών για τον σχεδιασμό τουριστικών κτιρίων και η μετανωτερωτική τάση ανάπτυξης της τοπικής ταυτότητας, οδήγησαν στον διαχωρισμό εξωτερικού και εσωτερικού και στην επιβολή μορφολογικών κανόνων, που παραπέμπουν σε μια εικονογραφική αναδιατύπωση του τοπικού ή του παραδοσιακού (Αίσωπος Γ., 2015: σελ.15-16). Πέρα από την αισθητική αποτίμηση των τουριστικών κτιρίων, η αντιμετώπιση του τοπίου ως πόρου για τουριστική ανάπτυξη, οδήγησε τις αναπτυξιακές πολιτικές να εστιάζουν στην οικονομική διάσταση των τουριστικών επενδύσεων, πολλές φορές, παραγκωνίζοντας τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας (Γέροντα Χ., 2012).

Η έντονη τουριστική ανάπτυξη ανέδειξε τα αρχιτεκτονικά ζητήματα της αυθεντικότητας ενός τοπίου και της ένταξης του αρχιτεκτονήματος σε αυτό. Πάνω σε αυτή την προβληματική, το 1976 ο αμερικάνος στοχαστής Dean MacCannell, διατύπωσε τη θεωρία της «διαλεκτικής της αυθεντικότητας», όπου παρατηρεί πως ο τουρισμός αναπόφευκτα οδήγησε στη σταδιακή νοηματική βεβήλωση των τουριστικών προορισμών, μετασχηματίζοντας την εκάστοτε κοινωνία υποδοχής. Εν

20 Η απαρχή του προβληματισμού για το θέμα της ένταξης αναφορικά στο αττικό τοπίο είχε ως αφορμή την κατασκευή σχεδόν συγχρόνως, δύο νέων ξενοδοχείων μεγάλης κλίμακας, στο αστικό και το περιαστικό τοπίο, το Hilton, που αντιπαρατίθετο στην Ακρόπολη, και το Mont Parnes, σε αντίστοιχη αντιπαράθεση με το τοπίο της Πάρνηθας. Το Athens Hilton, σχεδιάστηκε από τους Ε. Βουρέκα, Σπ. Στάικο και Πρ. Βασιλειάδη, το 1963, με βάση τα πρότυπα διεθνών ξενοδοχείων. Ενώ, το Mont Parnes σχεδιάστηκε από τον Π. Μυλωνά, το 1961, και αποτέλεσε μια απόπειρα να μεταφερθεί το μοντέλο του ορεινού τουρισμού στην Ελλάδα (Κολώνας Β., 2015: σελ.73).

Διαφημιστικές Αφίσες *Greece*, όπου αποτυπώνεται το τουριστικό δίπολο ιστορικότητας και γεωγραφίας.

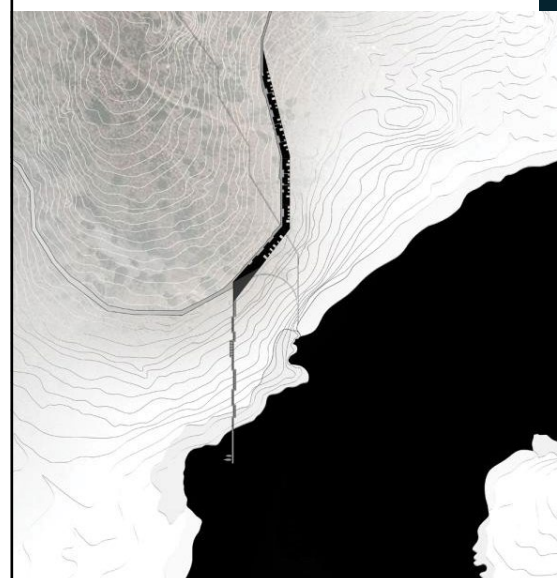
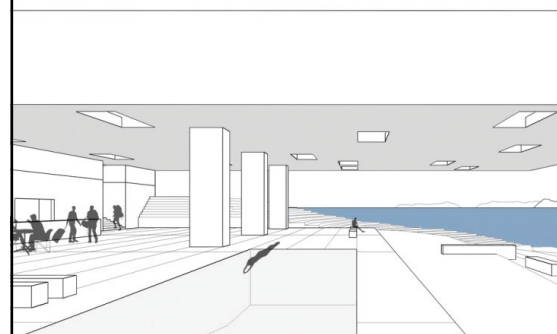
συνεχεία, οι τουριστικοί προορισμοί, αντιδρώντας σε αυτή την τάση, ανασκηνοθετούνται, ώστε να παρουσιάζονται ως «αυθεντικοί» (Νικολακάκης Μ., 2015: σελ38-39). Απέναντι σε παρόμοιους προβληματισμούς είχε βρεθεί μια δεκαετία νωρίτερα και η αρχιτεκτονική σκέψη στην Ελλάδα. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού Αρχιτεκτονικά θέματα, ο Α. Καλίνσκις, διατύπωνε την ιδέα του «τουριστικού παράδοξου», της σταδιακής τάσης των τουριστικών περιοχών να απολέσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα, πολιτισμικά, περιβαλλοντικά ή κοινωνικά, που τους καθιστούσαν δυνητικούς πόλους έλξης ενώ στο ίδιο τεύχος παρόμοιους προβληματισμούς διατύπωνε και ο Άρης Κωνσταντινίδης. Ο κριτικός αυτός λόγος, όπως είναι φυσικό, δεν παρουσιαζόταν σε κενό χρόνο αλλά ακριβώς την περίοδο που βρισκόταν προ των πυλών η διαφαινόμενη ανάληψη εκ μέρους της Ελλάδας του ρόλου της χώρας υποδοχής τουριστών στο διεθνοποιημένο καταμερισμό εργασίας (Νικολακάκης Μ., 2015: σελ38-39).

Η σημαντικότερη μεταλλαγή της υπαίθρου οφείλεται στην εγκατάσταση και τη διασπορά της εξοχικής κατοικίας, φαινόμενο που στον ελληνικό χώρο προσέλαβε ανεξέλεγκτες διαστάσεις μετά τη δεκαετία του 1980. Η διάχυση της εξοχικής κατοικίας, είτε με ατάκτως παρατεθειμένες κατοικίες και ιδιότυπες σπλιστικές επιλογές ή με οργανωμένους οικισμούς από συνεταιρισμούς, επηρέασαν σημαντικά τη μορφολογία και τις λειτουργίες της υπαίθρου, καταλαμβάνοντας εδάφη υψηλής γεωργικής γονιμότητας, δασικές, παραλιακές και υγροτοπικές περιοχές με μεγάλη οικολογική σημασία (Σχίζας Γ. 2009: σελ.90-92).

Η τουριστική δραστηριότητα αναζητά το μοναδικό, το ασυνήθιστο και το εντυπωσιακό σε ένα τοπίο, μια αναζήτηση που γίνεται πολλές φορές αιτία να απολέσει τα στοιχεία εκείνα που διαμόρφωσαν αυτές τις ιδιομορφίες. Ο τουρισμός και η εξοχική κατοικία αποτέλεσαν τους βασικούς συντελεστές για τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της νεοελληνικής υπαίθρου. Η τουριστική και παραθεριστική οικοδομική έκρηξη που συντελέστηκε τις προηγούμενες δεκαετίες, απομονωμένη από την ευρύτερη οικοδομική πρακτική, προκάλεσε σοβαρές αλλοιώσεις στο τοπίο, καθώς μεγάλα τμήματα της υπαίθρου υπεξαιρέθηκαν μεθοδικά ως τουριστικό και κτηματομεσιτικό προϊόν. Οι σκέψεις για ένα περισσότερο περιβαλλοντικά υπεύθυνο τουρισμό πρέπει να περιλαμβάνει στρατηγικές για τη συντήρηση τόσο του φυσικού όσο και του πολιτισμικού τοπίου (Μανωλίδης Κ., 2009: σελ.11, Τερκενλή Θ., 1996, σελ.129).

Παρά τις επισφαλείς οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα, η τουριστική επισκεψιμότητα αυξάνεται συνεχώς και μάλιστα καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου. Με αυτό το δεδομένο η Ελλάδα καθίσταται χώρα πολύγλωσση, με ανανεωμένο πληθυσμό σε αέναη κίνηση, γύρω από δεδομένα και σταθερά κέντρα εντοπιότητας (Ζέγγελης Η., 2015: σελ.188). Ο τουρισμός είναι μια κατεξοχήν εξωστρεφής δραστηριότητα που προϋποθέτει συνεχή επικοινωνία με το «άλλο» και συνεχή αναδιαμόρφωση ταυτότητας, έχει τη δυνατότητα στις μεταλλασσόμενες συνθήκες της εποχής να λειτουργήσει ως φορέας νεωτερικότητας. Μπορεί να προσδιορίσει ένα νέο παράδειγμα τουριστικής κατοίκησης βασισμένο σε μια πιο «νηφάλια» διαβίωση και να επαναδιατυπώσει μια πορεία προς το μορφικά και υλικά λιγότερο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται τη φτωχοποίηση (Αίσωπος Γ., 2015α: σελ.15-16, 584-585). Σε αυτή τη θεματολογία κινήθηκε η ελληνική συμμετοχή στη 14^η Biennale Αρχιτεκτονικής της Βενετίας το 2014, όπου παρουσιάστηκαν 15 προτάσεις Ελλήνων και ξένων αρχιτεκτόνων για μια «Τουριστική κατοίκηση μετά-την-κρίση». Σε πολλές μελέτες τα κτίρια ή οι κτιριακές δομές αποτελούν μεγάλες, ξεχωριστές χειρονομίες. Η μορφή τους όμως είναι ελάχιστη. Η μορφική «υποχώρηση» αντισταθμίζεται από την κλίμακά τους (Αίσωπος Γ., 2015α: σελ.15-16, 584-585).

Το τουριστικό φαινόμενο, είχε κυρίαρχο ρόλο στις αλλαγές που συντελέστηκαν στο ελληνικό τοπίο εν γένει, κατά τον προηγούμενο αιώνα. Ειδικότερα στο αττικό τοπίο οδήγησε στην έντονη εκμετάλλευση των παράκτιων φυσικών περιοχών και στη ραγδαία μεταλλαγή της φυσιογνωμίας τους.

Bedrock

Στη 14^η Biennale Αρχιτεκτονικής, στο πλαίσιο της ελληνικής συμμετοχής παρουσιάστηκε η πρόταση της Χριστίνας Λουκοπούλου, της Ηρώς Μπερτάκη και του Κώστα Πανήγυρη, που επιχείρησε να καθαιρέσει τον κύριο τρόπο με τον οποίο ο επισκέπτης καταναλώνει το τοπίο, τη θέα. Η πρόταση αφορά σε ένα ξενοδοχείο με δωμάτια χωρίς θέα, θεωρώντας ότι το τοπιακό κόστος της, είναι δυσανάλογο προς τα οφέλη της. Λίγα λεπτά ενατένισης από κάθε δωμάτιο δεν αρκούν για να δικαιολογήσουν την πλαισίωση του τοπίου από μια εντατική παράταξη παραθύρων και μπαλκονιών, ούτε τη συνεπαγόμενη αίσθηση επιτήρησης που δημιουργούν.

Τα δωμάτια φιλοξενίας εντάσσονται σε μια συμπαγή οριζόντια πλάκα και βλέπουν σε ιδιωτικά αίθρια, σαν ένα πολυώροφο ξενοδοχείο μπλοκ που έχει «πέσει» στο κεκλιμένο έδαφος του τοπίου. Αυτή η πλάκα στεγάζει τη ζώνη των κοινόχρηστων λειτουργιών. Οι κάτοικοι αναδύονται από αυτή τη στεγασμένη ζώνη, προσανατολισμένη στη θάλασσα, αξιοποιώντας την απόλυτη οπτική της οροφής, για να καταδυθούν στα δωμάτια τους. Τα δωμάτια προσφέρουν μια σκληρή βάση για ξεκούραση, απομόνωση και επαναφόρτιση, αποτελώντας αντίβαρο στην υπερέκθεση του σώματος στα βλέμματα και στον ήλιο (Λουκοπούλου Χ., Μπερτάκη Η., Πανήγυρης Κ., 2015: σελ.608).

Con-tour

Σε μια άλλη συμμετοχή στη 14^η Biennale Αρχιτεκτονικής το γραφείο tense architecture με αφετηρία μια ισοϋψή γραμμή διατυπώνει μια πρόταση καταλύματος στο ελληνικό τοπίο, ως ένα τεχνικά εμβόλιμο, τεθλασμένο περίγραμμα. Η κτιριακή δομή αποτελεί μια γραμμή που ακολουθεί και τονίζει το τοπίο, όπως μια επιμήκης ξερολιθιά.

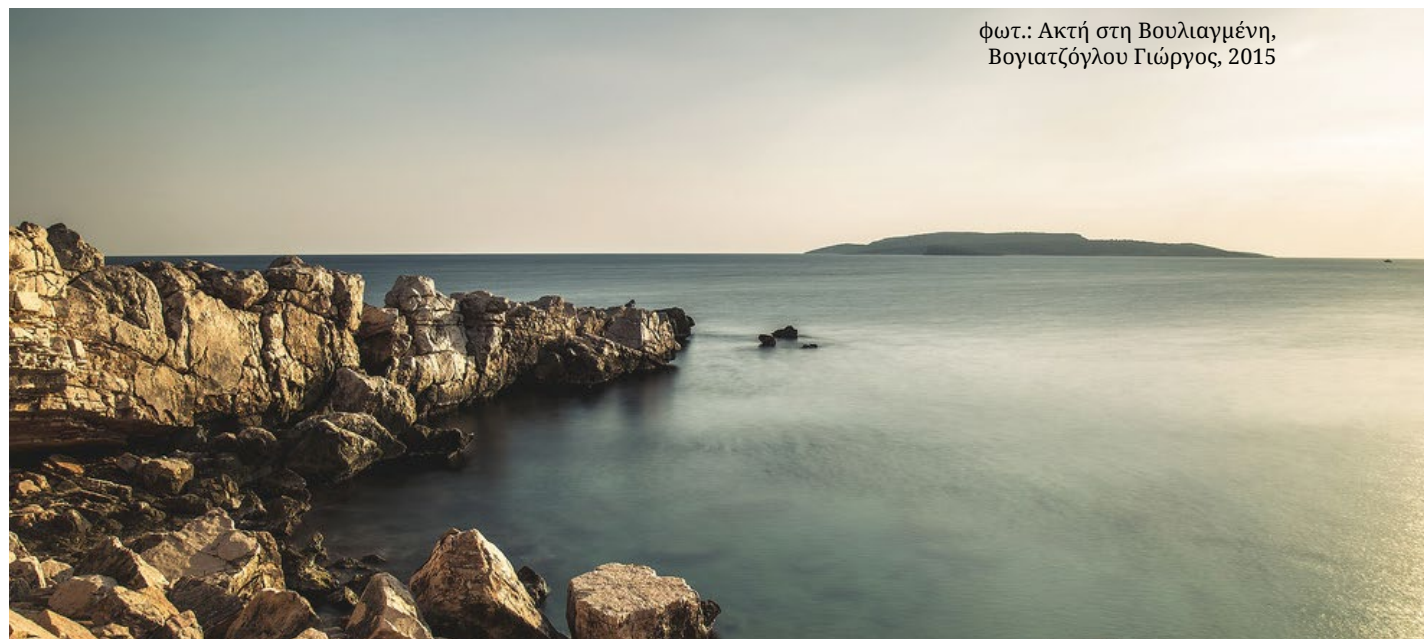
Το επίμηκες κτίριο αποτελείται από ισόγειες μονάδες, διαφορετικής τυπολογίας, που αναπτύσσονται η μία δίπλα στην άλλη. Η πρόταση συνιστά μια τολμηρή χειρονομία στο τοπίο. Το μήκος της δομής (300μ.) και ο τεθλασμένος ρυθμός απορρέουν από το ίδιο το τοπίο και αφορά σε τρεις πτέρυγες που ακολουθούν την ισοϋψή γραμμή και περιλαμβάνει εκατό κλίνες. Το ύψος των δωματίων είναι σταθερό, αλλά κοντά στη θάλασσα, στο σημείο όπου τοποθετούνται η υποδοχή και οι κοινόχρηστοι χώροι, αυξάνεται. Κλίμακες διαπλεκόμενες με έναν κεκλιμένο τοίχο οδηγούν στη βραχώδη παραλία με την προβλήτα, ενώ μονοπάτια συνδέουν με την αμμουδιά ή το βουνό. Η πρόταση πραγματεύεται ένα μοντέλο καταλύματος διακοπών, εδαφικά προσδιορισμένο, ολιγαρκές, που αναζητά μια πρωτογενή συγκατοίκηση (Ανδριανόπουλος Τ., Μπαμπανέλος Θ., Μαύρος Κ., Κωστόγλου Γ., Τσιβανίδου Α., 2015: σελ.645).

Οι Ακτές του Σαρωνικού

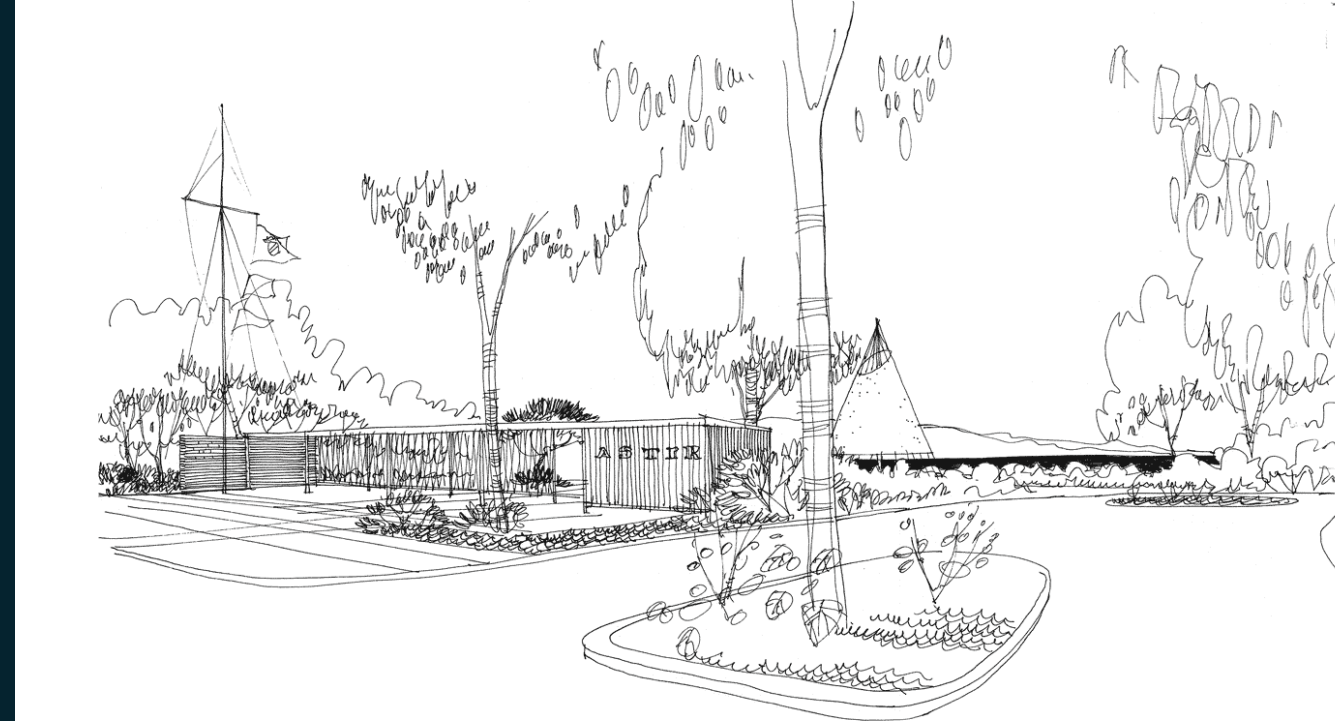
Το παραθαλάσσιο τοπίο κατέχει, εδώ και πολλές δεκαετίες, προσφιλή θέση ως τουριστικός προορισμός, αφού ένα από τα σημαντικότερα φυσικά χαρακτηριστικά του ελλαδικού χώρου είναι το εξαιρετικά μεγάλο μήκος των ακτών, 15.000χλμ., σε σχέση με την ηπειρωτική έκταση και η έντονη δαντελωτή διαμόρφωσή τους (Χατζημιχάλης Κ., 2011: σελ.29). Στην αρχαία γραμματεία, πλήθος αναφορών τοποθετούν στις ακτές, ναούς και θρησκευτικές γιορτές που σχετίζονταν με τη θάλασσα και το νερό, την κάθαρση. Σταδιακά οι παραλίες ερήμωσαν και ξεκίνησαν να προσελκύουν κατοίκους και επισκέπτες μετά την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, με σκοπό την τουριστική και παραθεριστική τους εκμετάλλευση. Οι ακτές της Αττικής είναι σήμερα ένας δημοφιλής πόλος αναψυχής, εξακολουθούν όμως να αποτελούν ένα σημαντικό παράκτιο οικοσύστημα, ευάλωτο σε πιέσεις συρρίκνωσης (Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., 2015: σελ. 174, Μπιλίνης Μ., 2013).

Προπολεμικά, η αξιοποίηση των ακτών του Αργοσαρωνικού ήταν ένα από τα θέματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τον Καραντινό ως προϊστάμενο της Πολεοδομικής Υπηρεσίας της Αθήνας, όμως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν επέτρεψε την υλοποίησή κάποιου σχεδίου. Μετά τον πόλεμο, το 1951, επανήλθε το ζήτημα της τουριστικής εκμετάλλευσης των ακτών του Σαρωνικού, και μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα ανασυγκρότησης και ανοικοδόμησης, αποφασίστηκε η αξιοποίηση της παραλίας της Γλυφάδας. Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος ανέλαβε τη χρηματοδότηση του έργου, το οποίο ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Παναή Μανουηλίδη, μελέτη που δεν υλοποιήθηκε. Εν τέλει, η εταιρεία Αστήρ ΑΕ ανέθεσε την οριστική αρχιτεκτονική μελέτη και την επίβλεψη των έργων της Παραλίας της Γλυφάδας στους αρχιτέκτονες Ε. Βουρέκα, Π. Σακελλάριο και Π. Βασιλειάδη, με συνεργάτες τους Κ. Δεκαβάλλα και Α. Γεωργιάδη. Το κτιριολογικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε, περιλαμβάνει αποδυτήρια λουομένων, αθλητικές εγκαταστάσεις, παιδική χαρά, εστιατόριο, αναψυκτήριο και συγκρότημα bungalows. Η ομάδα των αρχιτεκτόνων κατάφερε να συντάξει ένα σύνολο μοντέρνο με ελληνικές επιρροές, από ανεπίχρηστο σκυρόδεμα, αδρή λιθοδομή και κεραμοσκεπές, με χαμηλές πεζούλες και καλαμωτές στους ημιυπαίθριους χώρους. Τα «Αστέρια» εγκαινιάστηκαν το καλοκαίρι του 1954 και αποτέλεσαν την πρώτη πλαζ πολυτελείας του Αργοσαρωνικού (Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., 2015: σελ.176-178).

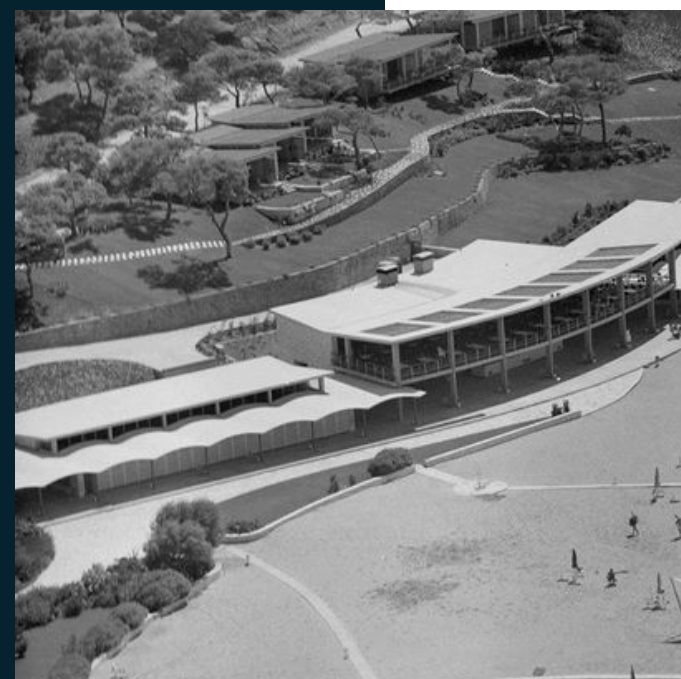
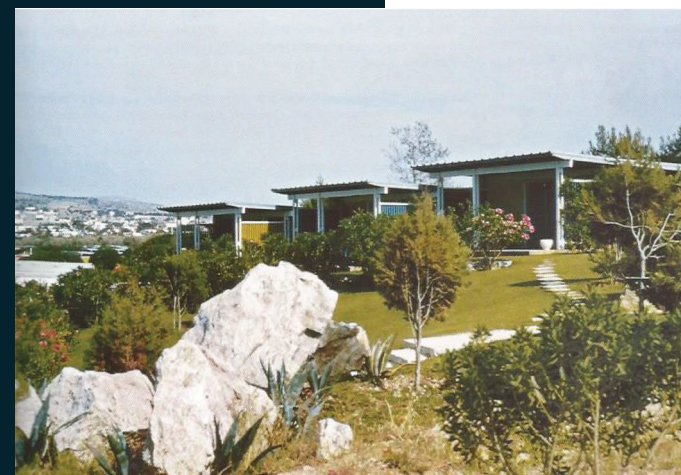
Η μεγάλη δημοφιλία της αξιοποίησης της παραλίας της Γλυφάδας οδήγησε τα επόμενα χρόνια σε ανάλογους χειρισμούς για άλλες παραλίες περιοχές του Σαρωνικού, όπως τη διαμόρφωση της χερσονήσου του Μικρού Καβουριού, του Λαιμού Βουλιαγμένης και της Μεγάλης Ακτής στη Βουλιαγμένη από τους ίδιους αρχιτέκτονες (Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., 2015: σελ.179) Μια περισσότερο συνολική προσέγγιση του παράλιου μετώπου κλήθηκε να πραγματώσει το γραφείο Δοξιάδη το 1959, όταν μετά από ανάθεση του ΕΟΤ ανέλαβε την εκπόνηση προμελέτης για τη διαμόρφωση της παραθαλάσσιας ζώνης μήκους 40χλμ., από το Φάληρο μέχρι την Βάρκιζα. Η ομάδα του Δοξιάδη ασχολήθηκε με την κάλυψη των αναγκών των τοπικών κοινοτήτων, τις θαλάσσιες και οδικές μεταφορές και την ανάπτυξη τουριστικών και αθλητικών υποδομών. Το σχέδιο πρότεινε τρεις κύριες επεμβάσεις, την επιχωμάτωση (πλάτους 150μ.) της Ακτής του Φαλήρου με σκοπό την ανάπτυξη ποικίλων αθλητικών εγκαταστάσεων και μικρών αγκυροβολίων, το Αθλητικό

φωτ.: Ακτή στη Βουλιαγμένη,
Βογιατζόγλου Γιώργος, 2015

Το τουριστικό συγκρότημα
Αστέρια στη Γλυφάδα

Το τουριστικό συγκρότημα
στο Μικρό Καβούρι της
Βουλιαγμένης

φωτ.: Αστέρας Βουλιαγμένης,
1959, Δημήτρης Χαρισιάδης

κέντρο του Αγίου Κοσμά και τη marina και τις εγκαταστάσεις της Παραλίας της Βάρκιζας. Από το σύνολο της έρευνας του γραφείου Δοξιάδη, πραγματοποιήθηκε μόνο η ανάπτυξη του Αγίου Κοσμά και η δημιουργία του αθλητικού κέντρου (Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., 2015: σελ.179).

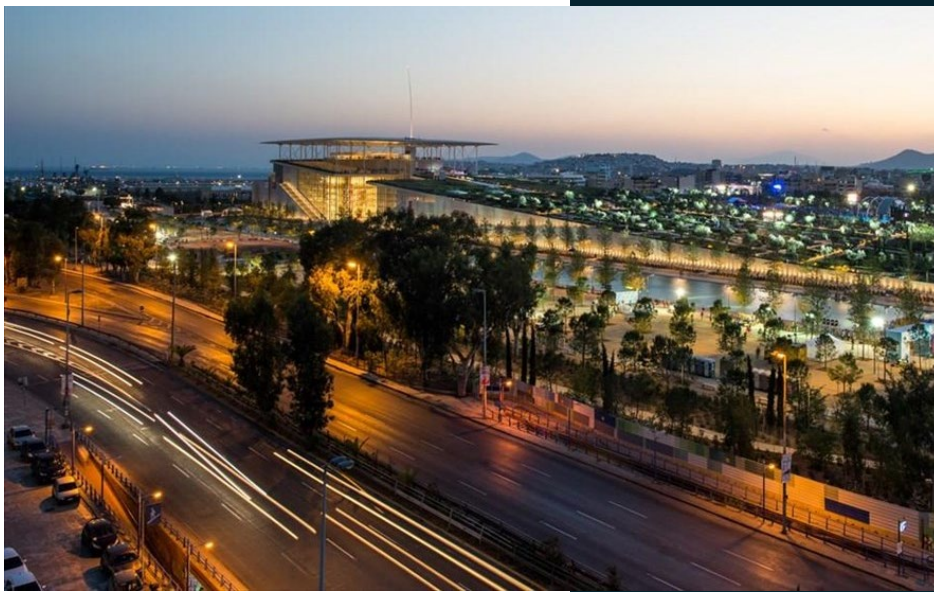
Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, η εντατική αξιοποίηση της παραλιακής ζώνης, από το Φάληρο μέχρι τη Βάρκιζα, άφησε μόνο μικρά κομμάτια του αιγιαλού ελεύθερα. Μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο «εκδημοκρατισμού» του τουριστικού τομέα, συνεχίστηκε η εκμετάλλευση των παράλιων περιοχών μέχρι το Σούνιο, όπου δημιουργήθηκαν μικροί οικισμοί, ενοικιαζόμενα δωμάτια και εξοχικά, οργανωμένες και ελεύθερες πλαζ (Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., 2015: σελ.183).

Στο κοντινό παρελθόν, οι εγκαταστάσεις για τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2004, προσέθεσαν στο παραλιακό μέτωπο μεγάλης κλίμακας κτίρια, χωρίς μελέτη σύνδεσής τους με τη ζωή της πόλης. Έκτοτε, το παράκτιο μέτωπο αντιμετωπίζεται ως ένα μεγάλο οικόπεδο προς οικονομική εκμετάλλευση, όπου για τη διοίκηση και τη διαχείριση δημόσιων και ιδιωτικών εκτάσεων, κτιρίων και εγκαταστάσεων είναι αρμόδια η εταιρεία «Παράκτιο Αττικό Μέτωπο ΑΕ» (Μπιλίνης Μ., 2013). Την αδρανή κατάσταση που επικράτησε μετά το πέρας της Ολυμπιάδας στο παράκτιο μέτωπο, επιχειρούν να αλλάξουν οι νέες εγκαταστάσεις της Εθνικής Λυρικής Σκηνής και της Εθνικής Βιβλιοθήκης και το πάρκο που τις πλαισιώνει, που κατασκευάστηκαν πρόσφατα στο Φαληρικό Δέλτα, στο χώρο του παλιού Ιπποδρόμου.

φωτ.: Ολυμπιακό Κέντρο Κανόε-Καγιάκ, Γιώργος Καραχάλης, 2014

φωτ.: Γιώργος Δημητρακόπουλος, 2017

Τα αφανή τοπία

Βιομηχανικές περιοχές

Το βιομηχανικό τοπίο, περισσότερο από κάθε άλλη πολιτισμική εγγραφή σε ένα τόπο, βρίσκεται σε σχέση εναντιότητας με το περιβάλλον του, αστικό ή φυσικό. Τα βιομηχανικά κτίρια και οι εγκαταστάσεις τους, αποτελούν ένα ιδιότυπο μορφολογικά και αισθητικά τοπίο, που φέρει μαρτυρίες για τις θεμελιώδεις αλλαγές στην εργασία και την παραγωγή που συντελέστηκαν τους δύο προηγούμενους αιώνες. Η αποβιομηχάνιση²¹, εκτός από την ελαχιστοποίηση της παραγωγικότητας συνεπάγεται την σταδιακή εγκατάλειψη των περιοχών αυτών (Πετράτου-Φραγκιαδάκη Σ., 2006 σελ.175).

Η προσέγγιση των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών, συμβαδίζει με διεθνείς συζητήσεις που πραγματεύονται τον μετασχηματισμό του υπάρχοντος αστικού περιβάλλοντος και όχι την επέκτασή του και έχει αρχίσει να στρέφει το ενδιαφέρον προς τους λεγόμενους «ενδιάμεσους χώρους», που έχουν μείνει αδιαμόρφωτοι. Συχνά πρόκειται για τις «εγκαταλειμμένες περιοχές» της πόλης, στις οποίες υπήρξαν παραγωγικές και άλλες δραστηριότητες που απομακρύνθηκαν ή εκσυγχρόνισαν την παραγωγική τους δομή (Σημαιοφορίδης Γ., 2005: σελ. 135). Σήμερα, έχοντας απολέσει πολλά από τα χαρακτηριστικά τους και κυρίως τη λειτουργία τους, αποτελούν ένα πεδίο όπου υπάρχει η δυνατότητα σημαντικών επεμβάσεων. Τέτοιες περιοχές υπάρχουν σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις που γνώρισαν βιομηχανική ανάπτυξη, και στον ελλαδικό χώρο συνήθως γειτνιάζουν με τα μεγάλα λιμάνια της χώρας (Σημαιοφορίδης Γ., 2005).

Πολλά σύγχρονα παραδείγματα αναπλάσεων αφορούν σε λιμενικές ζώνες. Η εγγύτητα με το υγρό στοιχείο, οι μεγάλες κενές εκτάσεις και τα εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά κελύφη, είναι στοιχεία των τοπίων της αποβιομηχάνισης, που τα καθιστούν ικανά να φιλοξενήσουν τις αναβαθμισμένες λειτουργίες του τριτογενή τομέα παραγωγής, το εμπόριο και την ψυχαγωγία (Νικηφορίδης Π., Κουόμο Μπ., Καρυώτη Ε., Ταράνη Π., 2006: σελ.188). Στην Αττική, οι κύριες περιοχές που γνώρισαν έντονη βιομηχανική ανάπτυξη είναι η Ελευσίνα, η Λαυρεωτική, και η Δραπετσώνα. Ενώ το Λαύριο και η Ελευσίνα, κατοικούνταν από την αρχαιότητα και μάλιστα το Λαύριο ήταν από την αρχαιότητα μεταλλευτική περιοχή, η περιοχή της Δραπετσώνας, μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παρέμενε ένα φυσικό παραθαλάσσιο τοπίο, και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα περιοχής που αναπτύχθηκε εξ ολοκλήρου γύρω από ένα βιομηχανικό πυρήνα. Η πρώην λιμενοβιομηχανική ζώνη Δραπετσώνας – Κερατσινίου αποτελεί σήμερα ένα σημαντικό ιστορικό τοπίο της σύγχρονης Ελλάδας.

Η ανάπτυξη της Δραπετσώνας ξεκίνησε όταν η νεοσύστατη πρωτεύουσα της Ελλάδας χρειάστηκε ένα ισχυρό επίνειο, που θα υποστήριζε τις λιμενικές και βιομηχανικές της δραστηριότητες. Το παραλιακό μέτωπο άρχισε να διαμορφώνεται για να εξυπηρετήσει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες του λιμανιού. Η διάνοιξη της νέας, τότε, σιδηροδρομικής γραμμής Αθήνα-Πειραιά απομόνωσε τις περιοχές κατοικίας από το λιμάνι και οδήγησε την ανάπτυξη της λιμενοβιομηχανικής ζώνης προς τα δυτικά παράλια της Αττικής.

Όλα αυτά τα βιομηχανικά συγκροτήματα²², σε συνδυασμό με τα δημοτικά σφαγεία, που προϋπήρχαν (1883), και τις δεξαμενές πετρελαίου που δημιουργήθηκαν αργότερα, άλλαξαν ριζικά την παραθαλάσσια ζώνη. Η έλευση των προσφύγων, το 1922, βρήκε όλο το θαλάσσιο μέτωπο κατειλημμένο από τις λιμενοβιομηχανικές εγκαταστάσεις, με αποτέλεσμα οι Μικρασιάτες να εγκατασταθούν πίσω από αυτό, δημιουργώντας την οικιστική περιοχή της Δραπετσώνας. Η επίλυση του στεγαστικού προβλήματος και των άσχημων συνθηκών διαβίωσης, αποτέλεσε πεδίο διαρκών συγκρούσεων για πολλές δεκαετίες. Κατά την περίοδο της δικτατορίας η παραγκούπολη που είχε διαμορφωθεί ξηλώθηκε για την υλοποίηση των σχεδίων «εκμοντερνισμού» της περιοχής. Σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες, ολόκληρη η βιομηχανική ζώνη ερημοποιείται. Οι λίγες ακόμα

21 Τα υλικά κατάλοιπα των ριζικών αλλαγών που έφερε στην εργασία και την παραγωγή η βιομηχανική επανάσταση, έχουν παγκόσμια ανθρώπινη αξία και η μελέτη και η διατήρησή τους κρίνεται αναγκαία. Προς αυτή την κατεύθυνση συντάχθηκε τα 2003 η Χάρτα του Nizhny Tagil από το TICCIH (παγκόσμια οργάνωση που αντιπροσωπεύει τη βιομηχανική κληρονομιά) στην ομώνυμη πόλη της Ρωσίας, με σκοπό την μελέτη και την προστασία των υλικών και άυλων εκδηλώσεων της βιομηχανικής κληρονομιάς (Casanelles Eusebi, Logunov Eugene, 2009).

22 Η πρώτη μεγάλη λιμενική εγκατάσταση ήταν τα Ναυπηγεία Βασιλειάδη (1898-1912), την οποία ακολούθησαν αρκετές βιομηχανίες. Σημαντικότερη εξ' αυτών αναδείχθηκε η Βιομηχανία Φωσφορικών Λιπασμάτων, που ιδρύθηκε το 1909 και καθόρισε το χαρακτήρα όλης της περιοχής, ενώ ακολούθησαν το Βυρσοδεψείο (1910), η ΑΓΕΤ Ηρακλής (1911) και το Γυψάδικο (1920).

Πανοραμική θέα της
Λιμενοβιομηχανικής Ζώνης

φωτ.: Πάρις Ταβιτιάν

φωτ.: Πάρις Ταβιτιάν

βιομηχανικές μονάδες που σήμερα βρίσκονται σε υπολειτουργία πρόκειται να απομακρυνθούν (Μουγγολιά Α., 2011: σελ. 192-193).

Στη διαμόρφωση του τοπίου της περιοχής συνέβαλαν δύο σημαντικοί παράγοντες, η παραγωγική διαδικασία και η πληθυσμιακή σύσταση. Η παραγωγική διαδικασία, δημιουργήσε ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης, ταυτόχρονα όμως πρόσφερε θέσεις εργασίας, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ισχυρού λαϊκού πυρήνα. Η διακοπή της παραγωγικής διαδικασίας βελτίωσε θεαματικά την ποιότητα ζωής, όμως ταυτόχρονα χαλάρωσε τους δεσμούς των κατοίκων με τον τόπο, καθώς διαχώρισε τον τόπο εργασίας από τον τόπο κατοικίας.

Την εικόνα της λιμενοβιομηχανικής ζώνης συνθέτουν σήμερα, το πρώην βιομηχανικό συγκρότημα των Λιπασμάτων, η βιομηχανία τσιμέντου ΑΓΕΤ Ηρακλής και το φουγάρο της Ηλεκτρικής, το οποίο σηματοδοτεί το ένα άκρο του εμπορικού λιμανιού του Πειραιά. Η πόλη που αναπτύσσεται πίσω από τη λιμενοβιομηχανική ζώνη, χαρακτηρίζεται από τις προσφυγικές πολυκατοικίες και στον ορίζοντα από το όρος Αιγάλεω. Οι δυτικές συνοικίες του Πειραιά, η Δραπετσώνα και το Κερατσίνι, είναι δήμοι αλληλένδετοι με την εξέλιξη των βιομηχανιών, οι οποίοι μετά από έναν αιώνα βιομηχανικής παραγωγής, διεκδικούν την αποκατάσταση της χαμένης σχέσης τους με το περιβάλλον τοπίο (Μουγγολιά Α., 2011: σελ.188-189, 194).

Αν και από τα μέσα της δεκαετίας του '70, οι περισσότερες βιομηχανίες έκλεισαν ή μετεγκαταστάθηκαν σε άλλες περιοχές, η μεταβιομηχανική εποχή του Πειραιά σηματοδοτήθηκε με την ιστοπέδωση του βιομηχανικού συγκροτήματος των Λιπασμάτων το 2003. Τα ελάχιστα κτίρια της υαλουργικής μονάδας και η καμινάδα του συγκροτήματος, που πρόλαβαν να κηρυχθούν διατηρητέα, μπορούν να αποτελέσουν φορέα της βιομηχανικής μνήμης. Η συστηματική απαλοιφή της ιστορικής μνήμης αντανakλάται σήμερα στο γυμνό έδαφος και έχει δημιουργήσει ασυνέχειες και ένα μέλλον αβέβαιο (Μουγγολιά Α., 2011: σελ.195).

Το Εργοστάσιο των Λιπασμάτων, από την ίδρυση του το 1909, σημάδεψε την ιστορία της Δραπετσώνας για 90 χρόνια. Έδωσε απασχόληση σε εποχές μεγάλης οικονομικής ανασφάλειας, παράλληλα όμως οδήγησε στην υποβάθμιση των φυσικών στοιχείων του τοπίου και στη δημιουργία ασυνέχειας με τις γειτονικές περιοχές. Η περιοχή 640 στρεμμάτων, όπου λειτουργούσε το Εργοστάσιο των λιπασμάτων, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης σε πρόσφατο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό ιδεών που οργάνωσε η Περιφέρεια Αττικής σε συνεργασία με τον Δήμο Δραπετσώνας-Κερατσινίου, με στόχο τη βιώσιμη και λειτουργική ανάπτυξη της περιοχής σε βάθος χρόνου και τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης. Το αρχιτεκτονικό γραφείο IO CARYDI, πλαισιωμένο από μια διεπιστημονική ομάδα, έλαβε το 1^ο βραβείο (Πανταζόπουλος Γ., 2018).

Η πρόταση του γραφείου, προσπαθεί να διαχειριστεί τις ευαίσθητες ισορροπίες μεταξύ της ιστορικότητας, της οικολογίας και του νέου λειτουργικού προγράμματος. Βασικός στόχος της πρότασης είναι η ολοκληρωμένη ανασυγκρότηση σημαντικού μέρους της περιοχής της παράκτιας ζώνης, με σκοπό την επαναχρησιμοποίηση του χώρου και την ήπια διείσδυση της ζωής της γειτονιάς στο παραθαλάσσιο μέτωπο. Η ομάδα του γραφείου αξιοποιεί τα έμμεσα πλεονεκτήματα του τοπίου της περιοχής μελέτης, τον ανοιχτό ορίζοντα, το υδάτινο παράκτιο στοιχείο, τη βιομηχανική ιστορία, συνδυάζοντας εργαλεία του χωρικού σχεδιασμού, με εξειδικευμένες γνώσεις περιβαλλοντικού και οικολογικού σχεδιασμού για την αποκατάσταση διαταραγμένων συστημάτων (Πανταζόπουλος Γ., 2018).

Η αποκατάσταση του φυσικού χώρου, αναπτύσσεται γύρω από το σχεδιασμό ενός εκτεταμένου κοινόχρηστου πάρκου σε άμεση επαφή με την ελεύθερη ακτή, από την οποία ο δυτικός Πειραιάς ήταν μέχρι τώρα αποκλεισμένος. Η πρόσβαση στο πάρκο γίνεται από έναν ενιαίο παράκτιο περίπατο, που δίνει τη δυνατότητα προσπέλασης σε θεματικές διαδρομές και προορισμούς μέσα από ένα πλέγμα αλληλο-επικουρούμενων δραστηριοτήτων πολιτισμού και αναψυχής, εκπαίδευσης και αθλητισμού, υγείας και πρόνοιας (Πανταζόπουλος Γ., 2018, Σωτηροπούλου Τζ., 2018).

Ακόμα, προτείνεται η επανάχρηση των πρώην βιομηχανικών κτιρίων, με στόχο να συνδεθούν γνώριμα ορόσημα του τόπου με σύγχρονες λειτουργίες και δράσεις. Χρήσεις πολιτισμού, που στηρίζουν τη συλλογική μνήμη του τόπου και μπορούν να ενισχύσουν την επισκεψιμότητά του, προτείνονται στο πρώην Σιλό, στο παλαιό κτίριο της ΔΕΗ και στις δεξαμενές πετρελαίου της BP, ενώ στον χώρο της πρώην ΑΓΕΤ προτείνεται η δημιουργία παιδιατρικού νοσοκομείου και εγκαταστάσεις για το Πανεπιστήμιο Πειραιά. Αυτές οι χρήσεις συμπληρώνονται με παρεμβάσεις που στοχεύουν να φέρουν σε επαφή τον επισκέπτη με το νερό αλλά και με τον περιβάλλοντα και τον ευρύτερο αστικό ιστό (Πανταζόπουλος Γ., 2018, Σωτηροπούλου Τζ., 2018).

Σημαντικά στοιχεία της μελέτης, που απασχόλησαν την ομάδα της Καρύδη, είναι η αποκατάσταση των διαταραγμένων οικοσυστημάτων και η πρόβλεψη διεργασιών εξυγίανσης του εδάφους για την απορρύπανση του περιβάλλοντος και της ακτής ώστε σταδιακά το φυσικό τοπίο να ανασυσταθεί. Σε αυτή την κατεύθυνση, προτείνονται συστήματα επανορθωτικών διατάξεων και καινοτόμων αντι-ρυπαντικών μηχανισμών, παράλληλα με συστήματα βιώσιμης υδρολογικής διαχείρισης. Η πρόταση αναπτύσσει ένα πρόγραμμα επιχειρησιακών οικολογιών, μέσω της αξιοποίησης των φαινοφικών και των οστρακοκαλλιεργειών, με ανταποδοτικά οφέλη την παραγωγή και επιτόπια χρήση λιπάσματος και την παραγωγή ενέργειας για την κάλυψη επιμέρους αναγκών όπως ο νυχτερινός φωτισμός του πάρκου (Σωτηροπούλου Τζ., 2018).

Αυτή η μελέτη πραγματεύεται μια μεγάλης κλίμακας επέμβαση, φιλοδοξώντας να αναζωογονήσει την περιοχή και να την ανασυγκροτήσει ως πόλο έλξης υπερτοπικής σημασίας. Η αρχιτέκτονας φιλοδοξεί η πρόταση να λειτουργήσει ως παράδειγμα, όπου το τοπίο μπορεί να λειτουργήσει ως πολεοδομικό εργαλείο, για την αντιμετώπιση και την ανάδειξη των φυσικών οικοσυστημάτων του Σαρωνικού, αλλά και την απορρύπανσή τους (Σωτηροπούλου Τζ., 2018).

Το Υαλουργείο και το Σιλό με
την εμβληματική καμινάδα

Χώρος περιπάτου ανάμεσα
στις αμμοθίνες

Υπαίθριες δραστηριότητες
στον αμφιθεατρικό ελεύθερο
χώρο του παραθαλάσσιου
μέτωπου.

Πανοραμική άποψη της
προτεινόμενης ανάπλασης,
όπου διακρίνονται οι βασικές
προσβάσεις στο Πάρκο και
οι δυνατότητες επέκτασης
πράσινων διαδρομών στην
πόλη.

©iocarydi

Αγροτικός Χώρος

Τα καλλιεργημένα τοπία της υπαίθρου είναι άμεσο αποτελέσματα υλικών και άυλων παρεμβάσεων. Ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας, και η παράλληλη υποχώρησή της ως επαγγελματικός κλάδος στον ελλαδικό χώρο, καθιστούν τα αγροτικά τοπία, κυρίως αυτά των πεδινών περιοχών που χαρακτηρίζονται από σχέσεις γειννίας με μεγάλα αστικά κέντρα, πεδίο έντονων μετασχηματισμών (Χατζημιχάλης Κ., 2011: σελ.33). Ο Μανωλίδης αναφερόμενος στην πρόταση του Κωσταντινίδη «Η επιθυμία του αρχιτέκτονα πρέπει να ακουμπάει στο δικίο του τοπίου» αναγνωρίζει το δικίο του τοπίου στην γραφή που έχει αφήσει η συσσωρευμένη αγροτική δραστηριότητα στην επιφάνεια της γης. Το καλλιεργημένο έδαφος αναδεικνύει την πλαστικότητα του ανάγλυφου και τις δυνάμεις που το διαμορφώνουν, αποσαφηνίζει και κάνει πιο ευκρινή την ενυπάρχουσα αρχιτεκτονική του τοπίου (Μανωλίδης Κ., 2011).

Ο αγροτικός τομέας διατηρεί διαχρονικά σημαντική θέση στην Ελλάδα, τόσο ως συστατικός παράγοντας της οικονομίας και της ανάπτυξης όσο και της κοινωνικής συνοχής (Καπετανοπούλου Χρύσα κ.ά., 2014). Το 1920, το 62% του ελληνικού πληθυσμού ζούσε εκτός πόλεων. Το 1991, πριν τη μαζική είσοδο ξένων μεταναστών στην Ελλάδα, το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί στο 28%. Μια τέτοια δημογραφική μεταβολή σε έξι μόλις δεκαετίες είχε τεράστιες επιπτώσεις, σηματοδοτώντας μια περίοδο μεγάλων ανατροπών για πολλά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Η καθυστέρηση με την οποία εγκαταστάθηκε το νεωτερικό πνεύμα στην Ελλάδα, δεν είχε τα αντίστοιχα παράπλευρα οφέλη, όπως μια ειδική σχέση με τη φύση που δεν θα προσδιοριζόταν αποκλειστικά από το χαρακτηριστικό της απεριόριστης κυριαρχίας επί αυτής (Μανωλίδης Κ. 2009 σελ.63-64).

Ο συμβατικός ορισμός της αγροτικής κοινωνίας, την προσδιορίζει με μια «καθαρότητα», δίνει έμφαση στο δέσιμο και την εξάρτηση του αγρότη από τη γη, τη γεωργική εργασία και παραγωγή, τη σχετική αυτονομία και αυτάρκειά της και την έλλειψη ανεπτυγμένων σχέσεων με τον αστικό χώρο (Κασίμης Χ., 1999). Στην Ελλάδα, η προσαρμογή του αγροτικού κόσμου στη νεωτερική αστική συνθήκη έγινε με καθυστέρηση και καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε από την επιτάχυνση των φάσεων που βίωσαν σταδιακά άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Μανωλίδης Κ., 2009: σελ.64). Οι Έλληνες αγρότες μεταπολεμικά δεν προσχώρησαν στη βιομηχοποιημένη παραγωγή στο βαθμό που συνέβη σε άλλες χώρες, με συνέπεια την αναγνώριση του αγρότη λιγότερο ως επαγγελματική και περισσότερο ως «κοινωνική κατάσταση». Οι αντιφάσεις αυτής της ιδιότητας ορίζονται από μια παραγωγή, που διατηρείται σε κλίμακα βιοτεχνικού χαρακτήρα, με τον αγρότη, εργάτη αλλά και ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής (Παναγούλη Ε., 2009: σελ.255). Σε αυτή την κατάσταση, οι μετακινήσεις μεταξύ πόλης και υπαίθρου, που ήταν συχνές ήδη από τον Μεσοπόλεμο, εκφράζουν έναν εξωστρεφή προσανατολισμό του αγροτικού πληθυσμού. Η διχοτομία στην ιδιότητα του αγρότη από τη μία διευκόλυνε το φαινόμενο της αγροτικής εξόδου, που τελικά οδήγησε στη σημαντική μείωση του αγροτικού πληθυσμού, παράλληλα όμως ενέταξε την αγροτική κοινωνία σε ένα ευρύτερο και εμπορευματοποιημένο παραγωγικό σύστημα (Κασίμης Χ., 1999).

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι σχέσεις αυτές μετασχηματίζονται όλο και πιο πολύ σε αστο-χωρικές, σε μια διαδικασία όπου το αγροτικό επάγγελμα αποκτά μορφές όλο πιο μικρές και υβριδικές. Συχνά συνυπάρχουν διαφορετικοί τρόποι παραγωγής, συμπεριλαμβάνοντας όλο και περισσότερο την παροχή υπηρεσιών. Η συνέπεια των αλλαγών αυτών είναι η θεαματική

αύξηση της πολυ-απασχόλησης, με την αγροτική να έχει ως κίνητρο απλά τη συμπλήρωση του εισοδήματος. Ο αγραστικός χαρακτήρας της παραγωγής, όπως εξελίσσεται στην Ελλάδα, είναι μέρος της ευρύτερης αλληλοδιείσδυσης της πόλης και της υπαίθρου, μιας σχέσης που αμφισβητεί τη ριζική διάκριση ανάμεσά τους, όπως την ξέρουμε στις δυτικές κοινωνίες. Η ίδια ελληνική ιδιαιτερότητα της σχέσης πόλης και υπαίθρου είναι φανερή άλλωστε και στη μορφή του χώρου: διάχυση του οικιστικού δικτύου σε ένα μωσαϊκό κατακερματισμού και ανάμειξης οικιστικών, τουριστικών, αγροτικών χρήσεων και οικιστικού χώρου (Παναγούλη Ε., 2009: σελ.255).

Προσεγγίζοντας αυτές τις οσμώσεις ανάμεσα στον ελλαδικό αστικό και αγροτικό χώρο, ο Δαμιανάκος εντοπίζει αυτό που αποκαλεί «θρίαμβο» της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας, δηλαδή τη διαρκή παρουσία των αγροτικών χαρακτηριστικών στον αστικό κόσμο. Αυτή η σύνθετη σχέση, σύμφωνα με το Δαμιανάκο χαρακτηρίζεται από το συνεχές μεταξύ αστικού και αγροτικού χώρου, μια υβριδοποίηση δραστηριοτήτων και χώρων, τη ρευστότητα των επαγγελματικών κατηγοριών, την υποχώρηση της αντίθεσης τοπικής –εθνικής κοινωνίας και την παράλληλη εμφάνιση νέων αντιθέσεων σε σχέση με αγροτικά τοπία άλλων χωρών. Κεντρικός άξονας αυτής της «θετικής» ανάγνωσης είναι η δυναμική σχέση των κοινωνιών αυτών με τη νεωτερικότητα (Παναγούλη Ε., 2009: σελ.254). Αυτές οι παρατηρήσεις, σύμφωνα με το Χατζημιχάλη, επαληθεύονται στις παράκτιες και περιαστικές περιοχές, όμως όχι σε ορεινές περιοχές και στις περιοχές εντατικής γεωργίας (Χατζημιχάλης Κ., 2011: σελ.25).

Όντως και στην περιοχή της Αττικής, το γαιοκτησιακό μοντέλο του ελληνικού αγροτικού χώρου, κατακερματισμός και μικρές διαστάσεις των ιδιοκτησιών, που προέκυψε ως αποτέλεσμα του μεγάλου αριθμού των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, των διαδοχικών κληρονομικών μεταβιβάσεων και της απουσίας μιας πολιτικής γαιοκτησίας, έχει οδηγήσει σε σχέσεις συνέχειας μεταξύ του αστικού και του αγροτικού χώρου. Την ίδια στιγμή όμως, έχει καταστήσει τον αγροτικό χώρο ευάλωτο στις αστικές πιέσεις, καθώς οι σχέσεις αυτές διέπονται από ένα καθεστώς ιδιοκτησιακής «ασάφειας», που έχει παράγει πολλές καταχρήσεις, αλλά από την άλλη έχει διαφυλάξει νησίδες ήπιων χρήσεων αποτρέποντας άλλα επενδυτικά σχέδια (Παναγούλη Ε., 2009: σελ.256).

Σήμερα, παρά τις μεγάλες επεμβάσεις που έχουν συμβεί στο αττικό τοπίο, τις αλλαγές στην παραγωγική βάση και το γεγονός ότι η Αττική δεν παρουσιάζει αύξηση των γεωργικών εκτάσεων, σύμφωνα με την Κοινοτική Τυπολογία, η Αττική κατέχει τον μεγαλύτερο αριθμό εκμεταλλεύσεων στους Τεχνικοοικονομικούς Προσανατολισμούς που αφορούν την κηπουρική, την αμπελουργία, τους συνδυασμούς μόνιμων φυτειών, την ελαιοκομία, κ.ά. Το 40% της γεωργικής γης της Αττικής συγκεντρώνεται, στην Περιφερειακή Ενότητα Ανατολικής Αττικής, ένα έντονα αστικοποιημένο τοπίο που χαρακτηρίζεται από περιοχές μικτών χρήσεων γης. Αναπτύσσεται δηλαδή ένα αστικό τοπίο όπου ανταγωνίζεται το αγροτικό με τις κατοικημένες περιοχές να αναμειγνύονται με τις καλλιέργειες, τις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, τις μονάδες μεταποίησης και τυποποίησης κ.ά. (Καπετανοπούλου Χρύσα κ.ά., 2014). Σημαντικό μέρος των αγροτικών εκτάσεων της Αττικής αφορούν στην αμπελουργία, με συνολική έκταση 65.000 στρέμματα, εκ των οποίων τα 4/5 (49.000 στρέμματα) βρίσκονται στην περιφέρεια της Ανατολικής Αττικής, στην πεδιάδα των Μεσογείων. Η γηγενής ποικιλία του αττικού αμπελώνα, το Σαββατιανό, αποτελεί το 80% της συνολικής καλλιέργειας (Φράγκου Α.).

Μια από τις περιοχές της Ανατολικής Αττικής, που έχει γνωρίσει μεγάλες μεταβολές ως προς την αγροτική φυσιογνωμία της και δέχεται συνεχώς αυξανόμενες πιέσεις είναι η πεδιάδα

Καλλιέργειες στην Ανατολική Αττική

φωτ.: Βάιος Σπυρόπουλος

των Μεσογείων. Σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο της έντονης αστικοποίησης, οι ορεινοί όγκοι του Υμηττού και της Πεντέλης λειτούργησαν ως σαφή όρια της ανάπτυξης της Αθήνας από τα ανατολικά. Ως αποτέλεσμα η περιοχή των Μεσογείων, με εξαίρεση τις παραθεριστικές περιοχές στα παράλια, διατήρησε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 τον παραδοσιακά αγροτικό της χαρακτήρα. Η πεδιάδα των Μεσογείων είναι η πιο ξηροθερμική περιοχή της Ελλάδας (2.900 ώρες ηλιοφάνειας/χρόνο), όμως η γεινίαση με την θάλασσα και τον ορεινό όγκο του Υμηττού, δημιουργεί ευνοϊκές συνθήκες για την καλλιέργεια. Ωστόσο, η απόφαση χωροθέτησης στην περιοχή του νέου Διεθνούς Αεροδρομίου και των συγκοινωνιακών έργων που ακολούθησαν, έχει αλλάξει σε μεγάλο βαθμό και με γρήγορο ρυθμό, το τοπίο και τη σχέση της περιοχής με το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας. Σήμερα τα Μεσόγεια αποτελούν την ταχύτερα αναπτυσσόμενη δημογραφικά περιοχή της Αττικής (Παγώνης Θ., Χωριανόπουλος, Ι., Κουκούλας Σ., 2009, ΕΝ.Ο.Α.Α.).

Η βελτίωση της προσβασιμότητας στα Μεσόγεια οδήγησε στην έντονη προαστικοποίηση, με κυρίαρχο χαρακτηριστικό την άναρχη δόμηση. Ταυτόχρονα, παρατηρείται η αλλοίωση του αγροτικού χαρακτήρα του τοπίου, λόγω σημαντικών αλλαγών στο πρότυπο οικονομικής δραστηριότητας. Ειδικότερα, κατά μήκος της Αττικής Οδού και πλησίον του αεροδρομίου, χωροθετούνται πλέον μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες, αποθηκευτικοί χώροι, αντιπροσωπείες, μεγάλες ξενοδοχειακές μονάδες αλλά και επεκτείνεται η οικιστική ανάπτυξη (Λαϊνός Ι., 2013).

Για τον έλεγχο της ανεξέλεγκτης και απρογραμματίστης προαστικοποίησης και την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των προβλημάτων που συμπαρασύρει, στο Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας προωθείται η θεσμοθέτηση μιας σειράς από ειδικές μελέτες. Το 2003 θεσμοθετείται σε αυτό το πλαίσιο η Ζώνη Οικιστικού Ελέγχου για την περιοχή των Μεσογείων, με κύριο μέλημα τον έλεγχο της άναρχης δόμησης και τη διάχυση οικιστικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων στις περιφερειακές περιοχές και την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος και της γεωργικής γης. Έτσι, η περιοχή οργανώνεται βάση τριών γενικών ζωνών χρήσεων γης, τις Ζώνες Προστασίας, τις Οικιστικές Ζώνες και τις Ζώνες Παραγωγικών Δραστηριοτήτων. Παρά τις προσπάθειες αυτές, η παλαιότητα των υφιστάμενων σχεδίων σε συνδυασμό με τις συνεχείς μεταβολές που υφίσταται η περιοχή, δυσχεραίνουν τις προσπάθειες ελέγχου της δόμησης στα πλαίσια του πολεοδομικού σχεδιασμού, καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία δεν ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες και απαιτήσεις. Παράλληλα, ο πολεοδομικός χώρος που παράγεται μέσα σε αυτές τις συνθήκες φέρει ποικίλα προβλήματα, ανεπάρκεια στο οδικό δίκτυο, στους χώρους στάθμευσης, στους κοινόχρηστους χώρους κ.ά. (Λαϊνός Ι., 2013).

Η ιστορικότητα του τοπίου και η γοητεία των φυσικών περιοχών, είναι παράγοντες που οδήγησαν στην αναγνώριση του αττικού τοπίου ως ένα ιδανικό πολιτισμικό προϊόν και στην τουριστική εκμετάλλευσή του. Η μεγάλη ανθεκτικότητα του τουριστικού φαινομένου στην Ελλάδα, ακόμη και στις σημερινές συγκυρίες της οικονομικής ανασφάλειας, οδήγησε στην επιλεκτική προβολή και ανάπτυξη επιλεγμένων περιοχών, αφήνοντας άλλες στην αφάνεια, αγροτικά τοπία και βιομηχανικές περιοχές. Οι αλλαγές στις παραγωγικές δομές και η επακόλουθη αλλοίωση των χαρακτηριστικών των πρώην παραγωγικών περιοχών, οδηγεί σήμερα στην ανάγκη επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου τους και την δημιουργία σχέσεων ισορροπίας μεταξύ αγροτικού ή βιομηχανικού τοπίου, αστικότητας και φυσικών οικοσυστημάτων.

φωτ. Ζήσης Τσούμπος

Το τοπίο ως αναπαράσταση

Το τοπίο, ως έννοια που αναφέρεται στην προβολή ενός τόπου στη συνείδηση του ανθρώπου, είναι δέσμιο ποικίλων διαμεσολαβήσεων. Η επόμενη ενότητα εξετάζει την ανάδυση της έννοιας του τοπίου μέσα από τις τοπιογραφικές αναπαραστάσεις στη δυτική τέχνη και εν εξελίξει πώς αποδόθηκε, ως θεματολογία, στην τέχνη και τη φωτογραφία και τις ιδιομορφίες με τις οποίες εκφράστηκε στην ελληνική σκηνή, με παραδείγματα από το αττικό τοπίο.

Η πρόσληψη του τοπίου, τόσο του φυσικού όσο και του πολιτιστικού, είναι δέσμια ποικίλων διαμεσολαβήσεων²³, που ξεκινούν από τα πολιτισμικά φίλτρα, τις ιεραρχήσεις και σκοπιμότητες στη διαδικασία της παρατήρησης για να αποκτήσουν με την καταγραφή και απόδοσή τους, χρώμα, ήχο και νόημα (Λεοντίδου Λ., 2015: σελ.387, Μανωλίδης Κ., 2006: σελ. 127). Η σχηματοποίηση αποτέλεσε σημαντικό εργαλείο σε αυτήν την διαδικασία, καθώς επιτρέπει τη σταδιακή κατανόηση, την εκλογίκευση και την κανονικοποίηση της φύσης (Μάντζου Π., Μπήτσικας Ξ., 2006, σελ.68). Οι αναπαραστάσεις του τοπίου και η εξέλιξη αυτών σε συνάρτηση με την κοινωνία μέσα στην οποία παράγονται εκφράζει την αδιάκοπη μεταβολή της προσέγγισης του τοπιακού στις διαφορετικές εποχές και κοινωνίες (Μάντζου Π., Μπήτσικας Ξ., 2006, σελ.68).

Η πρόσληψη από το βλέμμα, είναι η αίσθηση που έχει τον κύριο ρόλο στις διαδικασίες αναπαράστασης, και ορίζει το τοπίο ως μια νοητική κατασκευή που επιλέγει, ερμηνεύει και ανασυνθέτει τα δεδομένα μιας χωρικής ενότητας (Μανωλίδης Κ., 2006: σελ.128).

Το ελληνικό τοπίο υπήρξε σταθερά πεδίο μελέτης, καταγραφής και καλλιτεχνικής έμπνευσης και χρησιμοποιήθηκε συχνά ως πεδίο αναπαράστασης με πολιτικές και κοινωνικές συνδηλώσεις, αλλά και ως ακαταμάχητη διαφημιστική εικόνα από τις πολιτικές προώθησης του ελληνικού τουρισμού. Η επαναληπτική και εργαλειακή του αξιοποίηση, σε όλη τη θεματική του διακύμανση, έχει κατασκευάσει μια εικόνα ανθεκτική μέσα στο χρόνο, που παρά τον επιλεκτικό χαρακτήρα των αναπαραστάσεων, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (Κοσκινά Κ., 2014: σελ.11, Παπαδόπουλος Λ., 2015: σελ.304-305).

φωτ. από την έκθεση *Athens Twice Seen* του Richard W. Moore, όπου παρουσιάζονται φωτογραφίες ιστορικών μνημείων και περιοχών της Αθήνας, «ιδωμένες» δύο φορές, με χρονική απόσταση τουλάχιστον ενός αιώνα μεταξύ τους.

23 Ο Gaston Bachelard, στο βιβλίο *Η ποιητική του χώρου*, επισημαίνει πως «ο χώρος έτσι όπως τον συλλαμβάνει η φαντασία, δεν έχει πια σχέση με τον αδιάφορο χώρο που παραδίνεται στο μέτρο και στο λογισμό του γεωμέτρη. Είναι ένας βιωμένος χώρος. Βιωμένος όχι μόνο στη θετικότητά του, αλλά με όλες τις μεροληψίες της φαντασίας». Ο βιωμένος χώρος, με το πλούσιο συμβολικό και φαντασιακό φορτίο, εμφανίζεται στην τέχνη, στην λογοτεχνία, στη ζωγραφική και τη φιλοσοφία, αλλά και σε περισσότερο λαϊκές μορφές έκφρασης του συλλογικού ασυνειδήτου, όπως τα παραμύθια (Σκαρπέλος Γ., 2015: σελ. 228).

Από την Τοπιογραφία στο διευρυμένο πεδίο του τοπίου

Η τοπιογραφία, ως αυτόνομο είδος, συγκαταλέγεται στις νεότερες θεματικές κατηγορίες της ευρωπαϊκής τέχνης, παρόλο που απεικονίσεις του φυσικού χώρου ήταν γνωστές από τα προϊστορικά χρόνια (Τσιγκάκου Φ. Μ., 2015: σελ.205). Η ανάδυση της δυτικής τοπιογραφίας²⁴ έκανε δυνατή την ακριβέστερη περιγραφή της φύσης, συμβαδίζοντας με την ανάδυση ενός κόσμου πιο «αντικειμενικού», που χαρακτηρίζεται από την ορθολογιστική προσπάθεια κανονικοποίησης της φύσης. Αυτή η θεώρηση του χώρου όρισε τον παρατηρητή ως εξωγενή, δίνοντας του ρόλο εποπτικό (Μάντζου Π., Μπήτσικας Ξ., 2006, σελ.68-69, Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 19).

Η ζωγραφική αναπαράσταση του αττικού τοπίου, δεν εμφάνισε ιδιότυπα χαρακτηριστικά συγκριτικά με τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις άλλων ελληνικών τοπίων, συνεπώς η προσέγγιση της γίνεται μέσα στο πλαίσιο της εξέλιξης της τοπιογραφίας στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας. Οι απεικονίσεις του τοπίου συνιστούν πολιτισμικές εικόνες, αποτυπώνουν έναν συγκεκριμένο υπαρκτό χώρο, ταυτόχρονα όμως εκφράζουν ένα προσωπικό ιδίωμα και καθρεφτίζουν το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται η δημιουργία τους (Τσιγκάκου Φ. Μ., 2015: σελ.205). Στο ελληνικό τοπίο, οι Ευρωπαίοι καλλιτέχνες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, απέδωσαν με ιδιαίτερη έμφαση την αισθητική ποιότητα του «γραφικού», συνδεδόμενο άλλοτε με το «ωραίο» και το «υψηλό» και άλλοτε με τη ρομαντική πρόσληψη του κλασικού (Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Α., 2015: σελ. 195). Αφορμή για την εικονογράφιση του ελληνικού τοπίου στάθηκαν αρχικά οι αρχαιολογικοί χώροι και τα μνημεία, μονοπωλώντας τη θεματολογία των απεικονίσεων σχεδόν όλου του 18^{ου} αιώνα. Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, το ενδιαφέρον σταδιακά επεκτάθηκε και προς το τοπίο. Στην προσπάθεια να αποδώσουν την πνευματικότητα του τοπίου, οι καλλιτέχνες που επισκέφτηκαν την Ελλάδα, αποτύπωσαν τα αρχαία ερείπια και το τοπίο, αναπλάθοντας τα σε ένα σκηνικό που ικανοποιούσε το αίσθημα της νοσταλγικής αναζήτησης του κλασικού κόσμου. Σε αυτόν τον κόσμο, δεν υπήρχε θέση για σύγχρονες αναφορές, έτσι τα μνημεία αποσπώνταν από την ιστορική πραγματικότητα, ώστε να συντάσσουν μια εικόνα που ανταποκρινόταν στα ευρωπαϊκά συναισθηματικά δεδομένα για τον ελλαδικό χώρο (Τσιγκάκου Φ. Μ., 2015: σελ.208-218).

24 Το τοπίο, ως αναπαράσταση της φύσης, πρωτοεμφανίστηκε στις συνθέσεις ευρωπαίων ζωγράφων του Quattrocento (15^{ος} αιώνας), όχι ως αυτόνομη θεματική αλλά συσχετισμένο με ένα πλαίσιο ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Οι ιστορικές, κοινωνικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις του 17^{ου} αιώνα οδήγησαν στην ανάδειξη του τοπίου ως αυτόνομου εικαστικού είδους, το οποίο βρήκε την κορυφαία έκφρασή του στους Ολλανδούς τοπιογράφους της εποχής. Η τοπιογραφική τέχνη απέκτησε σταδιακά τη δική της θεωρητική βάση που γέννησε τις αισθητικές αντιλήψεις του «ωραίου», του «γραφικού» και του «υψηλού» τοπίου. Το «ωραίο» τοπίο ήταν ευχάριστο και αρμονικών αναλογιών, έχοντας ως μέτρο την αναγεννησιακή αναβίωση της κλασικής τέχνης. Το «γραφικό» τοπίο αναδύθηκε στην Αγγλία από τις δημοσιεύσεις των περιηγήσεων μεταξύ 1782-1802 του William Gilpin, που διδάξαν το κοινό να βλέπει το αληθινό τοπίο με βάση τα κριτήρια της ομορφιάς ενός πίνακα. Το «υψηλό» ορίστηκε από τον Edmund Burke στην πραγματεία Philosophical Inquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and the Beautiful (1757) ως το τοπίο που προκαλεί τον απολαυστικό τρόπο και αναζητούσε το δέος, την απεραντοσύνη και την ανάταση σε φυσικές περιοχές που υπογράμμιζαν την ασημαντότητα του ανθρώπου (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 21, Τσιγκάκου Φ. Μ., 2015: σελ.205)

Στην Ελλάδα, η μόνη καλλιτεχνική έκφραση που υπήρχε πριν από την Επανάσταση, σύμφωνα με τον Αντρέα Ιωαννίδη, ήταν η λαϊκή τέχνη και μια φθίνουσα μεταβυζαντινή παράδοση στη θρησκευτική ζωγραφική. Οι λίγοι Έλληνες ζωγράφοι που ασχολήθηκαν με την τοπιογραφία το διάστημα αμέσως μετά την επανάσταση ακολούθησαν την τεχνοτροπία και τη θεματολογία που είχαν καθιερώσει οι Ευρωπαίοι ζωγράφοι-περιηγητές (Τσιγκάκου Φ. Μ., 2015: σελ.205). Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος στην προσπάθειά του να εκσυγχρονίσει τη νέα ελληνική τέχνη στράφηκε στο Μόναχο. Η μετάκληση Βαυαρών καλλιτεχνών στην Αθήνα και στη συνέχεια οι σπουδές νέων Ελλήνων καλλιτεχνών στο Μόναχο, διαμόρφωσαν μια γενιά καλλιτεχνών που έμεινε γνωστή ως η ελληνική ζωγραφική «Σχολή του Μονάχου»²⁵. Οι εκπρόσωποι της «Σχολής του Μονάχου» μετέφεραν μια στέρεη τεχνική, καθώς και μια σωστή οργάνωση και συστηματική εκπαίδευση στον χώρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, θέτοντας τις βάσεις που είχε ανάγκη η νεοελληνική τέχνη για να επιδιώξει μια γρήγορη εξέλιξη (Βουτυράς Μ., Γουλάκη-Βουτυρά Α.). Το καλλιτεχνικό κλίμα της πρώιμης μετεπαναστατικής περιόδου συμπυκνώνεται, αντίστοιχα στη θεωρία που διατύπωσε ο νεαρός Στέφανος Κουμανούδης στο δοκίμιο, *Που σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερον*, το οποίο γράφτηκε στο Παρίσι το 1843, και επιχείρησε να εισαγάγει με ιδεολογικά επιχειρήματα τη δυτική ζωγραφική στην Ελλάδα. Εισήγαγε ακόμη στη νεοελληνική γραμματεία τη λέξη και την έννοια τοπιογραφία, που αποτελούσε ήδη εδραιωμένη παράδοση της δυτικής τέχνης (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 51-52).

Η στροφή προς τη δυτική τέχνη επηρέασε την τεχνική, τη μορφή και τη θεματογραφία της νεοελληνικής καλλιτεχνικής δημιουργίας (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 51-52). Η τοπιογραφία εμφανίστηκε ως αυτόνομη καλλιτεχνική θεματογραφία στην Ελλάδα ουσιαστικά από τον 20^ο αιώνα, όταν είχε αρχίσει να εδραιώνεται πιο στέρεα μια μορφή αστικής συνείδησης, οδηγώντας σε αποξένωση από τη φύση και υποδεικνύοντας το τοπίο ως πηγή πνευματικής αναζωογόνησης και καλλιτεχνικής έμπνευσης (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 145). Σε ευθεία αντιστοιχία με τη δυτική εμπειρία, σύμφωνα με την οποία η αναγνώριση της θέας του ίδιου του τοπίου έπεται της αναπαράστασής του, ο Ροΐδης αντιπαραβάλλει το αττικό τοπίο με «εικόνα ζωγράφου», σηματοδοτώντας πως η πρόσληψη του τοπίου στην Ελλάδα ξεκινά να διαμεσολαβείται από εικαστικές συμβάσεις. Όμως σύμφωνα με τον Ιωάννη Μελετόπουλο, η λαϊκή εικονογραφία των αρχών του 20^{ου} αιώνα προβάλλει ακόμα αντιστάσεις, επιλέγοντας μια υβριδική απόδοση του χώρου, στην οποία το πρώτο πλάνο ακολουθεί τις αρχές της προοπτικής, ενώ το δεύτερο και το τρίτο πλάνο ανακλούν τη μεταβυζαντινή τέχνη, καθώς ακολουθούσε τα «διανοητικά, ψυχικά, πνευματικά και ηθικά μέτρα» του λαού. Τα υβριδικά αυτά έργα καταδεικνύουν ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι ακόμα δημοφιλής κατάλοιπα ενός παλαιότερου προτύπου αναπαράστασης (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 146).

25 Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της «Σχολής του Μονάχου» έπαιξαν οι Τήνιοι ζωγράφοι Νικόλαος Γύζης (1842-1901) και Νικηφόρος Λύτρας (1832-1904), ο Κωνσταντίνος Βολανάκης και ο Γεώργιος Ιακωβίδης. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο Γύζης ήταν καθηγητής στην Ακαδημία του Μονάχου, ενώ την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, ο Νικηφόρος Λύτρας δίδασκε στο Σχολείο των Τεχνών (τη μετέπειτα Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας). Η φιλική σχέση μεταξύ των δύο προώθησε περαιτέρω την επαφή με την Ακαδημία του Μονάχου, στην οποία συνέχισαν τις σπουδές τους με υποτροφία πολλοί νέοι Έλληνες καλλιτέχνες της εποχής όπως οι Πανταζής, Λεμπέσης, Ιακωβίδης, Ροΐδης, Βικάτος, Νικόλαος Λύτρας κ.ά.

Υδατογραφία του Louis Dupré, ο Louis Fauvel στο σπίτι του με θέα την Ακρόπολη, 1819.

Έργο του Θεόδωρου Βρυζάκη, ενός από τους πρώτους εκπροσώπους της Σχολής του Μονάχου με τίτλο *Παραμυθία*, 1847, που απεικονίζει μια ηλικιωμένη μητέρα να παρηγορεί την κόρη της για την αναχώρηση του αγαπημένου της. Εθνική Πινακοθήκη Αθηνών

Τοπίο στο Λαύριο του Κωνσταντίνου Μαλέα, 1920

Ο χορός της Άνοιξης του Κωνσταντίνου Παρθένη,

Η Αθήνα κι ο Λυκαβηττός του Σπύρου Βασιλείου, 1978,

Αποψη Εθνικού Κήπου και του Ζαπτείου από τρίπτυχο του Σπύρου Βασιλείου, 1978

Τοπίο της Αθήνας του Γιώργου Γουναρόπουλου, τοιχογραφία στο Δημαρχείο Αθηνών

Η αύρα ανανέωσης, που διέπει τη νεοελληνική τέχνη των αρχών του 20^{ου} αιώνα, μετέβαλε πολύ γρήγορα το ακαδημαϊκό ιδίωμα που είχε επικρατήσει στη ζωγραφική. Ανήσυχoi μοντερνιστές ζωγράφοι, όπως ο Κωνσταντίνος Παρθένης, ο Κωνσταντίνος Μαλέας, ο Νικόλαος Λύτρας και ο Σπύρος Παπαλουκάς, επηρεασμένοι από την καλλιτεχνική πρωτοπορία που εκπορεύεται από το Παρίσι, αναζήτησαν την ελληνικότητα στην τέχνη, την οποία εντόπισαν στο φως και τη φύση της Ελλάδας. Αυτοί οι καλλιτέχνες δημιούργησαν μια σχολή τοπιογραφίας, όπου κυριαρχεί το χρώμα και η ιδιαίτερη ατμόσφαιρα της ελληνικής φύσης, στοιχεία που απέδωσαν μέσα από μια μοντέρνα τεχνοτροπία, που χαρακτηρίζεται από την αφαίρεση, την κατάργηση της τρίτης διάστασης, και τη χρήση καθαρών και φωτεινών χρωμάτων (Βουτυράς Μ., Γουλάκη-Βουτυρά Α., Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 147, Σβορώνου Ε., 2014).

Στη βάση αυτής της αλλαγής στην τέχνη, τοποθετήθηκε ο στοχαστής Περικλής Γιαννόπουλος κηρύσσοντας την αισθητική και ιδεολογική στροφή προς την ελληνική γη. Ο Γιαννόπουλος απέρριπτε την ευρωπαϊκή επιρροή και με μια σειρά δοκίμια (1903-1910) προέτρεπε τους ζωγράφους της εποχής του «να ανακαλύψουν το ιδεόγραμμα του ελληνικού φωτός» και «τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της Ελληνικής Γραμμής και του Ελληνικού Χρώματος, όπως αυτά απορρέουν φυσικά από την Ελληνική Γη και το Ελληνικό Φως». Στη «διαυγή ελληνική γραμμή» του τοπίου με την «αιθέρια καμπυλότητα» ο Γιαννόπουλος ανιχνεύει το πρότυπο της αρχαίας γλυπτικής, της βυζαντινής εικονογραφίας, του κυκλικού ελληνικού χορού, τις εκφράσεις και χειρονομίες των κατοίκων του, συνδέοντας τα στοιχεία του ελληνικού τοπίου με την ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων του. Παρά την τακτική έλλειψη μέτρου, τα ιδεολογήματα του Γιαννόπουλου συνέβαλαν στη στροφή του βλέμματος προς το τοπίο και στην πρόταξη του ως εθνικού ιδανικού, σε μια περίοδο που ο ρόλος της τοπιογραφίας ήταν καθοριστικός για τη χειραφέτηση της ελληνικής τέχνης. Βάθρο της υπερτοχής την οποία επικαλείται ο Γιαννόπουλος²⁶, δεν αποτελούν πλέον τα ερείπια αλλά το τοπίο, το οποίο παρομοιάζει, όπως και ο Ροΐδης, με «ιδανική» εικόνα. Ανεξάρτητα από τον εθνικιστικό χαρακτήρα του έργου του, ο Γιαννόπουλος ήταν ο πρώτος που επιχείρησε μια διεξοδική προσέγγιση του ελληνικού τοπίου, καλώντας σε μια στοχαστική παρατήρηση και την εικαστική απόδοσή του (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 147).

Κατά το διάστημα του Μεσοπολέμου, αναπτύσσεται ένα αρχικά λογοτεχνικό κίνημα που επιδίωκε την εισαγωγή και την αφομοίωση πρωτοποριακών ρευμάτων στην Ελλάδα, με πρωτεργάτες ποιητές και πεζογράφους, όπως ο Σεφέρης, ο Ελύτης, ο Εγγονόπουλος, ο Εμπειρίκος κ.ά., το οποίο μεταφέρθηκε και στην τέχνη. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, το 1922, η έντονη ανάγκη εθνικής αυτογνωσίας, έδωσε νέο προσανατολισμό στην ελληνική τέχνη, που εκφράστηκε κυρίως με τη στροφή στην παράδοση. Η «Γενιά του Τριάντα», προσπάθησε να προσδιορίσει μια εθνική καλλιτεχνική ταυτότητα, χρησιμοποιώντας στοιχεία από ολόκληρο το πολιτισμικό παρελθόν της Ελλάδας (την Αρχαιότητα, το Βυζάντιο, τη λαϊκή παράδοση). Η νεοελληνική ζωγραφική της περιόδου, γνώρισε μια εντυπωσιακή άνθηση, με έργα που εστίασαν κυρίως στο αστικό και στο κατοικημένο τοπίο αλλά και στον άνθρωπο. Παρόλα αυτά η φύση απασχολεί σταθερά τις αναζητήσεις μιας ελληνικής τέχνης, όπως και οι ιστορικές και μυθικές αναφορές. Χαρακτηριστικοί καλλιτέχνες της εποχής είναι ο Ν. Χατζηκυριάκος Γκίκας, ο Σ. Βασιλείου, ο Γ. Τσαρούχης, ο Φ. Κόντογλου, ο Ν. Εγγονόπουλος και ο Γ. Γουναρόπουλος (Σβορώνου Ε., 2014).

Μεταπολεμικά, το πλήθος στις τάσεις και τις αναζητήσεις στην τέχνη, κυμαίνεται μεταξύ της αφαίρεσης και της παραστατικής ζωγραφικής. Σε αυτές τις εκφράσεις, το ελληνικό τοπίο παρέμεινε σταθερή πηγή έμπνευσης για τη νεοελληνική τέχνη, όμως αφετηρία για τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις της εποχής αποτέλεσε περισσότερο η ανάγκη προσωπικού προσδιορισμού σε έναν διεθνή χώρο καλλιτεχνικής δημιουργίας. Οι επιρροές από ιστορικά και μυθολογικά θέματα παραμένουν στη μεταπολεμική ελληνική τέχνη, αλλά πλέον χαρακτηρίζονται από μια πιο ελεύθερη και προσωπική ερμηνεία (Βουτυράς Μ., Γουλάκη-Βουτυρά Α. Σβορώνου Ε., 2014).

Η τοπιογραφία υπήρξε το πολυπληθέστερο σε έργα είδος της νεοελληνικής τέχνης, με το οποίο ασχολήθηκαν όλοι σχεδόν οι σημαντικοί καλλιτέχνες και προσφέρει ευρύτερες μαρτυρίες για τις ατομικές και συλλογικές οπτικές, που προσέγγισαν τον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια των δύο προηγούμενων αιώνων (Καμπουρίδης Χ., 2009).

Στην σημερινή εποχή της μεταμοντέρνας τέχνης, η σχέση του ανθρώπου με τη φύση απασχολεί τους προβληματισμούς πολλών καλλιτεχνών. Παρόλο που η φύση εμμένει ως πηγή έμπνευσης στην τέχνη, οι παραδοσιακές αισθητικές έννοιες για την αξιολόγηση του χώρου δεν αποδεικνύονται αρκετές. Η πρόσληψη του έργου τέχνης προϋποθέτει αντιληπτικές ικανότητες του

26 Στο ιδεολόγημα του Γιαννόπουλου η φύση αναδεικνύεται ως υπέρτατη πνευματική και αισθητική αρχή και συνυφαίνεται με έναν δυναμικό εθνικισμό, με βάση τη γερμανική θεωρία του «εθνικού τοπίου» και της «εθνικής αισθητικής», σύμφωνα με την οποία η τέχνη ενός λαού πρέπει να είναι οργανικά συνδεδεμένη με ερεθίσματα που προκύπτουν από το άμεσο φυσικό περιβάλλον (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 147).

αποδέκτη, που αφορούν όλες τις αισθήσεις, καθώς το έργο δεν περιορίζεται πλέον στο κάδρο, αλλά μπορεί να εκτυλίσσεται σε ένα χώρο, να έχει ορισμένη χρονική διάρκεια και να αναπτύσσει σχέσεις διάδρασης με το κοινό (Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Α., 2015: σελ. 201). Αυτή η μεταβολή διερρευνάται από την Rosalind Krauss στο κείμενο *Sculpture in the Expanded Field* (1978), όπου αναπτύσσει την έννοια του «διευρυμένου πεδίου» (*expanded field*)²⁷, αναφερόμενη στις εδαφικές πρακτικές καλλιτεχνικής δράσης που αναπτύχθηκαν από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 και καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Σύμφωνα με την Krauss, «τα τελευταία χρόνια τα πιο εκπληκτικά πράγματα αποκαλούνται «γλυπτική», όπως διάδρομοι με τηλεοπτικές οθόνες, φωτογραφίες που τεκμηριώνουν πεζοπορίες στην ύπαιθρο, καθρέπτες με παράξενες γωνίες τοποθετημένοι στο εσωτερικό δωματίων, γραμμές χαραγμένες στο έρημο τοπίο». Στις σύγχρονες καλλιτεχνικές αναζητήσεις, η διαφορά ανάμεσα στο έργο και στο περιβάλλον τείνει να εξαφανιστεί και είναι το έδαφος που αναδεικνύεται ως προνομιούχο πεδίο (Τζιρτζιλιάκης Γ., 2005).

Σε αυτό το πλαίσιο, της στροφής της τέχνης προς το χώρο και τη διαδικασία, οι καλλιτεχνικές εργασίες παρεμβαίνουν στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και άρουν τους διαχωρισμούς ανάμεσα σε καλλιτεχνικές πρακτικές, προωθώντας εννοιολογικές συναρμογές ανάμεσα στα μέσα και τα διαφορετικά γνωστικά πεδία. Η μετάβαση, από το κάδρο, στην επικράτεια του δημόσιου χώρου, αναδεικνύει τη δυνατότητα της τέχνης να παράγει χωρικές εμπειρίες, χρησιμοποιώντας πολλά από τα συνθετικά μέσα της αρχιτεκτονικής. Από αυτά τα ενδιάμεσα πεδία δράσης προέκυψε ένα σύνολο νέων μεθοδολογιών και εννοιών, όπως η συσχέτιση, η διάδραση και η διαδίκτυωση, πρωτίστως όμως σηματοδότησαν την «επιστροφή» της τέχνης στον πραγματικό χώρο (Κούρος Π., 2006).

Αυτές οι καλλιτεχνικές πρακτικές, δεν παράγουν αντικείμενα τέχνης, αλλά αναπτύσσονται με τη μορφή διαδικασίας στο χρόνο και μετατοπίζουν την έμφαση από τον δημιουργό στο σημείο συνάντησης του έργου με τον αποδέκτη. Σε αυτή τη διαδικασία ο τρόπος επαφής του έργου με το κοινό αποτελεί μέρος της δημιουργικής διαδικασίας, και επηρεάζεται από το βαθμό ενεργοποίησης του αποδέκτη, ενώ σημασία δεν έχει το τελικό αποτέλεσμα, αλλά η παραγωγή νοήματος κατά την εξέλιξη της διαδικασίας (Κούρος Π., 2006).

Ένας από τους εκφραστές της σύγχρονης τέχνης στην Ελλάδα, είναι ο Κώστας Τσόκλης, τα έργα του οποίου πραγματεύονται τον προβληματισμό μεταξύ πραγματικής εικόνας και αναπαράστασης. Η διπλή σχέση ανάμεσα στον πραγματικό και το ζωγραφικό χώρο, αποτελεί σταθερά στα έργα του, που διαμορφώνονται μέσα από μια προσωπική τεχνική με έντονο το στοιχείο της θεατρικότητας, με τη χρήση ποικίλων υλικών (ξύλο, χαρτί, άμμος, μαρμαρόσκονη, τσιμέντο και μέταλλα) και μέσω του συνδυασμού παραστατικών μέσων (βίντεο, ζωγραφική κ.ά.). Ο Τσόκλης εκπροσώπησε την Ελλάδα στη Μπιενάλε Βενετίας το 1986 με θέμα «Τέχνη και Επιστήμη» με έργα του μεταξύ των οποίων η «Μεγάλη Θαλασσογραφία», το «Ουράνιο Τόξο», και με ζωγραφικούς πίνακες επάνω στους οποίους προβαλλόταν μια βιντεογραφημένη εικόνα, το «Καμακωμένο Ψάρι» και τα «Κινούμενα Πορτρέτα». Αυτά τα έργα, που χαρακτηρίστηκαν «ζωντανή ζωγραφική», πραγματεύονται τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και διέπονται από μια έντονη περιβαλλοντική ανησυχία (Καπόπουλος, fine art, Σβορώνου Ε., 2014).

Ο προβληματισμός για την περιβαλλοντική υποβάθμιση του αττικού τοπίου, οδήγησε το γνωστό συνθέτη Μίμη Πλέσσα, εκτός του κατά παράδοση πεδίου δράσης του, στην ενασχόληση με τη ζωγραφική, σε μία προσπάθεια να αποτυπώσει τα αισθήματα του για την καταστροφή της δασικής περιοχής της Πεντέλης από τις επαναλαμβανόμενες εμπρηστικές πυρκαγιές. Τα έργα που δημιούργησε κατά τη διάρκεια της προηγούμενης εικοσαετίας εκτέθηκαν το Μάρτιο του 2015, στην Γκαλερί Έρση. Με λιτό, μορφοπλαστικό λεξιλόγιο ο Πλέσσας, συλλέγοντας τα αποκαΐδια από το πληγωμένο τοπίο της Πεντέλης, συνέθεσε ένα γνώριμο, συμβολικό ελληνικό τοπίο, αυτό της θάλασσας, που γίνεται σύμφωνα με τον Χρυσάνθο Χρήστου ένα πεδίο υπαινιγμών, για τους κινδύνους αλλά και τις ευκαιρίες που δίνει στον άνθρωπο το περιβάλλον. Ο Πλέσσας αναφέρει για τα κίνητρα που τον οδήγησαν στην εν λόγω έκφραση, «Την ονειρεμένη πόλη των καλλιτεχνών που με αγάπη ίδρυσα, υπεράσπισα και εξακολουθώ να τη φροντίζω, δοκίμασαν επανειλημμένα να μου την κάψουν.» και αλλού, «Η αληθινή μου βάσανος ήταν όταν έπρεπε να συνηθίζω τον ηχητικό περίγυρο που ήταν διαφορετικός μιας και καταστρεφόταν το πυκνό δάσος που μας προστάτευε»

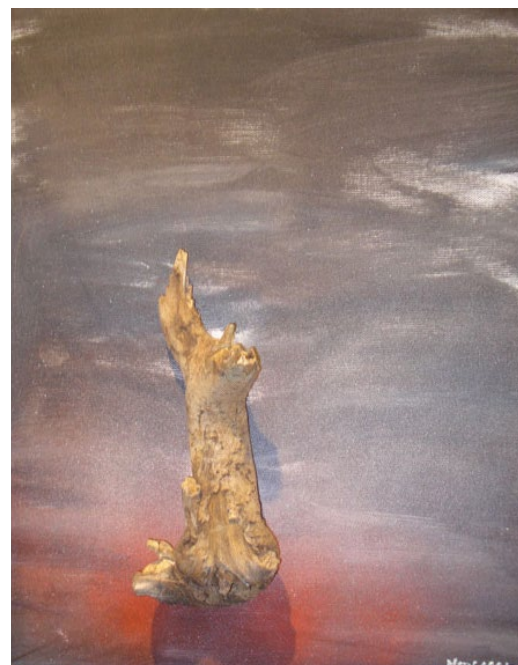
²⁷ Οι καλλιτέχνες του «διευρυμένου πεδίου» επιχειρούν τη δημιουργία σχέσεων με το τοπίο που αρχίζει να αποκτά ένα μη μιμητικό χαρακτήρα, απομακρύνοντας το έργο τέχνης από τις παραδοσιακές πρακτικές αναπαράστασης, και δημιουργώντας αυτό που η Krauss ορίζει ως «αξιοματικές δομές», οι οποίες είναι ευρέως γνωστές ως «εγκαταστάσεις» ή «installations». Αυτό το σύστημα των σχέσεων, που εξελίσσεται στον πραγματικό χώρο, ορίζει και τη μεταβολή στο ρόλο του παρατηρητή που πλέον γίνεται αποδέκτης ενός έργου τέχνης, το οποίο αντιλαμβάνεται με όλες του τις αισθήσεις καθώς αυτό ξεδιπλώνεται στο χώρο και το χρόνο (Τζιρτζιλιάκης Γ., 2005).

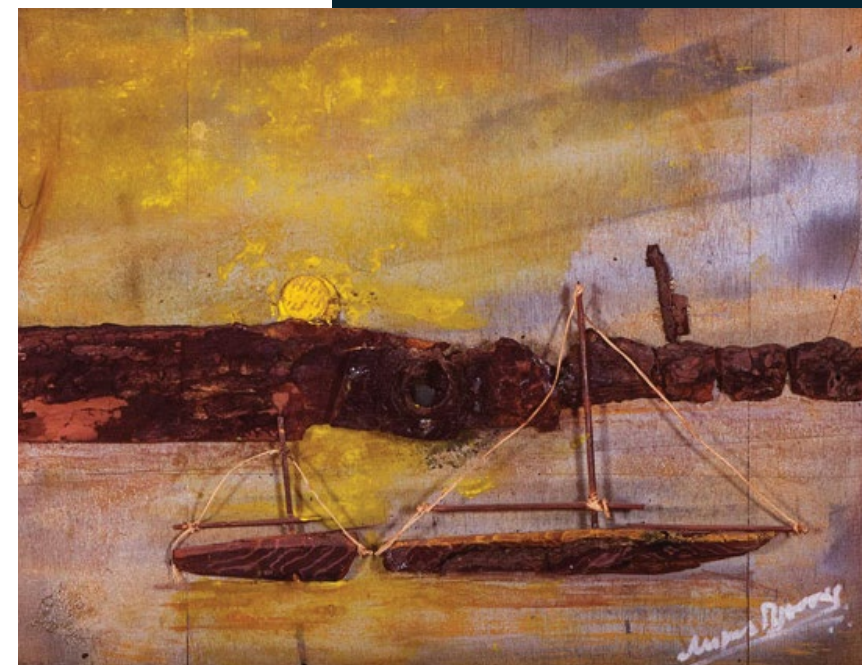
Ουράνιο Τόξο, Τσόκλης Κώστας, 1986.

Μεγάλη θαλασσογραφία, Τσόκλης Κώστας, 1986.

Το καμακωμένο ψάρι και τα Κινούμενα Πορτρέτα, Τσόκλης Κώστας, 1986.

Εργα του Μίμη Πλέσσα από την έκθεση Αναπαράσταση, 2015.

(Χρήστου Χ. Α., 2015).

Στην κορυφή του λόφου των Τουρκοβουνίων, στη Φιλοθέη, η Μικαέλα Καραγιάννη ανέλαβε, το 2001, την εικαστική αποκατάσταση μιας εγκαταλελειμμένης στρογγυλής δεξαμενής. Επρόκειτο για μια ογκώδη κατασκευή από σκυρόδεμα που δημιουργούσε έντονη αντίθεση με το περιβάλλον τοπίο. Η προνομιούχα θέση μέσα στο φυσικό τοπίο και με ανοιχτή θέα στην πόλη της Αθήνα και τα γειτονικά βουνά της Πεντέλης και του Υμηττού οδήγησε την Καραγιάννη να αναδιαμορφώσει το χώρο, εκμεταλλευόμενη τη μεγάλη κυκλική επιφάνεια της υφιστάμενης κατασκευής (20μ διάμετρος). Χρησιμοποίησε τις πέτρες του λόφου, για να πετύχει την καλύτερη δυνατή ένταξη στο τοπίο, και δημιούργησε μια «Σπείρα», μια εικαστική παρέμβαση , που στοχεύει στην επαναφορά χαρακτηριστικών του τοπίου που είχαν αλλοιωθεί (Σβορώνου Ε., 2014).

Στο μεταίχμιο μεταξύ τέχνης και αρχιτεκτονικής εργάζεται και η διεθνούς φήμης εικαστικός Νέλλα Γκόλαντα. Το 1973 πήρε μέρος στη Biennale του Sao Paulo με τα «Κτιστά γλυπτά» της που είχαν ως γενικό τίτλο «Προτάσεις για τον εξανθρωπισμό του περιβάλλοντος χώρου». Στην πορεία ασχολήθηκε με τη γλυπτική και τις διαμορφώσεις δημοσίων χώρων. Το γραφείο της «γλυπτά αρχιτεκτονικά τοπία», όπου συνεργάζεται με την αρχιτέκτονα Ασπασία Κουζούπη, έχει διαμορφώσει πολλούς δημόσιους χώρους στην Αττική, όπου οι διαφορετικές ιδιότητες των δύο δημιουργών τους επιτρέπουν τη δημιουργία υβριδικών σχέσεων μεταξύ γλυπτικής και αρχιτεκτονικής τοπίου.

Καθώς η αναπαράσταση μετατρέπεται η ίδια σε τοπίο και η διάκριση μεταξύ έργου και περιβάλλοντος αναιρείται, το έργο τέχνης δεν είναι πλέον στατικό, συνδιαλέγεται τόσο με το φυσικό όσο και με το πολιτισμικό τοπίο, το οποίο ο αποδέκτης βιώνει ως σύνολο στο πέρασμα του χρόνου.

Σπείρα στο λόφο της Φιλοθέης, έργο της Μικαέλα Καραγιάννη

Πλατεία Κατράκη στη Γλυφάδα, έργο των Νέλλα Γκόλαντα και Ασπασία Κουζούπη.

Γλυπτή προκουμαία στο Φάληρο, έργο της Νέλλα Γκόλαντα.

Οι φωτογραφίες τοπίου

Το τοπίο είναι για την φωτογραφία κάτι πολύ πιο συγγενικό από μια απλή θεματική κατηγορία. Τοπίο και φωτογραφία, αποτελούν αμφότερα μια καταμητική και επιλεκτική πρόσληψη του περιβάλλοντος, θεμελιακά συνδεδεμένη με την αναπαράσταση (Μανωλίδης Κ., 2015). Η φωτογραφία αποτελεί την κυρίαρχη αναπαράσταση τοπίων, η οποία, κάτω από την αληθοφάνεια, συμπυκνώνει, μεταφέρει και επιβάλλει μια συγκεκριμένη εικόνα του κόσμου (Χατζημιχάλης Κ., 2011: σελ.18). Η φωτογραφική αναπαράσταση εμφανίζεται ως αδιαμεσολάβητη αντανάκλαση της πραγματικότητας, δηλαδή ως μια «φυσική» διαδικασία ²⁸, όμως η μαζική και πολύτροπη χρήση του φωτογραφικού μέσου, ανέδειξε μια άλλη διάστασή του, περισσότερο υποκειμενική, όπου οι φωτογραφίες μπορούν να φανερώνουν την αγάπη για τους ανθρώπους, τα μικρά πράγματα, τη φύση, τον ορίζοντα και το τοπίο, δηλαδή τον κόσμο εν γένει (Κωσταρής Γ., 2015, Παναγιωτόπουλος Ν., 2005: σελ. 125).

Η εμφάνιση της φωτογραφίας, το 1839, εισήγαγε καινούργιες παραμέτρους στις πρακτικές αναπαράστασης του χώρου, συμβάλλοντας στην οικουμενική αντίληψη του κόσμου και ταυτόχρονα προβάλλοντας τις εθνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες ενός τόπου (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.31). Η εξέλιξη του μέσου και οι δυνατότητες υψηλής ευκρίνειας και ευρείας αναπαραγωγής που απέκτησε, άλλαξε ριζικά τις, ως τότε, καθιερωμένες αντιλήψεις της τέχνης (Παναγιωτόπουλος Ν., 2005: σελ. 125).

Στην Ελλάδα, η φωτογραφική συσκευή πρωτοεμφανίστηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, όταν Ευρωπαίοι περιηγητές αποτύπωσαν το «τοπίο μετ' ερειπίων» στο πλαίσιο μεγάλων περιοδειών που περιλάμβαναν την Αίγυπτο, την Παλαιστίνη, τη Συρία και άλλες χώρες της Εγγύς κυρίως Ανατολής. Η ανάδυση του τουρισμού συνδέθηκε άμεσα με τη φωτογραφία των «ερειπίων», καθώς εκπλήρωνε το ρομαντικό όραμα της εποχής, που τοποθετούσε την ελευθερία μακριά από τα αστικά κέντρα του δυτικού πολιτισμού, σε μέρη που κυριαρχούσε η ανέγγιχτη φύση και η Ιστορία. Οι φωτογραφικές αναπαραστάσεις από την Ελλάδα της εποχής, είχαν ως κίνητρο, την επιθυμία της Ευρώπης να προσεγγίσει τις ρίζες του κλασικού πολιτισμού, ενώ για την Ελλάδα αποτέλεσαν μια παράδοση νεωτερική πρακτική, εντάσσοντας τη χώρα σε μια διεθνή οικονομία εικόνων και μια πρώιμη τουριστική αντίληψη (Παπαϊωάννου Η., 2014 σελ.15, 87, 140).

Σύμφωνα με την Άρτεμη Λεοντή, ο Μαραθώνας, οι Θερμοπύλες, οι Δελφοί, η Αθήνα και πολλά ελληνικά μέρη αποτελούν «μέρος ενός ιδανικού αλλά ταυτόχρονα είναι υπαρκτές τοποθεσίες που μπορεί κανείς να τις επισκεφτεί ή να τις σημειώσει σ' έναν χάρτη». Η διττή αυτή υπόσταση του ελληνικού τόπου, όπου συνυπάρχει η γεωγραφία και φαντασία, ήταν καθοριστική για τη φωτογραφία των «ερειπίων», την οποία οδήγησε σε μια παλίνδρομη κίνηση ανάμεσα στην επιστημονική ακρίβεια και το ρομαντικό αίσθημα. Το «τοπίο μετ' ερειπίων» αποτέλεσε μια από τις κύριες κατηγορίες εικόνων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα και επέτρεψε την ισχυρή ιδεολογική διάδοση του

28 Η στενή σχέση της φωτογραφίας με τη φύση αναδείχθηκε πρώτα από τους ίδιους τους εφευρέτες της. Ο William Henry Fox Talbot την ονόμασε «Μολύβι της Φύσης», ενώ ο Luis-Jacques-Mande Daguerre την έβλεπε ως «φυσική και χημική διαδικασία που επέτρεπε στη φύση να αναπαραχθεί μόνη της» (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.66).

φωτ.: Ατενίζοντας τη θέα από τον Παρθενώνα, 1908, Fred Boissonnas.

φωτ.: Ο Παρθενώνας, Φίλιππος Μαργαρίτης, 1854, Λεύκωμα Blackmer, Συλλογή Θόδωρου Θεοδώρου

φωτ.: Οι στήλες του Ολυμπίου Διός με φόντο την Ακρόπολη, αναπαραγωγή δαγκεροτυπίας του Pierre-Gustave-Joly-de-Lotbinière, 1839, Φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη

δυτικού βλέμματος και του πολιτισμικού κώδικα που το συνόδευε. Συγχρόνως, οι φωτογραφικές αναπαραστάσεις είχαν την ικανότητα να δείχνουν κρύβοντας, απομονώνοντας, σκόπιμα ή όχι, τα διαχρονικά μνημεία από τη συνθήκη της υπόλοιπης χώρας, κυρίως από την κατεστραμμένη ελληνική ύπαιθρο (Παπαϊωάννου Η., 2014:σελ.65, σελ.84, σελ.71, σελ.140).

Η εξέλιξη της φωτογραφίας στην Ελλάδα, ήταν παράλληλη με αυτήν της αρχαιολογίας και ενίσχυσαν η μια την άλλη, αναδεικνύοντας σταδιακά, πέρα του αισθητικού, τον τεκμηριωτικό και αρχειακό χαρακτήρα του μέσου (Κοσκινά Κ., 2014: σελ.12, Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 84). Η φωτογραφική αναπαράσταση των ερειπίων, μέσα από την απόδοση των αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου στον περιβάλλοντα χώρο, προσφερόταν για την ανάδειξη της έννοιας της προοπτικής, η οποία διαδόθηκε ευρέως όταν μετά το 1850, η μαζική παραγωγή υψηλής ποιότητας εκτυπώσεων, ευνόησε την κυκλοφορία φωτογραφικών λευκωμάτων (Παπαϊωάννου Η., 2014 σελ.64-65). Η φωτογραφία και η αρχαιολογία, σύμφωνα με το Γιάννη Σταθάτο, «υπόκεινται αμφότερες, μάλλον αναπόφευκτα, στις αοριστίες της ερμηνείας». Για την Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα αυτό σήμαινε κυρίως την προσήλωση σε προκλασικά και κλασικά ευρήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, η Ακρόπολη αποτυπώθηκε σε φωτογραφίες της περιόδου, μέσα σε μια εν μέρει τεχνητή ερημιά απαλλαγμένη από σύγχρονα κτίσματα. Όταν λίγες δεκαετίες αργότερα το αστικό τοπίο άρχισε να περικλείει τον Βράχο της Ακρόπολης, η φωτογραφία είχε ήδη βρει τον τρόπο να απαλείψει τα ανεπιθύμητα ίχνη. Όπως παρατηρεί ο Χάρης Γιακουμής, συγκρίνοντας εκτυπώσεις της ίδιας περιόδου, προτού ο φράγγικος πύργος κατεδαφιστεί το 1875, είχε ήδη απομακρυνθεί με τη διαδικασία του ρετούς από έναν αριθμό φωτογραφιών. Τα ιδεολογικά ζητούμενα της εποχής, όπως εκφράστηκαν μέσα από τη φωτογραφία, υπαγόρευαν ένα τρόπο διαχείρισης των μνημείων, που όφειλαν να είναι απαλλαγμένα από μεταγενέστερες προσθήκες (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.84, σελ.136).

Οι Έλληνες φωτογράφοι της εποχής, όπως οι Φίλιππος Μαργαρίτης, Κωνσταντίνος Αθανασίου, Δημήτρης Κωνσταντίνου, Πέτρος Μωραΐτης και οι Αδελφοί Ρωμαΐδη, ακολούθησαν το ρεύμα που είχε δημιουργηθεί και απεικόνισαν μόνο σποραδικά κάποια βυζαντινά μνημεία και κάποια στοιχεία οικιστικής ανάπτυξης (Παπαϊωάννου Η., 2014 σελ.82). Η εμπορικότητα της «φωτογραφίας μετ' ερειπίων», οδήγησε στην ομογενοποίηση των εικόνων, με αποτέλεσμα οι πρώτες φωτογραφίες της Ελλάδας να μονοπωλούνται από δώδεκα μόνο θέματα, τα γνωστότερα μνημεία της κλασικής και της ρωμαϊκής περιόδου (Παρθενώνας, Ερεχθείο, Ναός της Αθηνάς Νίκης, Προπύλαια, Ναός του Ολυμπίου Διός, Θησείο, Πύλη του Αδριανού, Πύργος των Ανέμων, μνημείο του Λυσικράτη, μνημείο του Φιλοπάππου, Βιβλιοθήκη του Αδριανού και Πύλη της Ρωμαϊκής Αγοράς), αλλά και τα πανοράματα των Αθηνών από την Ακρόπολη ή το μνημείο του Φιλοπάππου (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.97).

Όμως, η φωτογραφία δεν μπορούσε να παρακάμψει το υπάρχον τοπίο και ανάγκασε σταδιακά τη φαντασία να προσαρμοστεί στην πραγματική συνθήκη. Μέσα από τη φωτογραφική απόδοση του περιβάλλοντα χώρου των ερειπίων ξεκίνησε έμμεσα να αναδύεται το ελληνικό τοπίο. Επειδή η φωτογραφία του τοπίου δεν κλήθηκε να ενσωματωθεί σε μια υφιστάμενη τοπιογραφική

παράδοση, διαλεγόταν ευθέως με το ίχνος του τόπου (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ.70).

Η σταδιακή μετάβαση του βλέμματος προς το ελληνικό τοπίο, αντανακλάται στις περιοδείες που ξεκίνησε ο αρχιτέκτονας Αριστοτέλης Ζάχος καταγράφοντας τις εντυπώσεις του σε σχέδια και φωτογραφίες, το 1909 όταν επέστρεψε στην Ελλάδα από τη Γερμανία, με σκοπό να γνωρίσει τον τόπο του. Στο αρχείο του κυριαρχούν οι φωτογραφίες αστικών τοπίων, μνημείων και λαϊκής αρχιτεκτονικής, όμως όχι το φυσικό τοπίο (Παπαϊωάννου Η., 2014: σελ. 147). Με τη φωτογραφία ασχολήθηκε και ο Άρης Κωνσταντινίδης και αναφέρει χαρακτηριστικά, «Ηθελα μόνο να γνωρίσω τον τόπο που γεννήθηκα και που ζω, να καλλιεργήσω την πλαστική ευαισθησία μου, για να χτίζω σαν σύγχρονος αρχιτέκτονας, πιο καλά και πιο σωστά. Και πρέπει να ομολογήσω πως σ' αυτή την ανώνυμη αρχιτεκτονική του τόπου μας ζήτησα, και νομίζω πως βρήκα, [...] μια λιτότητα στη διάταξη, μια κατασκευαστική ειλικρίνεια και μια ποιότητα που να δένει το χτίσμα με το πνεύμα και με την πλαστικότητα του ελληνικού τοπίου». Η αισθαντικότητα του Κωνσταντινίδη προς την πιο απείρητη χειρονομία της ανώνυμης αρχιτεκτονικής, αναδεικνύεται φωτογραφικά στο έργο του *Τα Θεόχιστα, τοπία και σπίτια στη σύγχρονη Ελλάδα*, όπου παρουσιάζεται η πιο αναλυτική παρουσίαση φωτογραφιών του για την ανώνυμη αρχιτεκτονική, το τοπίο και τα ερείπια. Τα *Θεόχιστα*, συνιστούν βαθιά περιηγητική κατάδυση και συνοψίζουν την πίστη του Κωνσταντινίδη πως η ανώνυμη αρχιτεκτονική, αλλά και το τοπίο της Ελλάδας, αποτελούν τα θεμέλια κάθε σύγχρονης αρχιτεκτονικής πράξης (Παπαϊωάννου Η., 2014 σελ.342).

Την περίοδο που συντελούταν η στροφή του φωτογραφικού βλέμματος προς το ελληνικό τοπίο, ξεκίνησε να εργάζεται στην Ελλάδα η Nelly's, έχοντας επιστρέψει το 1925 από την Δρέσδη όπου σπούδασε. Οι φωτογραφίες της Nelly's αν και ανακαλούσαν τα στερεότυπα της εποχής, διακρίθηκαν γιατί διέθεταν ένα προσωπικό ύφος. Στις πρώιμες φωτογραφίες της, αποτυπώνονται, εκτός από τα μνημεία, οι λαϊκές αθηναϊκές συνοικίες γύρω από την Ακρόπολη, όπως η Πλάκα, όμως αναμφίβολα τομή στο έργο της αποτέλεσαν οι φωτογραφίες της

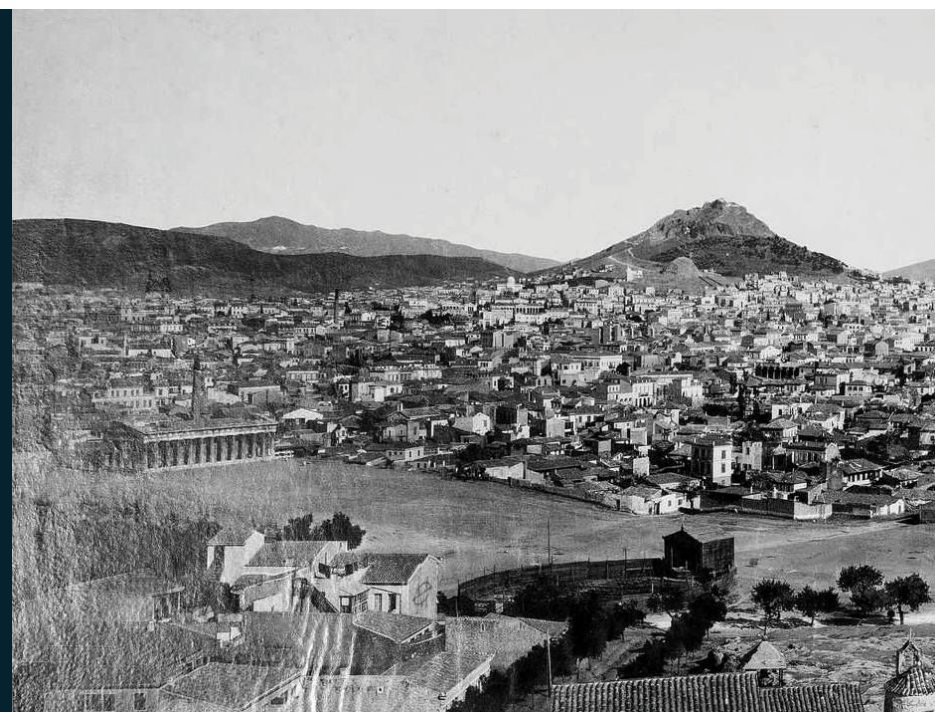
φωτ.: Άρης Κωνσταντινίδης,
Υπόστεγο καφενείου στο
Παλιό Φάληρο, 1938

φωτ.: Άρης Κωνσταντινίδης,
Υπόστεγο εστιατορίου στην
παραλία της Λούτσας, 1964

φωτ.: Άρης Κωνσταντινίδης,
Δραγατοκαλύβα στη Βράωνα,
1970

φωτ.: Η Αθήνα και ο λόφος του
Λυκαβηττού, τέλη 19^{ου} αιώνα
των Αδελφών Ρωμαΐδη

φωτ.: Η χορεύτρια Mona Paeva
στον Παρθενώνα, Nelly's, 1926.

φωτ.: Η Ουγγαρέζα χορεύτρια
Nikolska στον Παρθενώνα,
Nelly's, 1929.

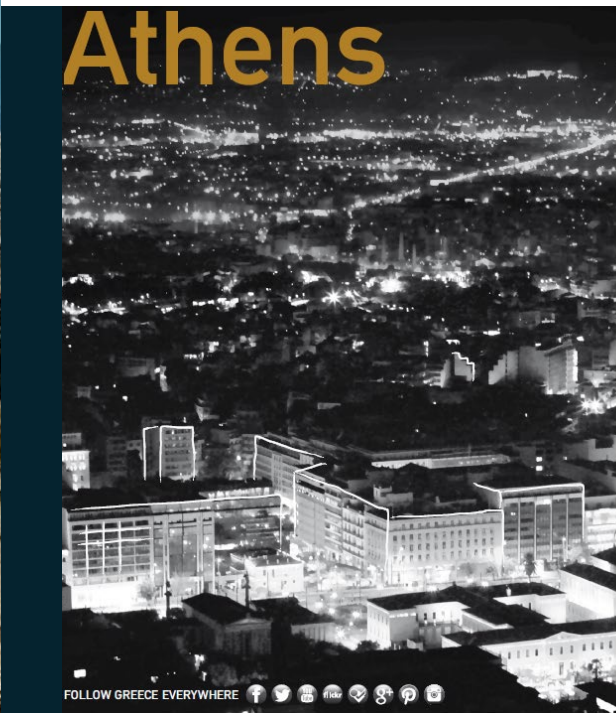
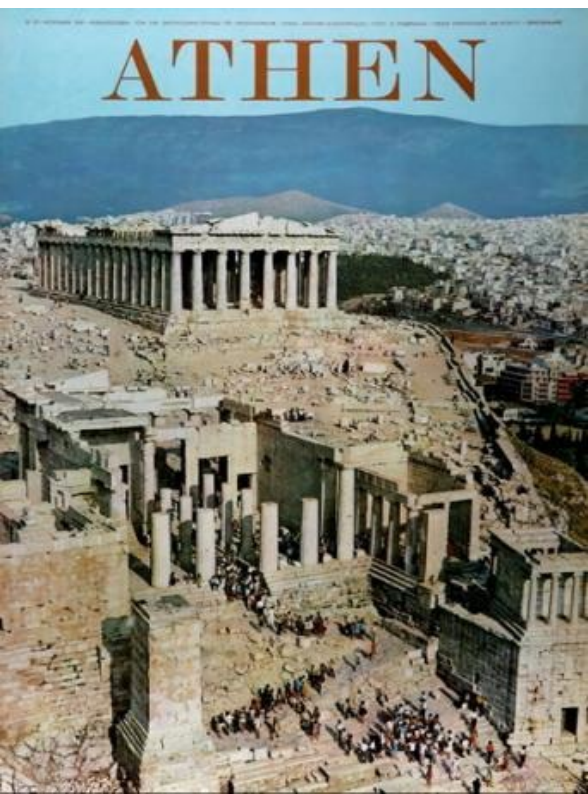
Εναέρια γραμμή στο Σταθμό
Αγίου Γεωργίου, Κερατσίνι
Φωτογραφικό Αρχείο ΔΕΗ

Κατασκευή πετρελαϊκής μονάδας,
Ατμοηλεκτρικός Σταθμός Λαυρίου,
Φωτογραφικό Αρχείο ΔΕΗ

φωτ.: Τα Ναυπηγεία στο Σκαρामαγκά,
Δημήτριος Χαρισιάδης, 1965

Αφίσα του ΕΟΤ, Δεκαετία 1960-1969

φωτ.: Σύγχρονο τουριστικό έντυπο
City Breaks

**So
old,
yet
so
fresh**

ATHENS IS ONE OF THE WORLD'S
OLDEST CITIES WITH ITS
RECORDED HISTORY SPANNING
AROUND 3,400 YEARS AND
BEING INHABITED SINCE THE
11TH MILLENNIUM BCE.

In the 5th Century BCE classical Athens was a centre of
arts, democracy, science and philosophy. Home of Plato's
Academy and Aristotle's Lyceum, Athens is considered the
cradle of western civilisation. Over the years, a multitude of
conquerors occupied Athens, and erected unique, splendid
monuments - a rare historical palimpsest, evident every-
where in the city.
In 1834, Athens became the capital of the modern Greek
state. The choice was based on the symbolic significance
of Athens' classical history. During that period the city was
constructed around the Acropolis walls.
Today, the greater urban complex of the Greek metropolis
is called Attica and includes suburbs and the neighbour-
ing city of Piraeus. Home to more than 4 million people,
it is the political, social, cultural, financial and commercial
centre of Greece. The contemporary urban scenery of the
sprawling city reflects its exciting history, its multi-cultural
modern personality as well as the infrastructure and facili-
ties. In Athens and the wider Attica area, you will find high
standard hotel accommodation, modern means of trans-
portation such as the cutting-edge modern metro, a wide
choice of opportunities for shopping, dining and night life
but above all the hospitality and warmth of its inhabitants.
In other words, Athens is a must-destination that combines
modern urban innovation with history, culture and natural
beauty throughout the year.

χορεύτριας Μονα Ραένα και μετέπειτα της Nikolska στην Ακρόπολη. Ο Βράχος της Ακρόπολης αποτέλεσε εξαρχής προσφιλές θέμα φωτογραφικών αναπαραστάσεων και σταθερή πηγή έμπνευσης για πολλούς καλλιτέχνες, όμως οι γυμνές φωτογραφίες της Nelly's, αποτέλεσαν επίμαχο θέμα για την εποχή. Το γυναικείο σώμα, έτσι όπως το αποτύπωσε η Nelly's, απαλλαγμένο από σεξουαλικές συνδηλώσεις, προσέφερε ρυθμό και κίνηση στο μνημειακό τοπίο, παραπέμποντας ταυτόχρονα στις φαντασιακές απεικονίσεις της ελληνικής μυθολογίας. Η φωτογραφική τεχνική αρτιότητα και η έντονη εσωτερικότητα, που διακρίνουν τις φωτογραφίες της, αναδεικνύουν την ισορροπία, το μέτρο και την αρμονική συνύπαρξη της αρχιτεκτονικής κλίμακας και του ανθρώπου. Οι φωτογραφικές αναπαραστάσεις της Nelly's, τόσο στην Ακρόπολη, όσο και οι μεταγενέστερες αναπαραστάσεις της υπαίθρου, συνέβαλαν σημαντικά στην απόδοση του ελληνικού τοπίου μέσα από το επίσημο φωτογραφικό ρεύμα της εποχής, ενώ το έργο της συμπυκνώνει την αντινομία που χαρακτήριζε το σύνολο της καλλιτεχνικής έκφρασης της εποχής, την αναζήτηση της ελληνικότητας υπό το δάνειο βλέμμα και τις τεχνικές του εξωτερικού (Κοσκινά Κ., 2015 Παπαϊωάννου Η., 2014 σελ.196).

Μεταπολεμικά, η φωτογραφία κλήθηκε να αποτυπώσει το μεγάλο εγχείρημα της Ανασυγκρότησης, που ανέλαβε να ανασυντάξει το ρημαγμένο φυσικό, κοινωνικό και οικονομικό τοπίο της Ελλάδας. Η πρωτόγνωρη για τη χώρα βιομηχανική έξαρση της δεκαετίας του 1950, διέγραφε καθαρά μια νέα σχέση του ανθρώπου με το τοπίο, την οποία ο Γ. Σταθάτος χαρακτήρισε ωφελιμιστική, σύμφωνα με την οποία η αντιμετώπιση του τοπίου προς όφελος του ανθρώπου αποτέλεσε ουσιαστικά ηθικό πρόσταγμα. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτές τις αναπαραστάσεις είχε η νεοσύστατη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού. Η ΔΕΗ ανάθεσε σε φωτογράφους μεταξύ των οποίων ήταν ο Δημήτριος Χαρισιάδης, ο Θανάσης Τσαγκρής και ο Κώστας Μπαλάφας την φωτογραφική αποτύπωση του έργου της, με θριαμβολογικό τόνο. Οι εν λόγω φωτογραφίες εκφράζουν το κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής, που εστιάζει στην πρόοδο, την αισθητική της ισχύος και τον ενθουσιασμό για την ανάπτυξη του μηχανικού πολιτισμού. Χαρακτηριστικά φωτογραφικά δείγματα αυτής της περιόδου, από το φωτογραφικό αρχείο της ΔΕΗ, παρουσίασε η Νίνα Κασσιανού στην πλούσια εικονογραφημένη μελέτη *Σκαπανείς του τεχνικού πολιτισμού* (2006) (Σταθάτος Γ., 2009: σελ.362).

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, το '50 και το '60, η φωτογραφία αναδεικνύεται σε ένα πανίσχυρο οπτικό επικοινωνιακό μέσο προβολής της χώρας, μέσω των φωτογραφιών του ΕΟΤ στο πλαίσιο της ραγδαίας τουριστικής ανάπτυξης. Ο ΕΟΤ συνεργάζεται με πολλούς φωτογράφους από τη νεοϊδρυθείσα Ελληνική Φωτογραφική Εταιρεία (ΕΦΕ), για να αποτυπώσει φωτογραφίες κυρίως παραθαλάσσιων τοπίων, που παρουσιάζονται σε ταξιδιωτικές εκδόσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό, καθώς και στα περιοδικά *Εικόνες* και *Ταχυδρόμος*. Σε αυτό το πλαίσιο, διαμορφώθηκε μια εντατική εκστρατεία προώθησης του ελληνικού τοπίου, τόσο εγχώρια όσο και στο εξωτερικό, που παραμένει ενεργή, μέσω φωτογραφιών, αφισών, καρτ-ποστάλ και άλλων αναπαραστάσεων. Αυτές οι αναπαραστάσεις εστίασαν σε μια αποσπασματική, φαντασιακή πρόσληψη του τόπου, όπου ο ήλιος είναι πάντα φωτεινός, η θάλασσα γαλήνια, τα σπίτια φρεσκοασβεστωμένα και οι κάτοικοι μονίμως εύθυμοι και φιλόξενοι (Τερκενλή Θ., 2015: σελ.193).

Στις σύγχρονες φωτογραφικές εκδόσεις εξακολουθούν να αναπαράγονται παγιωμένες όψεις του ελληνικού τοπίου, όπως διαμορφώθηκαν από την αρχαιολατρία και τον τουρισμό, και η απαξίωση των τοπίων που «δεν είναι όμορφα», γεγονός που φανερώνει πως έχει δημιουργηθεί ένα ισχυρό σύστημα αξιολόγησης και επιλογών στην αναπαράσταση της ελληνικής πραγματικότητας (Χατζημιχάλης Κ., 2011:σελ.19). Παρόλα αυτά πρόσφατες φωτογραφικές απεικονίσεις πραγματεύονται μια άμεση ή έμμεση κριτική στην αλόγιστη καταστροφή του φυσικού τοπίου από τον άνθρωπο (Σταθάτος Γ., 2009, σελ.30). Πολλές φορές αυτές οι σύγχρονες φωτογραφίες του ελληνικού τοπίου, μοιραία, επαναδιαπραγματεύονται την καταγωγική θεματολογία τους, αυτή του γραφικού «τοπίου μετ' ερειπίων». Σε αυτή την κατεύθυνση κινούνται οι φωτογραφίες του Jeff Vanderpool, που επιλέγει να αποτυπώσει μισοτελειωμένους και εγκαταλελειμμένους σκελετούς από σκυρόδεμα, που αποτελούν τα τελευταία χρόνια μια συνήθη εικόνα που συναντά κανείς επισκεπτόμενος την ελληνική ύπαιθρο. Αυτά τα σύγχρονα «ερείπια», σύμπτωμα βαθύτερων κοινωνικών και νομικών πρακτικών, ο Vanderpool επιλέγει να αποτυπώσει σε μια σειρά από φωτογραφίες με τίτλο «Όνειρα Εγκαταλελειμμένα» (2009) (Σταθάτος Γ., 2010).

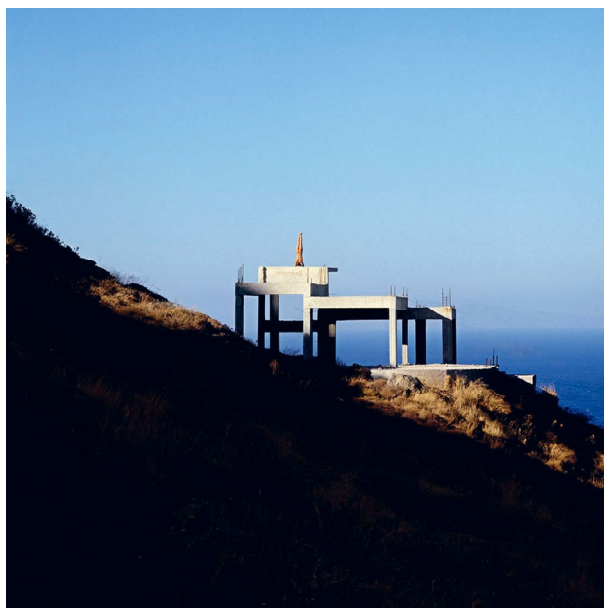
Τις τελευταίες δεκαετίες, η στροφή στις ροές και υπηρεσίες δεδομένων, μέσα από διαφορετικές πλατφόρμες, είναι μια από τις καθοριστικές εξελίξεις που διαμορφώνουν τον τρόπο πρόσληψης και αναπαράστασης του τόπου. Ο καθημερινός χρήστης, ο ίδιος ως παραγωγός, διανομέας και θεατής, μέσω των δυνατοτήτων των φορητών συσκευών, αναζητά την πρόσβαση στο πολιτιστικό περιεχόμενο από έναν συνδυασμό μέσων και σε πολλαπλές πηγές. Ταυτόχρονα, ο παραγόμενος όγκος δεδομένων δημιουργεί τη δυνατότητα αναζήτησης της αντικειμενικότητας μέσα από ψηφιακές συλλογές μεγάλης κλίμακας (Αγιοβλασίτης Η. κ.ά., 2017).

Η φωτογραφία στην Ελλάδα, εγγενώς επηρεασμένη από κοινωνικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς, αρχικά διαμορφώθηκε γύρω από τα αρχαία ερείπια, μέσω των οποίων ανακάλυψε το ελληνικό τοπίο. Στην εξέλιξη της αναδείχθηκε σε ιστορικό τεκμήριο, αλλά και σε σημαντικό εργαλείο για την προβολή του εκσυγχρονισμού της χώρας και την τουριστική προώθηση του ελληνικού τοπίου, ως πολιτισμικό προϊόν, θέματα που αποτελούν έως σήμερα προτεραιότητα του φωτογραφικού βλέμματος. Παράλληλα όμως με την αποτύπωση και προβολή των «όμορφων» τοπίων συνυπάρχει ένα ρεύμα που προσεγγίζει επίμονα την απαξίωση φυσικών και πολιτιστικών τοπίων από τις ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η τοπιογραφία και η φωτογραφία αμφότερες, αρχικά ασχολήθηκαν με την αποτύπωση του ιστορικού τοπίου, όμως στην εξέλιξή τους στράφηκαν προς το φυσικό τοπίο, στο οποίο αναγνώρισαν αισθητικές ποιότητες. Παρόλο που το πλήθος των καλλιτεχνικών αποδόσεων του αττικού τοπίου στρέφεται ακόμα και σήμερα γύρω από θέματα που απορρέουν από την ιστορία και τη μυθολογία, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η στροφή προς μια πιο ρεαλιστική απόδοση του τόπου, υποκινούμενη από τα αναδυόμενα κοινωνικά ζητήματα και την αυξανόμενη περιβαλλοντική ευαισθησία.

φωτ.: Jeff Vanderpool
από τη συλλογή *Όνειρα*
Εγκαταλελειμμένα, 2009

φωτ.: Μανώλης Μπαμπούσης
από τη σειρά *Σκελετοί*, 2010

Δυνητικές εκδοχές του τοπίου

Ένα χαρακτηριστικό της σημερινής εποχής είναι ο μεγάλος βαθμός μεταβλητότητας που χαρακτηρίζει όλα τα πεδία της σύγχρονης ζωής και ειδικότερα το δομημένο περιβάλλον. Η ενότητα που ακολουθεί εξετάζει την έννοια της δυνητικότητας, στο πλαίσιο των ραγδαίων εξελίξεων στις ψηφιακές τεχνολογίες, που μεταβάλλουν τον τρόπο προσέγγισης του τοπίου και προκαλούν αλλαγές σε έννοιες όπως το έδαφος, η πόλη κ.ά., μέσω αρχιτεκτονικών προτάσεων με οραματικό χαρακτήρα, που περιεργάζονται ένα αττικό τοπίο με ριζικά διαφορετική από τη γνώριμη έως σήμερα φυσιογνωμία.

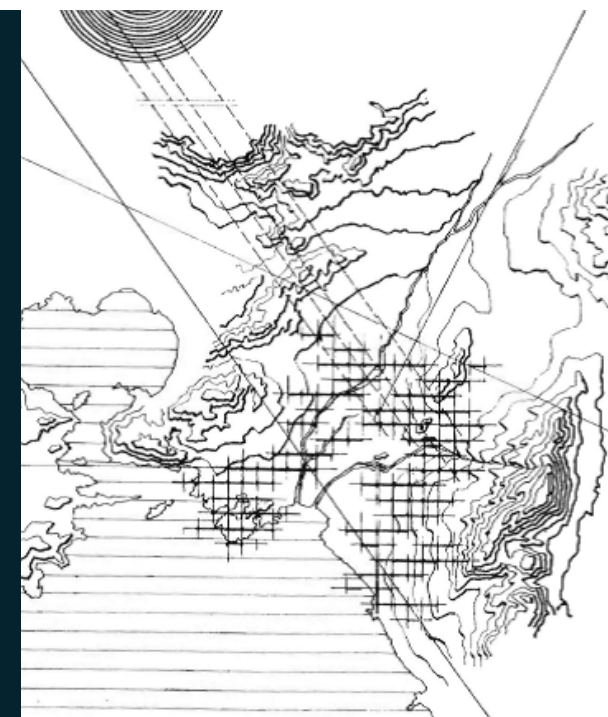
Ο όρος «δυνητικός» προέρχεται από τη φιλοσοφία του κυβερνοχώρου. Στα δυνητικά περιβάλλοντα η πρόσληψη, η εμπειρία, η κατανόηση και το νόημα του χώρου δεν είναι διαδικασίες προκαθορισμένες. Το δυνητικό είναι πάντα ετερογένεση, μια διαδικασία υποδοχής του άλλου, μια διαδικασία ανοιχτή στην ετερότητα (Καταπότη Δ., Βαβουρανάκης Γ., 2016: σελ. 197).

Στην εποχή του ψηφιακού πολιτισμού την οποία διανύουμε, η πόλη δεν είναι πλέον μια ολότητα απομονωμένη από το περιβάλλον τοπίο, αλλά μια ρευστή έκταση, χωρίς εσωτερικότητα και εξωτερικότητα (Σκοφφιέ Ρ., 2007: σελ.9-10). Καθώς αναδύονται νέα ερωτήματα για τις σχέσεις επιβίωσης και συμβίωσης μεταξύ του τόπου και του χώρου, του φυσικού και του κτισμένου τοπίου, και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός επαναπροσδιορίζεται μέσω της ελεύθερης πρόσβασης στην πληροφορία και των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα ψηφιακά μέσα δικτύωσης (Σκοφφιέ Ρ., 2007: σελ.9-10, Archstudies, 2015, Φατούρος Δ. Α., 2015: σελ.186). Στις αβέβαιες συνθήκες που διαμορφώνονται από την απομάκρυνση από το έδαφος προς τον άυλο τεχνητό κόσμο, ο τόπος και τα τοπία του αναδεικνύονται ως κρίσιμο σημείο αναφοράς και η ηπιότητα του περιβάλλοντος εμφανίζεται ως αντίδοτο στην ένταση με την οποία διαμορφώνεται ο κόσμος της πληροφορίας (Φατούρος Δ. Α., 2015: σελ.186, Archstudies, 2015).

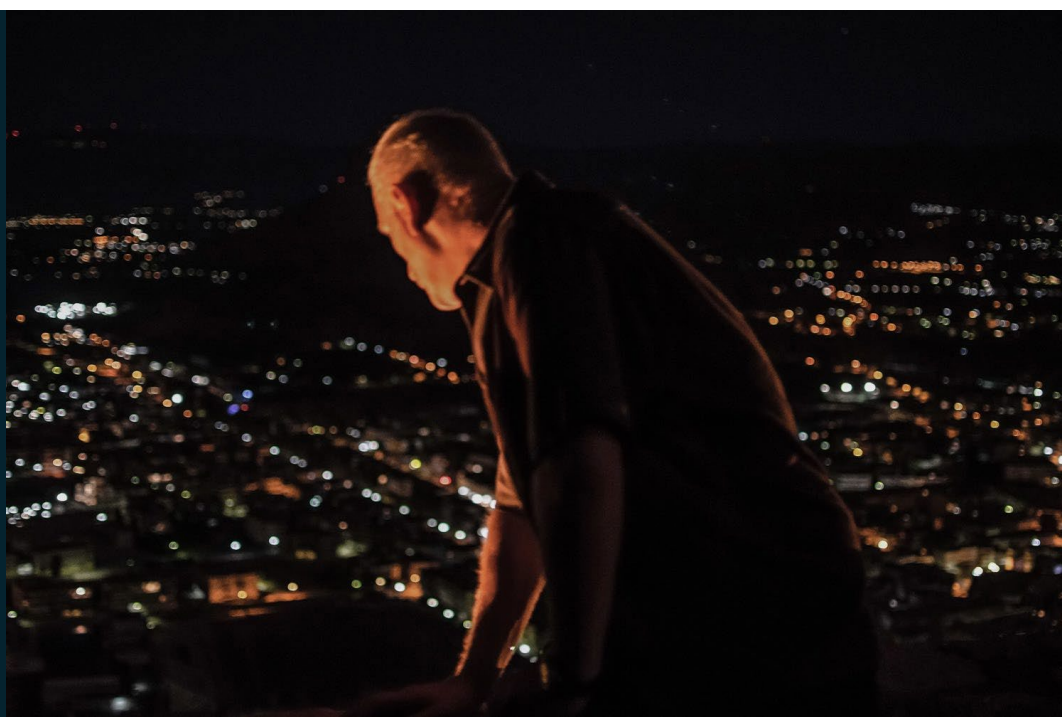
Το «ανολοκλήρωτο» της αθηναϊκής αστικοποίησης και τα «αστικά κενά», αποτέλεσμα των πρόσφατων αναπτυξιακών επιλογών και της αποβιομηχάνισης, προσφέρονται σε αυτές τις συνθήκες ως καταστάσεις υποδοχής ενός νέου νοήματος, ικανού να επανερμηνεύσει και να αναπληρώσει τη σχέση του ανθρώπου, τόσο με τον τόπο όσο και με τη σύγχρονη οικουμενική πραγματικότητα. Η δυνητικότητα της αρχιτεκτονικής σκέψης, εφοδιασμένη και με το φαντασιακό της τεχνολογικής της υποδομής, καλείται να επανασχεδιάσει την πραγματικότητα, διευρύνοντας τα όρια της (Αρτινός Α., 2008).

Στην ελληνική αρχιτεκτονική, οι εξελίξεις στην επιστήμη και την τεχνολογία απασχόλησαν σταθερά τον Τάκη Ζενέτο και τροφοδότησαν τους προβληματισμούς του γύρω από την κοινωνία, την πόλη και την αρχιτεκτονική. Στη σκέψη και στα έργα του Ζενέτου, εντοπίζονται δύο δυνάμεις σε δράση, που καθορίζουν την αρχιτεκτονική του μέλλοντος, η καταλυτική επίδραση των νέων τεχνολογιών της επικοινωνίας και της πληροφορίας και οι δεσμεύσεις που προκύπτουν από τα νοητικά εργαλεία και τις τεχνολογικές δυνατότητες της εποχής. Αυτές οι ανησυχίες συμπυκνώνονται στην έρευνα του Ζενέτου για την αρχιτεκτονική και την πόλη του μέλλοντος, την «Ηλεκτρονική Πολεοδομία», μια απεδαφικοποιημένη και διασυνδεδεμένη πολεοδομική πρόταση, την οποία εξέλιξε από το 1962 έως το 1974. Με αφορμή το Ε' Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων, το 1966, ο Ζενέτος μελέτησε την εφαρμογή της «Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας» στον πολεοδομικό σχεδιασμό της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών, αναζητώντας μια ιδανική σύνθεση των χρήσεων γης

Σχέδιο του Ζενέτου για την εφαρμογή της Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας στο ευρύτερο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας από το Ε' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο, 1966.

φωτ.: Φανή Τσακυρίδου, 2017

κατανεμημένες στον τρισδιάστατο χώρο (Παπαλεξόπουλος Δ., Καλαφάτη Ε., 2006: σελ.17, 130).

Η κεντρική ιδέα της «Ηλεκτρονικής Πολεοδομίας» αναφέρεται στη δημιουργία ενός εκτεταμένου συστήματος επιπέδων, αναρτημένων από καλώδια, που θα φιλοξενούν τις λειτουργίες της πόλης, δημιουργώντας την δυνατότητα η φύση να επανέλθει στο ελεύθερο έδαφος. Η πόλη του μέλλοντος, για το Ζενέτο, δεν αφορά σε μια αιωρούμενη δομή πάνω από το υπάρχον αστικό τοπίο, αλλά αποτελεί μια εξελικτική διαδικασία μέσα από την οποία η πόλη σταδιακά «απογειώνεται». Για το λόγο αυτό προτείνονται τρεις διακριτές φάσεις εξέλιξης, όπου αρχικά ορίζεται ως αστική μονάδα ένα παραδοσιακό οικοδομικό τετράγωνο με ελεύθερο χώρο στο εσωτερικό του, στην πορεία η αστική μονάδα διασπάται και οι ισόγειες χρήσεις μεταφέρονται στο πρώτο επίπεδο, καταλήγοντας στην πλήρη αποκατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος, με τη μεταφορά όλων των λειτουργιών σε ελαφρύ «δικτύωμα καλωδίων υπό τάση» που αναπτύσσεται πάνω από το φυσικό έδαφος. Η ελαφρότητα της κατασκευής εξασφαλίζει τα ελάχιστα σημεία επαφής του τεχνήματος με τη φύση, παράλληλα όμως ορίζει μια σχέση της αρχιτεκτονικής με τον άυλο και διασυνδεδεμένο κόσμο της τεχνολογίας και των επικοινωνιών (Παπαλεξόπουλος Δ., Καλαφάτη Ε., 2006: σελ.38, 44).

Σε παρόμοιο πνεύμα, ο Ζήσης Κοτιώνης στο βιβλίο του *Πες, που είναι η Αθήνα* με αφορμή τη διαπίστωση πως η Αθήνα αν και είναι μια παραθαλάσσια πόλη έχει στραμμένη την πλάτη προς τη θάλασσα, διαπραγματεύεται μια άλλη πόλη, παράκτια. Ο τρόπος που δομείται η πόλη πυκνή, με στενούς της δρόμους, δεν επιτρέπει την σχέση του κατοίκου με το υδάτινο στοιχείο, παρά μόνο ως σχέση διαφυγής, που εκπληρώνεται τα σαββατοκύριακα και τους καλοκαιρινούς μήνες, όταν η ακτογραμμή μετατρέπεται σε ζωντανό υπαίθριο δημόσιο χώρο της πόλης. Η πόλη που οραματίζεται ο Κοτιώνης, μια παραθαλάσσια Μητρόπολη, αφορά στην αναδιάταξη της α(σ)τικής τοπογραφίας, μια υπόθεση για τη δημιουργία αστικών κενών στο αθηναϊκό λεκανοπέδιο και την ταυτόχρονη μεταφορά του οικοδομικού όγκου που θα απομακρυνθεί, προς τα παράλια της Αττικής. Στην αναζήτηση μιας νέας σχέσης της πόλης με τη θάλασσα συνηγορούν στρατηγικά οι νέες συγκοινωνιακές υποδομές, που διευκολύνουν την συνδεσιμότητα των δυτικών και ανατολικών παράκτιων περιοχών, αλλά και τα μεγάλα αστικά κενά, όπως τα κελύφη των αποβιομηχανοποιημένων περιοχών στις δυτικές ακτές και οι αχρησιμοποίητες Ολυμπιακές Εγκαταστάσεις στο Ελληνικό (Κοτιώνης Ζ., 2006: σελ.81,82).

Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, ο Κοτιώνης αναγνωρίζει τη δυνατότητα η νέα πόλη που οραματίζεται να θεματοποιείται ως η «Πόλη των Διακοπών», με χωρική έκφραση τον προσανατολισμό της προς τους φυσικούς όρους που θα τη συγκροτούν ως τέτοια, δηλαδή προς τη θάλασσα. Μια παράκτια Αθήνα, μια πόλη των μεσογειακών διακοπών, που θα αποτελεί μια σύγχρονη Μεσογειακή Μητρόπολη, μπορεί να υπάρξει μόνο έξω από τα όρια του λεκανοπεδίου, στην ακτογραμμή του Σαρωνικού. Για το λόγο αυτό κρίνεται απαραίτητη, μια εκ νέου στρατηγική εννόησης και σχεδιασμού του δημόσιου (μητροπολιτικού) χώρου, με αναφορά στα όρια ανάμεσα στη στεριά και τη θάλασσα. Για τον Κοτιώνη ο πιθανός αναπροσανατολισμός της πόλης των Αθηνών προς τη θάλασσα, και η ανάπτυξη της κατά μήκος της ακτογραμμής του Σαρωνικού, έχει την ικανότητα να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις της αποσυμφόρησης του μεγαοικισμού της αθηναϊκής ενδοχώρας και να συνδέσει δυναμικά την πόλη με το οικουμενικό μητροπολιτικό δίκτυο (Κοτιώνης Ζ., 2006: σελ.53, 88-90).

Επιστρέφοντας στο μύθο της έριδας μεταξύ της Αθηνάς και του Ποσειδώνα, φαίνεται πως το δίλλημα που με αθωότητα πρωτοτέθηκε την εποχή της μυθολογίας, παραμένει επίμονο. Η φυσιογνωμία της Αθήνας ως εδαφική πόλη, αντιτίθεται σταθερά και προσγειώνει κάθε οραματικό σενάριο με το οποίο αντιπαραβάλλεται. Στην πραγματικότητα η μελλοντική πόλη του Ζενέτου και η Παραθαλάσσια Μητρόπολη του Κοτιώνη, ταυτίζονται με εκείνη την πόλη που κάποτε έχασε ο Ποσειδώνας, την δικτυωμένη πόλη που ταξιδεύει στο αφηρημένο πεδίο του οικουμενικού χώρου. Η Ποσειδωνία, συμπυκνώνει κάθε σενάριο για μια διαφορετική αστική ανάπτυξη επί του αττικού τοπίου, και συνυπάρχει με την Αθήνα σε ένα δυνητικό πεδίο, του οποίου μόνο εκφάνσεις μπορούν να πραγματώνονται.

Σήμερα οι σχέσεις ανάμεσα στο σταθερό και το εν κινήσει, το μόνιμο και το προσωρινό, το εντόπιο και το οικουμενικό αποκτούν νέα δυναμική για την αρχιτεκτονική σκέψη, που καλείται να αναπτύξει νέα πρότυπα που υπερβαίνουν τις κατεστημένες τυπολογίες (Ζέγγελης Η., 2015: σελ.189). Καθώς η αρχιτεκτονική καλείται να επιλύσει τις διαρκώς μεταβαλλόμενες σχέσεις που διέπουν τόσο το φυσικό όσο και το πολιτισμικό τοπίο, η ιστορική τοπογραφία και η γοητεία του φυσικού τοπίου, είναι στοιχεία του αττικού τοπίου που συντάσσουν ένα ακλόνητο πλαίσιο πάνω στο οποίο καλούνται να προσαρμοστούν όλα τα δυνητικά σενάρια για την ευρύτερη περιοχή της Αττικής.

Διαστρωματική μνήμη και προοπτικές του αττικού τοπίου

Η ενασχόληση με το τοπίο ανέδειξε σταδιακά, τις τελευταίες δεκαετίες, έναν ολοκληρωμένο τρόπο προσέγγισης της σχέσης μεταξύ ανθρώπου και χώρου, μια σχέση που πλέον χαρακτηρίζεται από ανομοιογένεια, ρευστότητα και επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Η τελευταία ενότητα προσεγγίζει τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος βιώνει το αττικό τοπίο, ως ένα δυναμικό σύστημα στο οποίο συνυπάρχουν μνήμη και μελλοντικές προοπτικές.

Τα τελευταία χρόνια, προβάλλεται ιδιαίτερα ο δυναμικός χαρακτήρας της έννοιας του τοπίου, που δεν περιορίζεται στο φυσικό υπόβαθρο ή σε μια στατική εικόνα, αλλά αναφέρεται σε ένα πεδίο που μεταλλάσσεται με το χρόνο και διέπεται από σχέσεις διαντίδρασης μεταξύ των συνθετικών του στοιχείων. Αυτή η μεταστροφή εκκινεί με την ανάδειξη της σημασίας της έννοιας της καθημερινότητας²⁹ στις κοινωνικές επιστήμες.

Στη σύγχρονη καθημερινότητα, ο χρόνος και ο τρόπος συνομιλίας με το τοπίο έχει τροποποιηθεί σε μεγάλο βαθμό και τροποποιείται συνεχώς. Τα μεγάλα έργα υποδομών, που ξεκίνησαν κατά τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα, επηρέασαν καθοριστικά την αστική κινητικότητα, που πλέον δεν αφορά στην πόλη, αλλά στο σύνολο της αττικής χερσονήσου. Στη νέα πραγματικότητα όπου τα δίκτυα επεκτείνονται συνεχώς, το τοπίο έχει γίνει μέρος της επιθετικότητας της κίνησης, με αποτέλεσμα η πρόσληψη του τοπίου να διαμεσολαβείται από το κάδρο του μέσου μεταφοράς, ορίζοντας την εμπειρία του τοπίου, ως εμπειρία ενός εποχούμενου σώματος εν κινήσει (Πετροπούλου Κ., Ramadier T., 2016: σελ.7, Φατούρος Δ. Α., 2006: σελ.38-39, Κοτιώνης Ζ., 2006: σελ.42, Κοτιώνης Ζ., 2007).

Ένας άλλος βασικός παράγοντας που καθορίζει την πρόσληψη του αττικού τοπίου είναι η συλλογική μνήμη. Η χρονικότητα είναι ένα σημαντικό στοιχείο που διαμορφώνει τη φυσιογνωμία πολλών ελληνικών πολιτισμικών τοπίων. Σύμφωνα με τον Ιωσήφ Στεφάνου, «ο άλλος χρόνος», αυτός που είχαμε, τον χάσαμε και επιθυμούμε να τον ξαναβρούμε, είναι μια έννοια συνηθισμένη στην περιγραφή πολλών ελληνικών τοπίων, που καθορίζει την πρόσληψή τους υπό το διάχυτο αίσθημα της νοσταλγίας. Η παρουσία αυτού του νοσταλγικού χρόνου, τονίζεται στην καθημερινή εμπειρία, μέσω των ιστορικών και αρχαιολογικών τεκμηρίων στο τοπίο (Στεφάνου Ι., 2005: σελ.8, σελ.13). Η αφήγηση της χρονικότητας του τοπίου, έχει τη δυνατότητα να συνδέει φαινομενικά ετερογενή γεγονότα και να συντάσσει διαλεκτικές σχέσεις ανάμεσα στο μακρινό ή το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν και το παρόν (Οικονόμου Α., 2013).

29 Ο Edmund Husserl, το 1936, στο έργο του *Η κρίση των ευρωπαϊκών επιστημών και η υπερβατολογική φαινομενολογία*, εισήγαγε την έννοια *Lebenswelt* (βιόκοσμος ή βιωμένος κόσμος), ένα κόσμο κοινωνικών και ιστορικών σχέσεων, ηθών, αξιών και πολιτισμού, δηλαδή ένα κόσμο που προκύπτει και αναπαράγεται μέσα από τις καθημερινές πρακτικές (Μαυρίδης Η., 2004, Σχισμένος Α., 2017).

φωτ.: Η Αττική Οδός πριν και μετά, Νίκος Δανιηλίδης,

Αυτές οι συνθήκες δημιουργούν έναν ειδικό τρόπο θέασης του αττικού τοπίου και μια ιδιαίτερη σύλληψη του τοπιακού στοιχείου, όπου κυριαρχεί η προτεραιότητα στο χαμένο, το κρυφό, σε αυτό που δεν φαίνεται στον παρατηρητή που ενατενίζει (Αντονάς Α., 2004).

Στο κείμενο *Η άνοιξη* του Ε.Χ.Γονατά, αναφορικά στο αττικό τοπίο, περιγράφεται κάποια ανεξήγητη παρεμπόδιση της άνοιξης να εκδηλωθεί.³⁰ Ο πρωταγωνιστής βλέπει το τοπίο γύρω του ξερό αλλά ακούει, κάτω από το έδαφος, ήχο από ρυάκια. Με μαχαίρι κόβει την γη και από τη σχισμή, φθάνει η άνοιξη. Ο Αντονάς στο κείμενο του Γονατά εντοπίζει την απαίτηση κάποιας δράσης του παρατηρητή, ώστε το ίδιο το φυσικό στοιχείο να μπορέσει να υπάρξει. Πριν από τη δράση, η γη του Γονατά είναι ενεργοποιημένη από τις ηχητικές αναφορές που στρέφουν την προσοχή του παρατηρητή στο κρυμμένο βάθος του εδάφους. Σύμφωνα με τον Αντονά, αυτό το κείμενο πραγματεύεται ένα χαρακτηριστικό του αττικού τοπίου που αποτελεί «σταθερά», το συγκροτημένο αόρατο στοιχείο που εμμένει θαμμένο στο βάθος της αττικής γης. Η απόκρυψη της ίδιας της εικόνας του τοπίου, απαιτεί μια ιδιαίτερη θέαση από τον παρατηρητή και τη βίαιη πράξη του σχισίματος (Αντονάς Α., 2004).

Στη σημερινή πραγματικότητα, το αττικό τοπίο, τεχνημένο πια σε μεγάλο βαθμό, παρουσιάζει μια νέα ιδιαιτερότητα. Το κτισμένο στρώμα της αττικής λειτουργεί αναλογικά με τον αποκρύπτοντα γήινο φλοιό του Γονατά και αμβλύνει την απόσταση της επιφάνειας από το βάθος του υποκείμενου εδάφους. Η αποκάλυψη του γήινου βάθους χάνει έτσι σήμερα τα ερείσματά της και αποκρύπτει τις μυστικές του γραφές (φύση και ερείπια) (Αντονάς Α., 2004). Όμως ακόμα και η πρόσκαιρη θέα του ανοιγμένου υπεδάφους έχει τη δυνατότητα να εκτροχιάσει το ανέμελο βλέμμα πάνω στην επιφάνεια του τοπίου και να αφήσει κατά μέρος τους κώδικες που φιλτράρουν και ιεραρχούν την οπτική εμπειρία και βυθίζεται στο κάλεσμα της ύλης. Η εκσκαφή, σύμφωνα με το Μανωλίδη, ακόμα κι όταν δεν αποκαλύπτει κάτι ιδιαίτερο, είναι πάντα μια τομή στη συνέχεια του εδάφους και παραβίαση ενός ανεξερεύνητου κόσμου, του γεωλογικού υποστρώματος, που προβάλλει σαν μια ουσία άχραντη (Μανωλίδης Κ., 2017: σελ.92).

Η αίσθηση της οριζόντιας έκτασης της σύγχρονης πόλης και η αίσθηση του ιστορικού της βάθους, ορίζουν μια αφηρημένη τοπολογία για την Αττική. Σε αυτή την τοπολογία η συλλογική μνήμη έλκει το ανθρώπινο σώμα, ως προς τον κατακόρυφο άξονά του, προς τη γη, ενώ ταυτόχρονα, το οριζόντιο της ματιάς ταξιδεύει παράλληλα με την επιφάνεια του εδάφους και στοχεύει κάπου μακριά, στον ορίζοντα του μέλλοντος και των προσδοκιών της παροντικής ζωής. Έτσι, στον κατακόρυφο άξονα του σώματος της Αθήνας εντοπίζεται η μνήμη και η ιστορία της

30 [...] Όπου κι αν γυρνούσα τα μάτια έβλεπα ξερή λάσπη, σκασμένη. Ούτε πράσινο φύλλο, ούτε λουλούδι, ούτε μια μέλισσα. [...] ο αέρας μύριζε βαριά σαν να βγαίνει από άδειο πιθάρι. [...] μου φάνηκε πως άκουγα να τρέχουνε νερά, βαθιά σε υπόγεια λούκια. Κόλλησα χάμω τ' αυτί μου κι άκουσα καθαρά μαζί με τα νερά που γλουγλουκίζανε κι ένα ανάλαφρο θρόισμα. [...] Βγάζω από την τσέπη το μαχαίρι μου, το μπήγω στη γη -το 'νιωσα να χώνεται όπως στο κρέας ενός μεγάλου ψαριού- κι αρχίζω να τη χαράζω, να τη σκίζω φέτες – φέτες, τραβώντας με δύναμη τη σκληρή κρούστα που τη σκέπαζε. [...] Και τότε, τι θαύμα! Χιλιάδες μπουμπουκία και λουλούδια με τσαλακωμένα πέταλα άσπρες, ρόδινες και μαβιές ρίζες, αμέτρητα σπαθωτά φύλλα, μαμούνια, σερσέγκια με σουβλερές μύτες, θαλασσοπράσινες κρεατόμυγες, χρυσαλλίδες και πεταλούδες με διπλωμένα φτερά, αποκαλύφθηκαν· ολόκληρος κοιμισμένος κόσμος, πού οι χτίνες του ήλιου σιγά – σιγά τον ζέσταιναν, τον ξεμούδιαζαν, τον ξυπνούσαν από τη νάρκη του. [...] Το γρασίδι σγουρό, ψήλωνε τρίζοντας ολόγυρά του. Ο αέρας μοσχοβολούσε. [...]

πόλης, ενώ αντίστοιχα στον οριζόντιο, αρθρώνονται μελλοντικά συμβάντα, η συνεχής ανάπτυξη και επέκταση της πόλης προς τις περιαστικές περιοχές, αλλά και η διασύνδεσή της με οικουμενικούς κόμβους διαμέσου των μεταφορών και της επικοινωνίας (Κοτιώνης Ζ., 2006: σελ.18).

Καθώς η βιωματική εμπειρία του αττικού τοπίου, διαμορφώνεται ταυτόχρονα από τοπικούς, ιστορικούς και οικουμενικούς όρους, η οργάνωση των σχέσεων για την πρόσληψη και την απόλαυση του τοπίου, αποκτά συνεχώς περισσότερο σύνθετο χαρακτήρα. Η συνάντηση και ο διάλογος με το τοπίο, ορίζονται από τις νέες αντιλήψεις και τους τρόπους ζωής που επισύρει η παγκοσμιοποίηση, όλο και περισσότερο ως σχέσεις διαμεσολαβημένες που προϋποθέτουν τον προγραμματισμό και την οργάνωση (Φατούρος Δ. Α., 2006: σελ.38). Παρόλα αυτά το τοπίο δεν μπορεί να προσεγγιστεί διαχωρισμένο από την εμπειρία του τόπου, ειδικότερα στην περίπτωση του αττικού και εν γένει των ελληνικών τοπίων, καθώς έχουν αποδείξει πως έχουν την ικανότητα να αντιστέκονται απέναντι σε παγκόσμια ισοπεδωτικά ρεύματα και να αφομοιώνουν επιρροές ομαλά, συντάσσοντας νέες καταστάσεις που συνλειτουργούν με την πλούσια πολιτισμική κληρονομιά τους (Οικονόμου Α., 2013, Στεφάνου Ι., 2005: σελ.17).

Αυτό είναι και η κύρια πρόκληση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, ούτως ώστε οι μελλοντικές επεμβάσεις να επισημαίνουν την ποιότητα και τις ιδιαιτερότητες του τόπου, όπως αυτές ερμηνεύονται και διαμορφώνονται μέσα από καθημερινές πρακτικές τόσο ιστορικές, παροντικές και μελλοντικές.

Το αστικό τοπίο από το λόφο του Φιλοπάππου. φωτ. dimmak, 2017

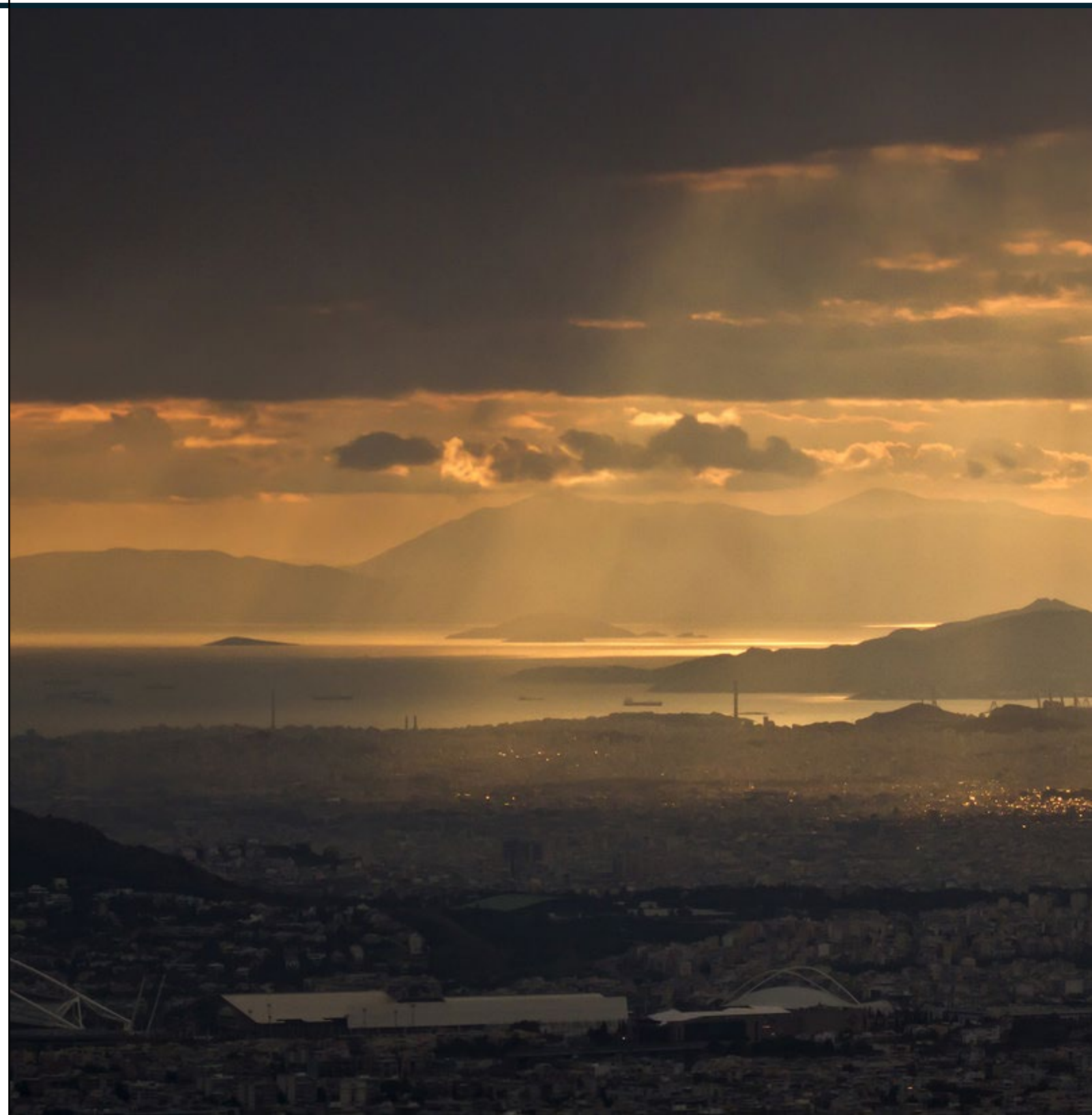

Επίλογος

Η ήδη σύνθετη έννοια του τοπίου, αναφερομένη ταυτόχρονα σε μια φυσική χωρική ενότητα αλλά και στην προβολή της στη συνείδηση του ανθρώπου, στις προσεγγίσεις του αττικού τοπίου επιφορτίζεται από ακόμα πιο περίπλοκους όρους, καθώς έχει διαμορφωθεί μέσα από συνεχείς μεταβολές κατά τη διάρκεια έξι χιλιετιών αδιάπαυστης κατοίκησης και έχει αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και έρευνας από πολλαπλά ιστορικά υποκείμενα υπό διαφορετικές συγκυρίες. Παρά τις μεγάλες αλλαγές που έχει υποστεί, το αττικό τοπίο κατάφερε να διατηρήσει κάποια αναλλοίωτα χαρακτηριστικά που συνθέτουν τη σημερινή ιδιότυπη φυσιογνωμία του, αλλά και να αποτελεί ένα σταθερό ιδεολογικό πλαίσιο ως κοιτίδα του κλασικού πολιτισμού.

Το κλασικό τοπίο και οι μυθικές του αποδόσεις, επηρέασαν κάθε μετέπειτα πρόσληψη και διαμόρφωση του αττικού τοπίου και καθόρισαν τον τρόπο με τον οποίο γίνεται η αποτίμηση κάθε επέμβασης σε αυτό, ορίζοντας δυο υποκειμενικά φορτισμένες αντιδιαμετρικές θέσεις προσέγγισής του, τον θαυμασμό και την απογοήτευση. Μέσα σε αυτό το συναισθηματικά φορτισμένο κλίμα, από ρομαντικές εξιδανικεύσεις και εθνικά ιδεολογήματα, ανέκυψε από νωρίς η ανάγκη προστασία τους, από τις απειλές της ανάπτυξης και της ραγδαίας αστικοποίησης. Η επικύρωση της Ευρωπαϊκής Συνθήκης του Τοπίου από το ελληνικό δίκαιο, το 2010, επαναφέρει σήμερα στο προσκήνιο το ζήτημα της προστασίας του αττικού τοπίου και περιβαλλοντικές ανησυχίες που υπολάνθαναν από καιρό. Η συρρίκνωση και η υποβάθμιση των φυσικών περιοχών, η αλλοίωση της ιστορικής τοπογραφίας και τα συνεχώς αυξανόμενα περιβαλλοντικά προβλήματα, που διαμορφώνονται επηρεαζόμενα τόσο από εθνικές όσο και από παγκόσμιες στρατηγικές, είναι ζητήματα που απασχολούν σήμερα όλο και περισσότερα γνωστικά αντικείμενα. Αυτές οι προβληματικές, επιφορτίζονται στην περίπτωση του αττικού τοπίου από τη σύνθετη υπόσταση του εδάφους του, που παράλληλα φέρει και εσωκλείει πολιτισμικά και φυσικά στοιχεία, αλλά και από τον ομοιογενή τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται το δομημένο περιβάλλον. Η ιστορικότητα του αττικού τοπίου, αδιαμφισβήτητη επηρεάζει την παροντική πρόσληψή του από τον άνθρωπο και αναδεικνύει το ζήτημα της διαχείρισης του παρελθόντος ως παράδοξη νεωτερική πρακτική, ικανή να υποκινήσει τον διάλογο για τις σχέσεις του πολιτισμικού και του φυσικού περιβάλλοντος. Παράλληλα, η ιστορικότητα του τοπίου και η γοητεία των φυσικών περιοχών, οδήγησαν στην αναγνώριση του αττικού τοπίου ως ένα ιδανικό πολιτισμικό προϊόν και στην τουριστική εκμετάλλευσή του, που οδήγησε στην επιλεκτική προβολή και ανάπτυξη επιλεγμένων περιοχών, αφήνοντας άλλες στην αφάνεια. Αυτή την προσέγγιση του τοπίου, ακολούθησαν και οι καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις του, η τοπιογραφία και η φωτογραφία, που αρχικά αναδύθηκαν μέσω της αποτύπωσης του ιστορικού τοπίου. Τα τελευταία χρόνια η εξέλιξη και εδραίωση των ψηφιακών τεχνολογιών, καθώς και οι νέες σχεδιαστικές θεωρίες και πρακτικές, σε διεθνές επίπεδο, όρισαν ένα νέο πλαίσιο για την αρχιτεκτονική, το οποίο χαρακτηρίζεται από ραγδαίες εξελίξεις που αντανakλώνται τόσο στο δομημένο όσο και στο φυσικό περιβάλλον.

Στη σημερινή συνθήκη της οικονομικής ανασφάλειας και της κοινωνικής κρίσης που τη συνοδεύει, ο ρόλος της αρχιτεκτονικής μετατοπίζεται και αφορά όλο και περισσότερο στη διαχείριση του χώρου, ο οποίος είναι φορτισμένος με πολυσύνθετα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Στην επαναδιακδίκηση του κοινωνικού ρόλου της αρχιτεκτονικής, και μέσα από την πολλαπλότητα των προσεγγίσεων, επιχειρήθηκε να τονιστεί ο διεπιστημονικός χαρακτήρας του τοπίου αλλά και πως το ίδιο αποτελεί ένα πεδίο, όπου συγκλίνουν όχι μόνο διαφορετικές επιστήμες, αλλά και εγγενώς αντίθετες έννοιες όπως η φύση και ο πολιτισμός, το υλικό και το άυλο, το παρόν και το παρελθόν. Η σύνθετη ικανότητα που απαιτείται για να δοθούν συνολικές λύσεις σε ζητήματα αναφορικά με το τοπίο, οδηγεί στη διεύρυνση και την επανερμηνεία των πρακτικών που είχαν καθιερωθεί τις προηγούμενες δεκαετίες. Καθώς η αρχιτεκτονική στρέφεται προς νέες συνολικές αναζητήσεις για ένα πιο συνετό κατοικείν, και λαμβάνοντας υπόψη τη σπατάλη του εδάφους που συντελέστηκε τις προηγούμενες δεκαετίες, είναι σημαντικό να ανατρέξουμε πάλι στο παρελθόν, όταν ο Θουκυδίδης προσπαθώντας να αποκωδικοποιήσει το κλασικό τοπίο, αναφέρει «Φιλοκαλούμεν τε γαρ μετ' ευτελείας».

φωτ.: Vertical Planar

Βιβλιογραφία

Βιβλία

Αγριαντώνη Χριστίνα, Γούλα Μαρία, Πετράκη Γεωργία, Χατζημιχάλης Κωστής, (2011) ‘Λαυρεωτική, Το τελευταίο προς κατάκτηση τοπίο-όριο της Αττικής’, Χατζημιχάλης Κωστής (επιμ.), **Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Γεωγραφική Προσέγγιση από ψηλά**, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα & Χαροκόπτειο Πανεπιστήμιο, σελ.298-323

Αίσωπος Γιάννης, (2005) ‘Στοιχεία του σύγχρονου αττικού τοπίου’, Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.158-167

Αίσωπος Γιάννης, (2011) ‘Β2. Ο δημόσιος χώρος της διάχυτης Αθήνας’ **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ... αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Αίσωπος Γιάννης, (2012) ‘Περιφερειακές Κεντρικότητες’ (επιμ.) Δραγώνας Πάνος, Σκιαδά Άννα, **Ελληνική Συμμετοχή: Made in Athens, 13η Διεθνής Έκθεση Αρχιτεκτονικής La Biennale di Venezia ‘Common Ground’**, σελ. 148-153

Αίσωπος Γιάννης, (2015) ‘Εισαγωγή στα Τοπία Τουρισμού, Ανακατακευάζοντας την Ελλάδα’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.14-17

Αίσωπος Γιάννης, (2015) ‘Τοπία Τουρισμού, Ανακατακευάζοντας την Ελλάδα’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.108-123
Αναστασάκης Μανώλης, (2006) ‘Πόλεις επί εδάφους’, **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 204-209

Ανδριανόπουλος Τηλέμαχος , Μπαμπανέλος Θάνος , Μαύρος Κώστας, Κωστόγλου Γιώργος, Τσιβανίδου Αντιγόνη, (2015) ‘Con-tour’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.644-647

Βλάχος Άγγελος, (2015) ‘Ο ελληνικός τουρισμός στα πρώτα του βήματα: Τόποι, τοπία και εθνικός εαυτός’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.22-37

Βουτυράς Μανόλης, Γουλάκη-Βουτυρά Αλεξάνδρα, (2011), (επιμ.) Μαρωνίτης Δημήτρης Ν., **Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση, Η Αρχαία Ελληνική Τέχνη και η Ακτινοβολία της**, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη <http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/art/page_195.html?prev=true>

Γαλάνη Ντόρα, (2011) ‘Ε14. Ο δημόσιος χώρος στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας’ **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ... αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Γεμενέτζη Γεωργία, (2009) ‘Διαδικασίες Περι-αστικοποίησης: Τάσεις και κοινωνικοί παράγοντες μεταβολής των αστικών και αγροτικών περοχών’, Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα :εκδ. Ίνδικτος, σελ.267-277

Γιαλούρη Ελεάνα, (2015) ‘Το παρόν του παρελθόντος: Κλασική αρχαιότητα και σύγχρονη Ελλάδα.’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.218-229

Γκόλαντα Νέλλα, Κουζούπη Ασπασία, (2006) ‘Αττική Οδός, Δυτική Περιφερειακή Λεωφόρος Υμηττού, 2000-2004, Ανιχνεύοντας & Αναδημιουργώντας σχέσεις Ανάμεσα στο φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο’, Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μαίρη (επιμ.), **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος IV**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, 2006, σελ.107-114

Γκόλαντα Νέλλα, Κουζούπη Ασπασία, (2006β) ‘Μη ενεργά λατομεία Μαρμάρου Διονύσου, Ανοιχτό Μουσείο Παλαιάς Λατομικής Τέχνης, Δημιουργώντας ένα γλυπτό τοπίο μέσα στο Λατομικό Χώρο’, Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μαίρη (επιμ.), **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος IV**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, 2006, σελ. 275-277

Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη Αθανασία, (2015) ‘Το γραφικό ως αισθητική ποιότητα, Η αισθητική του περιβάλλοντος και το ελληνικό τοπίο’, Δουκέλης Παναγιώτης (επιμ.), **Το ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου**, Αθήνα: εκδ. Εστία, σελ.187-203

Δημητρακόπουλος Αριστοτέλης, (2005) ‘Υπερβολές και παραβολές στο αττικό τοπίο’, Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.202-207

Δοξιάδης Κωνσταντίνος, (1960) ‘Αποσπάσματα από το έργο «Η Πρωτεύουσά μας και το μέλλον της»

Δοξιάδης Θωμάς, (2011) ‘ΣΤ3. Μετά την άσφαλτο: Από τη μονοκαλλιέργεια της στάθμευσης σε συμβιωτικά δίκτυα δημόσιων χώρων’ **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ...αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Δουκέλης Παναγιώτης Ν., (2015) ‘Αναζητώντας το τοπίο’, Δουκέλης Παναγιώτης (επιμ.), **Το ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου**, Αθήνα: εκδ. Εστία, σελ.13-31

Δραγώνας Πάνος, (2005) ‘Η ανάγκη ανακαίνισης της αθηναϊκής αστικής ταυτότητας’, Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.

Δραγώνας Πάνος, Σκιαδά Άννα (2012) ‘Made in Athens’ (επιμ.) Δραγώνας Πάνος, Σκιαδά Άννα, **Ελληνική Συμμετοχή: Made in Athens, 13η Διεθνής Έκθεση Αρχιτεκτονικής La Biennale di Venezia ‘Common Ground’**, σελ. 12

Ζαβράκα Δέσποινα, (2009) ‘Από τη «ψυθική αγριότητα» στη «δαμασμένη φύση»', Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα :εκδ. Ίνδικτος, σελ.195-206

Ζέγγελης Ηλίας, (2015) ‘Ανακυκλώσιμη Ελλάδα: Μια νέα οικολογία.’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.188-189

Ζιρώ Δημόσθνης, Παντελίδου Εμορφύλη, Σπυροπούλου Σοφία, Βασενχόβεν Μαρία- Ευδοκία, (2011) ‘Ε4. Η αναζήτηση του δημόσιου χώρου στο περιαστικό τοπίο: Αρχαιολογικό Πάρκο Θορικού’, **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ... αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Ιωσαφάτ Αλίκη, Σιτζόγλου Μαρία, Τσιρέκα Δέσποινα, (2011) ‘Η8. Δίκτυα δημόσιου χώρου σε πολλαπλές στάθμες του αστικού ιστού’, **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ...αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Καζέρος Νίκος (2005) ‘Το γεγονός του «κατεπείγοντος» - Η πόλη του «κατεπείγοντος»', Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.100-104

Καλαφάτη Ε., Παπαλεξόπουλος Δ., (2006) **Ψηφιακά Οράματα και Αρχιτεκτονική, Τάκης Χ. Ζενέτος**, Αθήνα: εκδ. Libro

Καμπουρίδης Χάρης, (2009), **Η νεοελληνική τοπογραφία από τον 18ο έως τον 21ο αιώνα, Όραμα, εμπειρία και ανάπτυλαση του χώρου**, Αθήνα: εκδ. Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. & Μ. Θεοχαράκη

Καναρέλης Θεοκλής, Μανωλίδης Κώστας, (2006) ‘Φύση – Μνήμη: Τοπίο’, **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 47-54

Καρακινάρη Ζωή, Τσιουρήs Ε. Σωτήρης, (2006) ‘Ο πολλαπλός ρόλος των αστικών φυσικών ρεμάτων’, Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μαίρη (επιμ.), **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος IV**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, 2006, σελ.55-61

Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, (2015) ‘Οι ακτές του αργοσαρωνικού’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.174-183

Καρύδη Ιωάννα Ηώ, (2011) ‘Δ1. Βιο-επανορθώσεις σε δημόσιο χώρο. Προεκτάσεις αστικού και τοπιακού μεταβολισμού’ **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ...αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Καταπότη Δέσποινα, Βαβουρανάκης Γιώργος, (2016) ‘Parthenon 2.0, Από το μνημείο στο μεταδεδομένο’. Πετροπούλου Κρίστη (επιμ.), Ραμαντιέ Τιερί (επιμ.), **Αστικές Γεωγραφίες, Τοπία και καθημερινές διαδρομές**, Αθήνα: εκδ. ΚΑΠΟΝ, σελ. 197-207

Κολώνας Βασίλης, (2015) ‘Τουριστικές Εγκαταστάσεις στην Ελλάδα 1950-1974’, Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.62-87

Κορρές Μανώλης, (1994) **Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα**, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα

Κοσμάκη Πολυξένη, (2006) ‘Υπαίθριοι χώροι και φύση στην πόλη: Η εμπειρία από τα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ’, **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 101-107

Κοτιώνης Ζήσης, (2002) Τζιρτζιλάκης Γιώργος (επιμ.), **Πληθοδομές, Το πλήθος, τα κοινά και η αρχιτεκτονική**, Βόλος: εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Κοτιώνης Ζήσης, (2006) **Πές, Που είναι η Αθήνα, Προβολή στην τοπογραφία της Αττικής**, Αθήνα: εκδ. ΑΓΡΑ

Κοτιώνης Ζήσης, (2007) **Μορφοποιητική, Σωματικά ενεργήματα στο τοπίο**, Βόλος: εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας

Κοτιώνης Ζήσης, (2009) ‘Τοπολογίες της «εξεσωτερικότητας»', Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαίθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. Ίνδικτος, σελ.207-221

Κοτιώνης Ζήσης, Γιαννίση Φοίβη (2010) **Κιβωτός, παλαιοί σπόροι για νέες καλλιέργειες, 12^η Διεθνής Έκθεση Αρχιτεκτονικής La Biennale di Venezia**, Βόλος: εκδ. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας <https://issuu.com/phoebegiannisi/docs/phoebe_giannisi_the_ark_editors>

Κουμπής Τάκης, (2007) ‘Από την πόλιν-έδαφος στην ασυμπλήρωτη «πόλη»', Scoffier Richard (επιμ.), Κουμπής Τάκης (επιμ.), **Εκλάμψεις της πόλης, La Ville en Éclats**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.160-166

Κουζούπη Ασπασία, (2011α) ‘Δ2. Δυναμική και αστική τοπογραφία, «Φυσική» εισβολή στο αστικό πεδίο στην κεντρική πλατεία Γλυφάδας’, **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ...αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. TEE, TKM

Κωνσταντινίδης Άρης, (1989) **Τα προλεγόμενα, από βιβλία που βρίσκονται στα σκαριά**, Αθήνα: εκδ. Αργά

Λεοντίδου Λίλα, (2015) ‘Αστικά τοπία του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού: «αναγνώσεις» και αναδιαρθρώσεις’,

Δουκέλης Παναγιώτης (επιμ.), (2015), **Το ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου**, Αθήνα: εκδ. Εστία, σελ. 387-400

Λουκοπούλου Χριστίνα, Μπερτάκη Ηρώ, Πανήγυρης Κωστής, (2015) 'Bedrock', Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.606-607

Μάντζου Πολυξένη, Μπήτσικας Ξενοφών (2006) 'Η συμβολή των εικαστικών τεχνών στην αντίληψη του τοπίου', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 68-75

Μανωλίδης Κωστής, (2003) 'Προς την ενδοχώρα', Μανωλίδης Κώστας (επιμ.), **Ωραίο, Φρικτό κι απέρριτο τοπίον! Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα**, Σκόπελος: εκδ. Νησίδες

Μανωλίδης Κωστής, (2006) 'Δυνατότητες του τοπογραφικού βλέμματος' Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μαίρη (επιμ.), **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ.127-135

Μανωλίδης Κωστής, (2009) 'Εισαγωγή', Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα :εκδ. Ίνδικτος, σελ.11-17

Μανωλίδης Κώστας, (2009) 'Η ύπαιθρος και τα τραύματα της μεταπολεμικής Ελλάδας', **Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα :εκδ. Ίνδικτος, σελ. 253-266

Μανωλίδης Κώστας, (2017) **Εδαφολόγιο, κείμενα για την ύλη της αρχιτεκτονικής**, Αθήνα: εκδ. νήσος

Μιχαηλίδου Χάρις, (2003) 'Η «κατασκευή» του αττικού τοπίου', Μανωλίδης Κώστας (επιμ.), **Ωραίο, Φρικτό κι απέρριτο τοπίον! Αναγνώσεις και προοπτικές του τοπίου στην Ελλάδα**, Σκόπελος: εκδ. Νησίδες

Μουγγόλια Αργυρώ, (2011) 'Δραπετσάνα, Το σύγχρονο τοπίο μιας πρώην βιομηχανικής περιοχής', Χατζημιχάλης Κωστής (επιμ.), **Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Γεωγραφική Προσέγγιση από ψηλά**, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σελ.188-195

Μπούρας Χαράλαμπος, (2017) **Βυζαντινή Αθήνα, 10^{ος} -12^{ος} αιώνας**, Αθήνα: εκδ. Μουσείο Μπενάκη

Μωραϊτης Κωνσταντίνος, (2006) 'Το τοπίο ως πολλαπλότητα πολιτιστικών προσεγγίσεων: η ευρύτητα του επιστημονικού και εκπαιδευτικού διαλόγου', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 108-119

Μωραϊτης Κωνσταντίνος, (2011) 'Ζ13. Η πολιτισμική διεύρυνση των θεωρήσεων του τοπίου. Καταγωγή και σημασία των συμμετοχικών διαδικασιών', **Πρακτικά Συνεδρίου «Δημόσιος Χώρος ...αναζητείται»**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΤΕΕ, ΤΚΜ

Μωραϊτης Κωνσταντίνος, (2015α) **Το τοπίο, Πολιτισμικός προσδιορισμός του τόπου. Σημειώσεις για τη νεότερη τοπιακή επεξεργασία του τόπου**. εκδ. Σιδέρη

Νικηφορίδης Πρόδρομος, Κούμο Μπερνάρ, Καρυώτη Έφη, Ταράνη Παρασκευή, (2006) 'Παραθαλάσσιο Αστικό τοπίο: Πράσινα Δωμάτια στη νέα παραλία Θεσσαλονίκης', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος IV**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 188-198

Νικολακάκης Μιχάλης, (2015) '«Το τουριστικό παράδοξο»', Για την ιστορία του τουρισμού στην Ελλάδα από το 1950 μέχρι σήμερα', Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.38-50

Ορεσίβιος, (2015) **Πεντέλη, Από τους Βυζαντινούς Χρόνους έως τη Σύγχρονη Εποχή (μέρος Α: Το όρος των Αμώμων)** <<http://www.iranon.gr/PO/penteli2.pdf>>

Πάγκας Νίκος, (2016) 'Το πράσινο στην πόλη ως ζωντανό στοιχείο του αστικού τοπίου' Πετροπούλου Κρίστη (επιμ.), Ραμαντιέ Τιερί (επιμ.), **Αστικές Γεωγραφίες, Τοπία και καθημερινές διαδρομές**, Αθήνα: εκδ. ΚΑΠΟΝ, σελ. 65-σελ. 114-125

Παγώνης Θάνος , (2005) 'Μια μετάβαση της πολεοδομίας: από τον φυσικό σχεδιασμό στο σχεδιασμό της εικόνας της πόλης', Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.105-108

Παγώνης Θάνος, Χωριανόπουλος Ιωάννης, Κουκούλας Σωτήρης, (2009) 'Ανταγωνιστικότητα και αστική διάχυση: Αντιφατικές όψεις της αστικής πολιτικής στη μετά-ολυμπιακή Αθήνα', **Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Πολιτικής**. Βόλος, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τόμος 2, σελ. 817- 826

Παναγιωτόπουλος Νίκος, (2005) 'Αθήνα: Πραγματικότητες και αναπαραστάσεις' , Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.125-128

Παναγούλη Ελένη, (2009) 'Τα τοπία των κοινών (φυσικών πόρων) στον ελληνικό αγροτικό χώρο, Σχέσεις ιδιοκτησίας και διαχείρισης του δάσους', **Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα :εκδ. Ίνδικτος, σελ. 253-266

Παπαδόπουλος Σπύρος, (2005) 'Μητρόπολη σε αναμονή*', Ντάφλος Κώστας (επιμ.), Κάλμπαρη Χριστίνα (επιμ.), **Η Μετάβαση της Αθήνας**, Αθήνα: εκδ. Futura, σελ.211-212

Παπαϊωάννου Ηρακλής, (2014), **Η φωτογραφία του ελληνικού τοπίου, Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας**, εκδ. ΑΓΡΑ, Αθήνα,

Παπαγεωργίου – Βενετάς Αλέξανδρος (2000), **Αθηνών Αγλίσμα, Εξέλιξη, προβλήματα και μέλλον του αθηναϊκού τοπίου**,

εκδ. Ερμής, Αθήνα

Παπαγεωργίου – Βενετάς Αλέξανδρος (2005), **Ίχνη Ελληνικά**, εκδ. Ποταμός, Αθήνα

Παπαδόπουλος Λόης, (2015) 'Ελληνικός τουρισμός: Γαλάζια πορεία χωρίς (μπλε οδηγό)', Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ. 304-322

Παπαλεξόπουλος Δημήτρης, (2008), **Ψηφιακός Τοπικισμός**, Αθήνα: εκδ. Libro

Πετράτου-Φραγκιαδάκη Σμαράγδα, (2006) 'Αισθητική προσέγγιση Βιομηχανικών εγκαταστάσεων στο Αστικό τοπίο', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 171-174

Πετροπούλου Κρίστυ, Ραμαντιέ Τιερί (2016) 'Εισαγωγή', Πετροπούλου Κρίστη (επιμ.), Ραμαντιέ Τιερί (επιμ.), **Αστικές Γεωγραφίες, Τοπία και καθημερινές διαδρομές**, Αθήνα: εκδ. ΚΑΠΟΝ, σελ. 7-19

Πλιάντζος Δημήτρης,(2018) 'Διεκδικώντας το τοπίο: αντικρουόμενες προσεγγίσεις στη χρήση του Φιλοπάππου', (επιμ.) Λουκάκη Αργυρώ, Πλιάντζος Δημήτρης, **Τέχνη, Χώρος, Όψεις Ανάπτυξης στην Ελλάδα της Κρίσης**, Αθήνα: εκδ. Λεμόνι <https://www.academia.edu/35859566/Διεκδικώντας_το_τοπίο_αντικρουόμενες_προσεγγίσεις_στη_χρήση_του_Φιλοπάππου>

Σκαρπέλος Γιάννης, (2015) 'Η Ελλάδα του τοπίου και το βλέμμα των περιηγητών', Δουκέλης Παναγιώτης (επιμ.), **Το ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου**, Αθήνα: εκδ. Εστία, σελ.225-236

Σταθάτος Γιάννης, (2009) 'Ανθρωπος και τοπίο στη σύγχρονη ελληνική φωτογραφία', Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. Ίνδικτος, σελ.361-376

Σκουμπουρδή Άρτεμις, (2016) **Μοναστηράκι – Πλάκα, Οι γειτονιές των Θεών**, Αθήνα: εκδ. Πατάκη

Σημαιοφορίδης Γιώργος, (2005) **Διελεύσεις, Κείμενα για την Αρχιτεκτονική και τη Μετάπολη**, Αθήνα: εκδ. METAPOLIS PRESS

Στεφάνου Ιωσήφ (2006) 'Το τοπίο ως συνολική έκφραση του τόπου', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 121-126

Στεφάνου Ιωσήφ, Χατζηγεωργίου-Λουσιδή Ελένη., (2006) 'Ανθρωπολογική προσέγγιση του ορεινού τοπίου', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 184-188

Σχίζας Γιάννης, (2009) 'Η ψυχαγωγική χρήση της υπαιθρου', Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. Ίνδικτος, σελ.83-107

Τερκενλή Σ. Θεανώ, (1996) **Το πολιτισμικό τοπίο: Γεωγραφικές Προσεγγίσεις**, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση

Τερκενλή Σ. Θεανώ, (2015) 'Τουρισμός και τοπίο: Το ιστορικό της Ελλάδος', Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.184-196

Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ.37-40

Τσαλκίδης Ιωάννης, (2006) 'Αστικά και περιαστικά πάρκα: Έμφαση στον οικολογικό σχεδιασμό', **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος IV**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ. 180-187

Τσιγκάκου Φάνη-Μαρία, (2015) 'Το ελληνικό τοπίο του 19^{ου} αιώνα', Δουκέλης Παναγιώτης (επιμ.), **Το ελληνικό τοπίο, Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τοπίου**, Αθήνα: εκδ. Εστία, σελ.205-223

Φατούρος Δημήτρης. Α.,(2006) 'Οι μεταμορφώσεις της πρόσληψης του τοπίου: Φύση, Εικονικότητα και επιθετικότητα', Ανανιάδου – Τζημοπούλου Μαίρη (επιμ.), **Αρχιτεκτονική Τοπίου, Εκπαίδευση, Έρευνα, Εφαρμοσμένο Έργο, Συνέδριο τεύχος II**, Θεσσαλονίκη: εκδ. ΖΗΤΗ, σελ.37-40

Φατούρος Δημήτρης Α., (2015) 'Η ηπιότητα του τόπου', Αίσωπος Γιάννης (επιμ.), **Τοπία Τουρισμού: Ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. ΔΟΜΕΣ, σελ.184-186

Χατζημιχάλης Κωστής (επιμ.), (2011) **Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Γεωγραφική Προσέγγιση από ψηλά**, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Χατζησάββα Δήμητρα, (2016) 'Ο τόπος ως επιλεκτικό τοπίο δράσης για τη σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική', Γιακουμακάτος Ανδρέας (επιμ.), **Ελληνική Αρχιτεκτονική στον 20^ο και 21^ο αιώνα, Ιστορία – Θεωρία – Κριτική**, Αθήνα: εκδ. Gutenberg, σελ.697-710

Χατζησάββα Δήμητρα, (2009) 'Διεκδικήσεις ερμηνειών για την έννοια του εδάφους στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική', Μανωλίδης Κώστας, Καναρέλης Θεοκλής (επιμ.), **Η Διεκδίκηση της Υπαιθρου, Φύση και Κοινωνικές πρακτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα**, Αθήνα: εκδ. Ίνδικτος, σελ.179-193

Michel Sivignon, (2011) 'Πρόλογος', Χατζημιχάλης Κωστής (επιμ.), **Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Γεωγραφική Προσέγγιση από ψηλά**, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σελ.10-11

Norberg-Schulz C., (2009), Φραγκόπουλος Μίλτος (μετ.) **Το πνεύμα του τόπου, Για μια φαινομενολογία της αρχιτεκτονικής**,

Αθήνα: εκδ. Πανεπιστημακές εκδόσεις Ε.Μ.Π. σελ.38

Ramadier Thierry (2016) 'Τοπιακές χρήσεις της πόλης και κοινωνικο-χωρική δομή των καθημερινών μετακινήσεων, Μια θεωρητική προσέγγιση', Πετροπούλου Κρίστη (επιμ.), Ραμαντιέ Τιερί (επιμ.), **Αστικές Γεωγραφίες, Τοπία και καθημερινές διαδρομές**, Αθήνα: εκδ. ΚΑΠΟΝ, σελ. 65-73

Περιοδικά και Εφημερίδες

Αναστασάκης Μανώλης, (2011) 'Editorial', **GRA Review, Η αρχιτεκτονική στο τοπίο/Architecture in the landscape**, τεύχος 1, Χειμώνας-Άνοιξη, σελ.5, <http://www.greekarchitects.gr/grareview/grareview01/ISSUE1_high.res.spreads.pdf>

Αντονάς Αριστείδης, (2001) 'Τοπιογραφήματα', **Αρχιτεκτονικά Θέματα**, τεύχος 35 <<https://antonas.files.wordpress.com/2007/09/topiografemata.pdf>>

Αντονάς Αριστείδης, (2004) 'Η εικόνα που κρύβει ό,τι παρουσιάζει, Το αττικό τοπίο και η φαντασίωση της απόκρυψης', **Αρχιτεκτονικά Θέματα**, τεύχος 28

Βασενχόβεν Κ. Λουδοβίκος, (2016) 'Ο συστημικός χαρακτήρας του καύσωνα και μακροπρόθεσμη πρόληψη: Η περίπτωση της Αθήνας', **Γεωγραφίες, Εξαμηνιαία Έκδοση Επιστημών του Χώρου**, τεύχος 27, Άνοιξη 2016 <<http://geographies.gr/wp-content/uploads/2017/01/GEO27-089-102.pdf>>

Γουργιώτης Ανέστης, Τσιλιμπίγκας Γεώργιος (2014) 'Η διαχείριση του τοπίου στο πλαίσιο του χωροταξικού σχεδιασμού', **Αειχώρος, Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης**, ειδικό τεύχος – αφιέρωμα: Μέθοδοι ανάλυσης και σχεδιασμός του ελληνικού τοπίου, Μάιος 2005, σελ.24-37

Δοξιάδης Θωμάς, Χάσου-Δοξιάδη Σοφία (2004) 'Ρωγμές στην Αθηναϊκή Λωρίδα', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 48, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 2004, σελ. 60-61 <http://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_48.pdf>

Δοξιάδης Θωμάς, (2003) 'Η επίδραση των Ολυμπιακών Αγώνων στη μορφή και τη λειτουργία της Αθήνας', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 39, Μάιος/Ιούνιος 2003, σελ.53-54 <http://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_39.pdf>

Δραγώνας Πάνος, (2010) 'Τρεις περίπατοι γύρω από την Ακρόπολη', **Βήμα Ιδεών, Μηνιαία Έκδοση αναζήτησης και διαλόγου**, τεύχος 37, Μάιος 2010, σελ.6-7

Καραμανέα Πανίτα 'Η συμβολή του τοπίου στον σχεδιασμό αστικών επεμβάσεων μεγάλης κλίμακας', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 71, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2008, σελ.76-77 <<http://www.sadas-pea.gr/architektones-71/>>

Κουζούπη Ασπασία, (2011) 'Εισβολή του φυσικού στο ανθρωπογενές και του ανθρωπογενούς στο φυσικό', **GRA Review, Η αρχιτεκτονική στο τοπίο/Architecture in the landscape**, τεύχος 1, Χειμώνας-Άνοιξη, σελ.10-17, <http://www.greekarchitects.gr/grareview/grareview01/ISSUE1_high.res.spreads.pdf>

Κωσταρής Γιάννης, (2015), 'Πρόλογος', **Misafir, μια φωτογραφία και μερικά πράγματα που γνωρίζω γι' αυτήν**, τεύχος 3, Μάρτιος 2015 <https://issuu.com/misafirmag/docs/misafir_03>

Μιχαήλ Γιάννης Μ., (2004) 'Ο κατακερματισμός της αττικής γης', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 48, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 2004, σελ.26-27 <http://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_48.pdf>

Οικονόμου Ανδρομάχη, (2013) 'Το ελληνικό τοπίο: από την εθνο-ανθρωπολογική ανάγνω(ρι)ση στη διαχειριστική πρακτική', **MONUMENTA, Για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και της Κύπρου**, τεύχος 6 <<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=7&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=844>>

Πανταζόπουλος Γιάννης (2018) 'Αυτό θα είναι το νέο πρόσωπο της Δραπετσώνας', **LIFO**, Φεβρουάριος 2018 <http://www.lifo.gr/print/urban_life/179504/ayto-tha-einai-to-neo-prosopo-tis-drapetsonas>

Παπαϊωάννου Ηρακλής, (2018) 'Ανεξήγητα υψηλό / απρόσμενα χαμηλό', **Χρόνος**, τεύχος 59, Μάρτιος 2018 <<https://chronos.fairead.net/papaioannou-afros-59>>

Παπούλιας Χρήστος (2011), Γιάννης Κωνσταντινίδης(συν.) 'Χρήστος Παπούλιας: Ένας διεθνώς διακεκριμένος αρχιτέκτονας' **AthensVoice**, τεύχος 23 <http://www.athensvoice.gr/life/home/architecture/18844_hristos-papoylias-enas-diethnos-diakekrimenos-arhitektonas>

Σαρηγιάννης Γεώργιος Μ., (2003) 'Ολυμπιακά έργα και Αθήνα', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 39, Μάιος/Ιούνιος 2003, σελ.70-72 <http://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_39.pdf>

Στεφάνου Ιωσήφ, (2005) 'Οι επιδράσεις της παγκοσμιοποίησης στο ελληνικό αστικό τοπίο', **Αειχώρος, Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης**, τόμος 4, τεύχος 1, Μάιος 2005, σελ.4-18

Σχίζας Γιάννης, (2003) 'Πολεοδομικός εμπειρισμός και Ολυμπιακά έργα', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 39, Μάιος/Ιούνιος 2003, σελ.78-79 <http://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_39.pdf>

Τζιρτζιλάκης Γιώργος (2005) 'Το εδαφικό εργαστήριο του «διευρυμένου πεδίου»', **Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ**, τεύχος 49, Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2005, σελ. 54-57 <http://www.sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_49.pdf>

Τρατσέλα Μαρία, (2013) 'Ιστορικότητα και τοπίο: Σύγχρονοι προβληματισμοί για τον σχεδιασμό αρχαιολογικών χώρων' , **Ανάσκαμμα, Ανασκαφικό περιοδικό**, τόμος 6, εκδ. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης. <<https://anaskamma.wordpress.com/06-2013/>>

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, (1999) 'Το... «αόρατο» Μουσείο της Ακροπόλεως' <<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=116988>>

Χονδρού – Καραβασίλη Μαργαρίτα, (2002) 'Προς έναν αειφόρο σχεδιασμό του δομημένου περιβάλλοντος: οικολογική δόμηση', **Αειχώρος, Κείμενα Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Ανάπτυξης**, τεύχος 1, Νοέμβριος 2002, σελ.128-141

Ψυχογιός Θανάσης, (2005) ΔΙΗΜΕΡΙΔΑ ΤΕΕ ΤΜΗΜΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ 'Σχεδιασμός περιαστικού χώρου στην Αττική, Πολιτεια-Χωροταξικός και Πολεοδομικός Σχεδιασμός', Διημερίδα ΤΕΕ τμήμα Κέρκυρας, 8-10 Απριλίου <http://library.tee.gr/digital/ker/ker_m271/ker_m271_psihogios.pdf>

Casanelles Eusebi, Logunov Eugene, (2009) 'Η χάρτα του Nizhny Tagil για τη βιομηχανική κληρονομιά', (επιμ. μετ.) Αγριαντώνη Χριστίνα, Μπελαβίλας Νίκος, **MONUMENTA, Για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και της Κύπρου**, τεύχος 4 <<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=5&lang=gr&CategoryID=5&ArticleID=423>>

Διαδικτυακές πηγές

Αγιοβλασίτης Ηρακλής κ.ά. (2017) 'Ψηφιακή Στρατηγική για τον πολιτισμό 2016 – 2022' επιμ. Νικηφορίδου Αλεξάνδρα, Κωνσταντινίδης Κώστας <http://www.diazoma.gr/site-assets/Digital_Strategy_Sep_17.pdf> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Αρτινός Αποστόλης, (2008) 'Η αρχιτεκτονική χειρονομία', **λεξήματα** <<http://leximata.blogspot.com/2008/03/absolute-realism.html?q=%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%AF%CE%BF>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Αντωνίου Β., Μιγκίρος Γ., (2002) 'Η Μορφοτεκτονική δομή της Αττικής', **6ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο της Ελληνικής Γεωγραφικής Εταιρείας** <<http://geolib.geo.auth.gr/index.php/pgc/article/view/9155/8907>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

ΑΤΤΙΚΟ ΠΡΑΣΙΝΟ, 'Υμηττός- Αισθητικό Δάσος, Γενική Παρουσίαση' <<https://attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=1136&language=el-GR>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Βαΐου Ντίνα, Καραλή Μάχη, (2014) 'Η ανάπτυξη της πόλης και οι διαδρομές των ρεμάτων στην Αθήνα' <<https://dasarxeio.com/2014/10/25/0230-1/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Βαταβάλη Φερενίκη, Μπελαβίλας Νίκος, (2009) 'Πράσινο και ελεύθεροι χώροι στην πόλη', **Οδηγός για το Περιβάλλον, WWF** <http://www.wwf.gr/images/pdfs/Odigos_AstikoPrasino.pdf> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Βλαντού Αλεξάνδρα, (2010), 'Το τοπίο ως αντικείμενο νομικής προστασίας, Σχέσεις και αντιφάσεις μεταξύ κανόνων δικαίου και πραγματικότητας' <<https://nomosphysics.org.gr/12194/to-topio-os-antikeimeno-nomikis-prostasias-sxeseis-kai-antifaseis-metaksu-kanonon-dikaioy-kai-pragmatikotitas-oktobrios-2010/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Δήμας Α. Παναγιώτης, (2015) 'Αρχιτεκτονική κληρονομιά: Για μια γόνιμη συμβολή του σύγχρονου αρχιτέκτονα στη δημιουργική διατήρηση της «μνήμης»' τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

ΔΟΜΕΣ, (2005) 'Νέες διαμορφώσεις κάτω από την Ακρόπολη' <<http://domesindex.com/buildings/nees-diamorfwseis-katw-apo-thn-akropolh/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Δραγώνας Πάνος, Χριστοπούλου Βαρβάρα (2006α) 'Η ανάδυση του Ιλισού' <http://athens9.blogspot.gr/2006/10/blog-post_9484.html> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Δραγώνας Πάνος, Χριστοπούλου Βαρβάρα (2006β) 'Ο Ιλισός ως δίκτυο σύνδεσης δημόσιων χώρων' <http://athens9.blogspot.gr/2006/11/blog-post_06.html> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Δραγώνας Πάνος, Χριστοπούλου Βαρβάρα (2007) 'H2O - Free(the)way' <<http://athens9.blogspot.gr/search/label/deltArChi.WS>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Δραγώνας Πάνος, (2007) 'Αστικοί χειμαρροί. Τα αθηναϊκά ρέματα ως δίκτυα ανασυγκρότησης του δημόσιου χώρου' <<http://www.monumenta.org/article.php?ArticleID=162&CategoryID+=3&IssueID=3&lang=gr>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Γέροντα Χρυσαφίνα, (2012) 'Το τοπίο', <<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=7&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=826>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

ΕΝ.Ο.Α.Α. (Ένωση Οينوπαραγωγών Αμπελώνα Αττικής), Μεσόγεια <<http://www.enoaa.gr/el/dromoi-krasiou/anatolike-attike>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Ηλιάκης Μανώλης, (2011) 'Τα συνθετικά εργαλεία του Δ. Πικιώνη στο λόφο Φιλοπάππου' <<http://www.yolkstudio.gr/sitegr/files/pikionisfilopapou.pdf>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Ηλιάκης Μανώλης, (2009) 'Αρχαιολογικό Πάρκο Τύμβου Μαραθώνα' <<http://www.yolkstudio.gr/sitegr/files/kouvelamara8onas.pdf>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Ηλιοπούλου Φιλιά, (2013) 'Η συγκρότηση του τοπίου στην ελληνιστική περίοδο: Η περίπτωση της αρχαίας Μεσσήνης.' <<http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=7&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=834>> τελευταία επίσκεψη: 11/6/2017

Καλαντζής Δημήτρης, (2016) 'Ο περίπατος του Δημήτρη Πικιώνη στον Ιερό Βράχο' <<http://www.postmodern.gr/o-peripatos-tou-dimitri-pikiwni-ston-i/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Καλαντζοπούλου Μαρία, Μπελαβίλας Νίκος, (2014) 'Από την Ολυμπιάδα στο Μνημόνιο: Η εγκαθίδρυση «έκτακτων συνθηκών» στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου', **Γεωγραφίες, Εξαμηνιαία Έκδοση Επιστημών του Χώρου**, τεύχος 23, Άνοιξη 2014 <<http://geographies.gr/wp-content/uploads/2014/07/GEO-23-003-006.pdf>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Κανελλοπούλου Δ., (2016) 'Πεζοδρομήσεις στο κέντρο της Αθήνας : σύντομο ιστορικό και ερωτήματα' <<http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/πεζόδρομοι-στην-αθήνα/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Καπαρός Γιώργος, Σκάγιαννης Παντεολέων (2015) 'Τα μεγάλα έργα υποδομών' <<http://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/μεγάλες-υποδομές/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Καπετανοπούλου Χρύσα κ.ά., (2014), 'Ανατολική Αττική, Γη: Τροφός της Γεωργίας και των αγαθών της', Περιφερειακή ενότητα Ανατολικής Αττικής: Διεύθυνση Αγροτικής Οικονομίας και Κτηνιατρικής <https://www.pat.gov.gr/site/attachments/article/13129/egxeiridio_georgias.pdf> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Καπόπουλος fine art, 'Κώστας Τσόκλης' <<http://www.kaporoulosart.gr/gr/artists/cat3-gr/item/615-kostas-tsoklis>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Καρδαμίτσης Γεώργιος, (2012) 'Η Ακρόπολη των Αθηνών και τα μυστικά της' <<http://perseasorion.blogspot.gr/2012/03/blog-post.html>> τελευταία επίσκεψη: 11/6/2017
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Κασίμης Χαράλαμπος, (1999) 'Από την αγροτική οικογένεια στην παγκοσμιοποίηση', Το Βήμα, 19/12/1999 <<http://www.tvima.gr/opinions/article/?aid=117486>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Κοσκινά Κατερίνα, (2015) 'Η φωτογραφική ιστορία ενός αιώνα', **aspromvro.net** <<http://www.aspromavro.net/2015/07/nellys.html>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Κοτίνης Ζήσης, (2010) '**Το παχύ έδαφος της Αθήνας: Από την πολυκατοικία στην πληθοδομή (multistructure)**', <<http://www.greekarchitects.gr/gr/μονόπρακτα/το-παχύ-έδαφος-της-αθήνας-id3674>>

Κούρος Πάνος, (2006) 'Συσχέτιση και συνεργασία ως τόποι της σύγχρονης τέχνης', **Mnemeden, a net. performance of**

mnemonic conceptions <https://mnemeden.wordpress.com/articles/05_11_06/> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Κουβελά Αγνή, (2007) 'Αρχαιολογικό πάρκο Τύμβου Μαραθωνομάχων, γνωριμία με το μνημείο μέσα από τη μελέτη ανάδειξης' **MONUMENTA, Για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και της Κύπρου**, τεύχος 2 <<http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&ArticleID=132&CategoryID=6&lang=gr>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Κυβέλου Στέλλα, (2017) 'Ρέματα, Οικοσυστημική σκέψη στον σχεδιασμό και το «ρεύμα» της Πράσινης Υποδομής' <http://www.huffingtonpost.gr/stella-kyvelou/blog-remata-oikosystemiki-skepsi-ston-sxediasmo-kai-to-reuma-fis-prasinis-ypodomis_b_18564638.html> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Λαϊνός Ιωάννης, (2013) 'Μεγάλα έργα μεταφορικής υποδομής και μετασχηματισμός χρήσεων γης, Οι χωρικές επιδράσεις της Αττικής οδού στα Μεσόγεια', **Γεωγραφίες, Εξαμηνιαία Έκδοση Επιστημών του Χώρου**, τεύχος 21, Άνοιξη 2013 <<http://geographies.gr/wp-content/uploads/2014/05/GEO21-104-121.pdf>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Λεκάκης Στέλιος, (2007) 'Διαδρομή: «Ακολουθώντας» τον Ηριδανό' **MONUMENTA, Για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και της Κύπρου**, τεύχος 2 <<http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&lang=gr&CategoryID=7&ArticleID=159>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μανωλίδης Κώστας, (2011) 'Τα χωράφια φανερώνουν το τοπίο', **Εδαφολόγιο, Αναθυμιάσεις από το βάθος των πραγμάτων** <https://edafologion.blogspot.gr/2011/09/blog-post_20.html?view=magazine> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μανωλίδης Κώστας, (2015) 'Η βουή του τοπίου', **Εδαφολόγιο, Αναθυμιάσεις από το βάθος των πραγμάτων** <<http://edafologion.blogspot.com/2015/05/blog-post.html>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μαυρίδης Ηρακλής, (2004) 'Η έννοια της καθημερινότητας στην κοινωνική θεωρία' Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών <<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/viewFile/9280/9494.pdf>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μπιλίνης Μπάμπης, (2013) 'Παράκτιο μέτωπο Αττικής στο Σαρωνικό' <<http://oikotrives.gr/periodiko/ellada/paraktio-metopo-attikis/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μπουγιατιώτη Φλώρα-Μαρία, Οικονόμου Αινείας, (2007) 'Το νερό στην πόλη: Μια περιβαλλοντική και βιοκλιματική προσέγγιση', **MONUMENTA, Για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και της Κύπρου**, τεύχος 2 <<http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&ArticleID=144&CategoryID=3&lang=gr>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μποφίλιος Αλέξανδρος, (2011) 'Ανάδειξη του ιστορικού Ελαιώνα των Αθηνών' <<https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/102-11.pdf>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μυριβήλη Ελένη, (2017) 'Στρατηγική Ανθεκτικότητας της Αθήνας: Σχεδιάζοντας μια Στρατηγική για το μέλλον της πόλης που είναι οριζόντια και θέτει ως τελικό ορίζοντα υλοποίησης το 2030' **Ecopress, Περιβάλλον, Αυτοδιοίκηση και Τεχνική Ενημέρωση** <<http://ecopress.gr/?p=3230#>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μωραΐτης Κωνσταντίνος, (2015β) 'Η σχηματοποίηση του ανάγλυφου του εδάφους. Η πρακτική οργάνωση του εδάφους και η πολιτισμική «εμμένεια» του γήινου ανάγλυφου' <https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/2800/1/06_chapter_5.pdf> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Μωραΐτης Κωνσταντίνος, (2012) 'Εισαγωγικό σημείωμα για το τοπίο και την κληρονομιά του πολιτισμού' <<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=7&lang=gr&CategoryID=2&ArticleID=813>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Ξεπαπαδάκου Μαρία,(2012) 'Σύγχρονη πόλη και άνθρωπος. Μια σχέση συνειδητή; Ο ρόλος των αρχαιολογικών χώρων στη σχέση αυτή', <<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=7&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=825>> τελευταία επίσκεψη: 11/6/2017

Ξεπαπαδάκου Μαρία,(2013) 'Ανάδειξη και διαχείριση πολιτισμικής κληρονομιάς, μέρος Α' <<http://www.archaiologia.gr/blog/2013/06/17/ανάδειξη-και-διαχείριση-πολιτισμική/>> τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Οينوποία Αναστασία Φράγκου, 'Ο Αμπελώνας της Αττικής και η Ιστορία του'

<<https://www.fragouwines.gr/el/o-ampelonas-tis-attikis/o-ampelonas-tis-attikis-kai-i-istoria-tou/>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Παπαδημητρώ Σπύρος Ι., (2004) 'Από την τυπολογία στην τοπολογία, και το φαινόμενο της «τομής»', <<http://www.greekarchitects.gr/gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/από-την-τυπολογία-στην-τοπολογία-και-το-φαινόμενο-της-id42>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Παπαϊωάννου Μαρία,(Τα δένδρα του αστικού πρασίνου της Αθήνας' **MONUMENTA, Για την προστασία της φυσικής και της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και της Κύπρου**, τεύχος 1 2007
<<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=2&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=88>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Σβορώνου Ελένη, (2014) 'Φύση και περιβάλλον στη σύγχρονη ελληνική τέχνη'<<http://www.wwf.gr/images/pdfs/pe/Fysi&Anthropos2.pdf>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Σταθάτος Γιάννης ,(2010) 'Classical Landscape with Ruins', **Dry Light, Notes on photography, politics, landscape and Greece**
<<http://stathatos.blogspot.com/2010/11/classical-landscape-with-ruins.html>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Σωτηροπούλου Τζίνα, (2018) 'Η ανανεωμένη Δραπετσώνα σε αρμονία με τη θάλασσα', **Η Καθημερινή**, 8 Ιανουαρίου 2018
<<http://www.kathimerini.gr/941845/article/epikairothta/ellada/h-ananewmenh-drapetswna-se-armonia-me-th-8alassa>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Χάρη Χαρίκλεια, (2015) 'Μικρογεωγραφίες: Ανάλυση του χώρου και δράσεις στην Αττική', **Γεωγραφίες, Εξαμηνιαία Έκδοση Επιστημών του Χώρου**, τεύχος 25, Άνοιξη 2015
<<http://geographies.gr/wp-content/uploads/2017/01/GEO-25-109-112.pdf>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Χλέτσος Βασίλης (2013) 'Οι ιερές ελιές (Μορίες) της Αρχαίας Αθήνας', **Μυθαγωγία**
<http://mythagogia.blogspot.com/2013/10/blog-post_19.html>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Χρήστου Χρύσανθος Α., (2015), 'Η Πλαστικοζωγραφική του Μίμη Πλέσσα', **Κατάλογος Έκθεσης «Απεικόνιση»**
<<https://ersi.gr/gr/events/i165/>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Ψωμάς Στέλιος, (2004) 'Οικολογική Δόμηση, Αστικό Περιβάλλον και Αειφορία'
<<https://nomosphysis.org.gr/8255/oikologiki-domisi-astiko-periballon-kai-aeiforia-septembrios-2004/?st=Agenda%2021>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Archstudies, (2015) "Ένα ανοικτό αρχείο δημιουργικών ιδεών", **Περιοδική έκδοση «αρχιτέκτονες»**, τεύχος 16, Οκτώβριος 2015
<<http://www.sadas-pea.gr/ena-anikto-archio-dimiourgikon-ideon-architektones/>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

DecaARCHITECTURE,(2006) 'Out of Control', <<http://athens9.blogspot.gr/2006/11/out-of-control.html>> τελευταία επίσκεψη: 11/6/2017
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Hydria Project, Συλλογή, Αποθήκευση & Διανομή Νερού στην Αρχαιότητα, Συνδέοντας την Αρχαία Σοφία με τις Σημερινές Ανάγκες
<<http://www.hydraproject.info/gr/>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Naturagraeca, 'Όρεινοι όγκοι, Πεντέλη', **Naturagraeca, ένας οδηγός για την άγρια φύση της Ελλάδας**
<<http://www.naturagraeca.com/ws/122.184.7.1.1.Πεντέλη>>
τελευταία επίσκεψη: 8/9/2017

Βίντεο

Δοξιάδης Θωμάς, (2014) ESO/ΕΣΩ 2014
<<https://www.facebook.com/Archisearch/videos/1271355696241443/>>

Θέμελης Πέτρος, Κορρές Μανώλης, Εφραιμίδης Ιωσήφ (2008)'Άρτεμις Αγροτέρα', Φράγκου Χαρά (επιμ.), **Αφιέρωμα Φωτόσφαιρας ΕΤ1**
Μέρος 1
<<https://www.youtube.com/watch?v=cPhpt2N4tF0>>
Μέρος 2
<https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=JfzLFXdE7YM>

Ακαδημαϊκά Συγγράματα

Γαλάνη Μαρία, (2014) 'Το λατομείο στη σύγχρονη πόλη, Διερεύνηση των δυνατοτήτων παρέμβασης στους υπολειμματικούς χώρους των λατομείων της Αττικής.', επ. καθ. Δραγώνας Πάνος, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Πατρών
<<http://www.greekarchitects.gr/gr/ερευνητικες/το-λατομείο-στη-σύγχρονη-πόλη-id9529>>

Κοντογεωργοπούλου Γ. Χρυσούλα, (2011) 'Η Αττική κατά την πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο(324-1204)' Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
<<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/23458#page/1/mode/2up>>

Μαλλούχου – Τυφانو Φανή, (2004) 'Προστασία και Διαχείριση Μνημείων, Ιστορικές και Θεωρητικές προσεγγίσεις από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας', **Πανεπιστημιακές Σημειώσεις**

Μορόγλου Αθηνά, (2015) 'Η αφηγηματική διάσταση του περιπάτου, Από την promenade architectural στην αθηναϊκή περπατησιά', επ. καθ. Δραγώνας Πάνος, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Πατρών
<<https://issuu.com/greekarchitects3/docs/256.16.02>>

Ντάφα Ευαγγελία, (2014) 'Η βιώσιμη διαχείριση ρεμάτων στο λεκανοπέδιο Αθηνών και η ένταξη τους σε ενιαία «μπλέ δίκτυα», επαναφέροντας «μπλε διαδρομές» στη βορειοανατολική Αθήνα', επ. καθ. Δραγώνας Πάνος, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, σελ. 19-25
<http://www.arch.ntua.gr/sites/default/files/project/6621_/diaheirisi_rematon.pdf>

Παπανακλή Άντα, (2005) 'Ανακαλύπτοντας το φυσικό τοπίο στο δημόσιο χώρο', Μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τομέα Πολεοδομία και Χωροταξία, Όψεις του Αστικού τοπίου στο δημόσιο χώρο

Σχισμένος Αλεξάνδρος (2017), 'Η έννοια του χρόνου στη φιλοσοφία του Κορνήλιου Καστοριάδη και η οντολογία του κοινωνικοϊστορικού' Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
<<http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/bitstream/123456789/28033/1/Δ.Δ.%20ΣΧΙΣΜΕΝΟΣ%20ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ%202017.pdf>>

Πηγές Εικόνων

εξώφυλλο:
http://fotamag.blogspot.com/p/blog-page_15.html

σελ.3:
<http://www.jeffvanderpool.com/cityscapes-1>

σελ.4:
<http://clairemcadamsphotography.blogspot.com/2015/01/athens-greece.html>

σελ.5:
<https://www.instagram.com/p/Bi2SunWHncH/?taken-by=lostathina>

σελ.6:
<http://art.yerolymbos.com/art/athens-spread/> <http://art.yerolymbos.com/art/athens-spread/>

σελ.7:
<http://el.travelogues.gr/item.php?view=49081>

σελ.9:
<https://www.lifo.gr/team/athens/48348>

σελ.10:
<https://ellas2.wordpress.com/2016/07/22/o-xamenos-pyrgos-tis-akropolis/>

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Die_neue_Akademie_der_Wissenschaften_-_Schweiger_Lerchenfeld_Amand_%28freiherr_Von%29_-_1887.jpg

http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=140

<http://doxiadisplus.com/isopolis-planning-alternate-futures-for-the-former-athens-international-airport/>

σελ.15:
http://library.tee.gr/digital/techr/1958/1958_gened/techr_1958_167_168_15.pdf

σελ.16:
<https://www.instagram.com/kkourounis/>

σελ.19:
<http://athensopenmuseum.com/palies-fotografies/gymno-topio-stin-pnyka-kai-stou-filopappou-gyro-sta-mesa-tou-19ou-aiona/>

σελ.20-21:

https://ourathens.blogspot.com/2013/08/blog-post_13.html

<http://up17-18-ad7.blogspot.com/2017/09/blog-post.html>

<https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/102-11.pdf>

http://www.domes-architecture.com/gr/archive/issue_archive_article.php?objectid=3478

σελ.22:
<http://fotamag.blogspot.com/2011/09/20110925-6.html>

σελ.24:
<http://www.greece.com/photos/destinations/Attica/Athens/Mountain/Penteli/Penteli/95951784>

<http://floraattica.blogspot.com/2014/06/verbascum-pentelicum.html>

<https://www.flickr.com/photos/erato-lydia/5561031979/in/album-72157626810936730/>

<https://www.flickr.com/photos/rabican/11485051675/in/photolist-iuTTJk-8gPNyR-rargcq-aTFsGn-pLPBxK-24h4Ueb-oXKnFG-kh4H5p-CC5w1G-J1Kz8Y-jtkYcb-7D4Fns-H6QARH-UbW4Ls-UEwurD-7DfAxP-WcRkDJ-9fidzJ-dgknsm-83EaYB-WJyEqq-76foBJ-ZdssJy-2hw7Bt-at681y-WJz2qS-9aoojC-bSPPYg-fMggol-PS9SSx-VyCE5x-Wx9U8L-bs2mRv-UEvUk2-7Pkj7a-21unGHF-QwCoL7-9aonaS-G1DDkS-WAvvRa-Rh88Cq-VgYBBX-WJzfMw-WJxCZw-dgki5P-dgkmRH-pDH5me-8SciV7-7LVEiX-QsenGn>

σελ.25:
<https://attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=1137&language=el-GR>

<http://www.onassis.org/onassis-magazine/issue-64/Pezoporia-ston-Ymitto>

σελ.26:
<https://www.facebook.com/Greecefromhighabove/photos/p.10154361094581937/10154361094581937/?type=3&theater>

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=304379436355884&set=pb.100003514911475.-2207520000.1537026591.&-type=3&size=1000%2C667>

<http://www.archaiologia.gr/blog/2013/06/17/ανάδειξη-και-διαχείριση-πολιτισμική/>

<https://greenagenda.gr/δράσεις-και-στρατηγικές-για-την-αποκα/>

σελ.29:
<http://www.alfavita.gr/arthron/ekpliktikes-foto-o-ilisos-sti-syggroy-o-kifisos-kato-apo-tin-ethniki-o-iridos-sto>

<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&lang=gr&CategoryID=3&ArticleID=162>

<https://athensville.blogspot.com/2012/10/t.html>

<http://urbanspeleology.blogspot.com/2017/01/blog-post.html>

σελ.30:
<https://www.newsit.gr/ellada/etsi-pnigike-mandra-pos-egine-triti-megalyteri-katastrofi-apo-plimmyres-stin-attiki/2293548/>

http://www.athensvoice.gr/greece/403148_epta-oi-nekroi-se-mandra-kai-megara

<http://www.epa.eu/disasters-photos/flood-photos/six-people-are-still-missing-in-western-attica-following-the-flash-floods-that-hit-the-region-photos-53901100>

σελ.32:
<http://www.alfavita.gr/arthron/ekpliktikes-foto-o-ilisos-sti-syggroy-o-kifisos-kato-apo-tin-ethniki-o-iridos-sto>

<http://athens9.blogspot.gr/2007/07/2-freetheway.html>

σελ.33:
<http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=3&lang=gr&CategoryID=7&ArticleID=159#1>

http://www.athensvoice.gr/life/urban-culture/athens/456804_afthiton-kleos-toy-arhaiologikoy-horoy-toy-kerameikoy

<http://www.alfavita.gr/arthron/ekpliktikes-foto-o-ilisos-sti-syggroy-o-kifisos-kato-apo-tin-ethniki-o-iridos-sto>

σελ.34:
<http://atticawetlands.eu/?project=rema-pikrodafnis>

https://www.facebook.com/pg/RemaPikrodafnis.SOS/photos/?ref=page_internal

<https://www.monumenta.org/article.php?IssueID=7&lang=gr&CategoryID=2&ArticleID=813>

σελ.39:

<http://www.greekarchitects.gr/gr/μονόπρακτα/το-παχύ-έδαφος-της-αθήνας-id3674>

<https://www.rivellis.gr/el/photographers/item/274-panos-rozakis-portfolio-21>

http://leximata.blogspot.com/2008/01/blog-post_1102.html

σελ.40:
<https://eastmediterranean.wordpress.com/tag/σχιστόλιθος-αθηνών/>

σελ.41:
https://www.facebook.com/pg/MertikaMarble/photos/?ref=page_internal

σελ.42-43:
Μανώλης Κορρές, (1994) Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα σελ.65

Μανώλης Κορρές, (1994) Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα σελ.87

<https://apocalypsejohn.com/diaxroniko-mistirio-spilia-ntavelli/>

<http://www.iranon.gr/PO/penteli2.pdf>

σελ.44-45:
<http://www.sculpted-architectural-landscapes.gr/project.php?id=1>

http://www.greece.com/photos/destinations/Attica/Athens/Mountain/Penteli/%CE%9B%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B-C%CE%B5%CE%AF%CE%BF_%CE%91%CE%BB%CE%BF%CF%8D%CE%BB%CE%B1/67431145

σελ.46:
https://issuu.com/greece-is/docs/athens_150

<http://www.discovergreece.com/en/mainland/attica/athens/athens-city-break>

<http://athensopenmuseum.com/panoramata/panorama-athinon-stademann-mia-panoramiki-eikona-tou-athinaik-ou-pediou-sta-1835/>

σελ.50:
http://akrokerama.blogspot.gr/2012/12/blog-post_9.html

<https://www.trip2athens.com/el/see-n-do/attractions/all-attractions/attraction-444/>

<https://www.instagram.com/p/Bi6eEYTnj48/?tagged=kotzia>

<https://www.instagram.com/p/BjPdUneHvVI/?taken-by=kostismour>

σελ.52:
<http://www.uncubemagazine.com/magazine-43-16565819.html#!/page18>

σελ.53:
<http://fotamag.blogspot.com/2015/12/20151201-6.html>

σελ.54-55:
https://www.benaki.gr/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=160165&Itemid=162&lang=el

<http://yolkstudio.gr/sitegr/files/pikionisfilopapou.pdf>

https://issuu.com/greece-is/docs/greece_20is_20athens_20

<http://www.postmodern.gr/o-peripatos-tou-dimitri-pikiwni-ston-i/>

σελ. 56-57:
http://domesindex.com/media/buildings/eaxa_pleias_shedia_01.jpg

<http://triantafylloug.blogspot.com/2010/11/blog-post.html>

<https://www.trip2athens.com/el/see-n-do/attractions/all-attractions/attraction-480/>

σελ. 58-59:
[http://www.artemisagrotera.org/?iType=22#prettyPhoto\[gallery1\]/15/](http://www.artemisagrotera.org/?iType=22#prettyPhoto[gallery1]/15/)

<http://microgeographies3.nonplan.gr/archives/977>

<http://microgeographies3.nonplan.gr/archives/2079>

<http://microgeographies3.nonplan.gr/archives/1954>

<http://microgeographies3.nonplan.gr/archives/2049>

σελ. 60-61:
<http://el.travelogues.gr/item.php?view=37985>
2000, Ριζοσπάστης

<http://mapio.net/pic/p-120102356/>

<https://couvelas.net/portfolio/arxaiologiko-parko-tymvoy-marathonomaxwn/>

σελ. 63:
<https://athensville.blogspot.com/2013/07/greece-vintage-poster.html>

σελ. 64:
<http://www.kathimerini.gr/810034/article/politismos/polh/ligoterh-morph-perissotero-sylogiko-toyristikh-katoikhsh-meta-thn-krish>

<http://blp.gr/?p=2579>

<http://www.tourismlandscapes.gr/node/11>

σελ. 66:
<https://www.flickr.com/photos/geonvog/23040822296/in/album-72157652682614326/>

σελ. 67:
<http://domesindex.com/buildings/toyristiko-sygrothma-glyfadas/>

Δεκαβάλλας Κωνσταντίνος, 2008, επιμ. Γιαννακοπούλου Ίρις, Κωνσταντίνος Δεκαβάλλας, από τη μεγάλη κλίμακα στη μικρή, Αθήνα: εκδ. Μουσείο Μπενάκη, σελ.97

Δεκαβάλλας Κωνσταντίνος, 2008, επιμ. Γιαννακοπούλου Ίρις, Κωνσταντίνος Δεκαβάλλας, από τη μεγάλη κλίμακα στη μικρή, Αθήνα: εκδ. Μουσείο Μπενάκη, σελ.107

<https://gr.pinterest.com/pin/557179785143878248/>

σελ. 68:
<https://www.naftemporiki.gr/slideshows/842016/olimpiakoi-agonες-2004-10-xronia-meta/all>

<https://www.clickatlife.gr/citylife/story/97355>

σελ. 70-71:
Χατζημιχάλης Κωστής (επιμ.), (2011) **Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία, Γεωγραφική Προσέγγιση από ψηλά**, Αθήνα: εκδ. Μέλισσα & Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σελ. 188

http://www.lifo.gr/articles/athens_articles/122047/lipasmata-drapetsonas-ta-omorfa-ereipia

http://www.lifo.gr/print/urban_life/179504/ayto-tha-einai-to-neo-prosopo-tis-drapetsonas

σελ. 72:
<http://www.enoaa.gr/el/ampelotopia>

σελ. 73:
<https://www.instagram.com/p/BfDifg0AILW/?tagged=mesogeia>

σελ. 74:
https://www.instagram.com/p/BNTxk_5heg3/?tagged=mesogeia

σελ. 75:
<https://www.photologio.gr/photodromena/athens-twice-seen-richard-moore/>

σελ. 76:
<https://gr.pinterest.com/pin/340725528054525455/>

σελ. 77:
<http://mysteliospaths.blogspot.com/2015/07/blog-post.html>

σελ. 78:
http://www.nikias.gr/view_artist_additional.php?prod_id=512&ptid=1354&mode=fullpainting&mtag=&page=8

<http://www.elculture.gr/blog/article/κωνσταντίνος-παρθένης-ο-μέγας-ποιητής-της-ελληνικής-ζωγραφικής/>

<https://paletaart.wordpress.com/2012/08/06/βασιλείου-σπύρος-spyros-vassiliou-1903-1985/βασιλείου-σπύρος-αποψη-εθνικού-κήπου-3/>

<http://www.hellenicauctions.com/product/βασιλειου-σπύρος-1902-1985-2/>

<http://www.pemptousia.gr/2015/05/giorgos-gounaropoulos-tichografies/>

σελ. 81:
http://www.dimostinou.eu/2017/05/blog-post_32.html

<http://www.efsyn.gr/arthro/lito-moyseio-gia-ton-plithoriko-kosta-tsokli>

<http://www.documenta14.de/gr/artists/22306/costas-tsoclis>

<https://ersi.gr/gr/events/i165/>

σελ. 82:
<https://glypto.wordpress.com/category/φιλοθέτη/>

<https://omadaorfeas.blogspot.com/2017/02/petrinh-speira-filotheh.html>

https://issuu.com/sculptedarchitecturallandscapes/docs/architecture_in_greece_43-2009

<https://www.archisearch.gr/landscape/land-shapers-3-interview-nella-golanda/>

σελ.83:
<http://www.lifo.gr/team/lola/34138>

Παπαϊωάννου Ηρακλής, (2014), **Η φωτογραφία του ελληνικού τοπίου, Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας**, εκδ. ΑΓΡΑ, Αθήνα, παράθεμα φωτογραφιών
<https://gr.pinterest.com/pin/288300813640073664/>

σελ.84:
<https://gr.pinterest.com/pin/288300813640073664/>

σελ.85:
Κωνσταντινίδης Άρης, (2011), Για την Αρχιτεκτονική, Δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης σελ.246

Κωνσταντινίδης Άρης, (2011), Για την Αρχιτεκτονική, Δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης σελ.252

Κωνσταντινίδης Άρης, (2011), Για την Αρχιτεκτονική, Δημοσιεύματα σε εφημερίδες, σε περιοδικά και σε βιβλία 1940-1982, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης σελ.256

<https://dimartblog.com/2015/08/18/nellys/#jp-carousel-49936>

<http://www.artnet.com/artists/nelly-elli-seraidari/nicolscs-dansant-dans-le-parthenon-OLYiPWEHV2k9A-LmCQeDiA2>

σελ.86:
https://www.flickr.com/photos/dei_gr/5511640039/in/album-72157626138733835/

https://www.flickr.com/photos/dei_gr/5512270838/in/album-72157626138733835/

<https://www.benakishop.gr/photo-prints-2177/dimitrios-harissiadis-hellenic-shipyards-skaramangas-1965-x236-34.html#.W5wur-gzZPY>

<http://www.gnto.gov.gr/el/posters?page=1#ad-image-20>

http://www.visitgreece.gr/deployedFiles/StaticFiles/pdf/Brochures/CityBreaks_EN_LowRes_newlogo.pdf

σελ.88:
<http://www.jeffvanderpool.com/dreams-abandoned>

Παπαϊωάννου Ηρακλής, (2014), **Η φωτογραφία του ελληνικού τοπίου, Μεταξύ μύθου και ιδεολογίας**, εκδ. ΑΓΡΑ, Αθήνα, παράθεμα φωτογραφιών

<https://www.rivellis.gr/el/photographers/item/256-fani-tsakyridou-portfolio-11>

σελ.89:
Καλαφάτη Ε., Παπαλεξόπουλος Δ., (2006) Ψηφιακά Οράματα και Αρχιτεκτονική, Τάκης Χ. Ζενέτος, Αθήνα: εκδ. Libro σελ.39

σελ.91:
<http://daniilidis.gr/photography/attiki-odos-before-after/>

σελ.92:
<https://www.flickr.com/photos/dimakk/38834366814/in/album-72157664406388508/>

σελ. 95:

https://www.flickr.com/photos/verticalplanar/15207886913/in/photolist-paSoWM-ANjTi3-GmbALb-8M9fNS-9tXBfK-Jds66E-VyENf6-2JGHvJ-Wx87b7-2h7Zu6-CXciDb-oAPfH5-2jKfwZ-p6eA9W-2JFhQS-2JuqcV-WJxBkj-23ET1hU-WNfip8-zgcKXA-2JCJ8k-9ytqNx-bjuedK-DM3XRZ-WNf7E2-9M8H26-WcRCHU-nohFZ1-9DiVBF-9rJaEX-WJzHsf-2JvUTX-UmWpvP-9tidU7-9c7nTh-7vLavb-2Jxx3J-9tpKM8-r8td9D-9xwPdh-qG3gDA-94Siq7-7mYumB-9fid1N-ACHEo4-9HBMHx-pmSDPm-4oXhro-WJyGnG-pHUB76